

П. 262
Б-11-380

М. ЂОРЂЕВИЋ

СПОМЕНИЦА

DR. РАЈСУ

ОД СРЦА К СРЦУ

ЕПОПЕЈА

СРПСКЕ,

ЈУГОСЛОВЕНСКЕ И САВЕЗНИЧКЕ ВОЈСКЕ

1914. - 1918.

СА ПРЕДГОВОРОМ
МИЛАНА Б. РАДОСАВЉЕВИЋА

Претседника

ЦЕНТ. УПРАВЕ УДРУЖЕЊА РЕЗ. ОФИЦ. РАТНИКА И ФИДАНА

130

Литер.

БИБЛИОТЕКА
ОПШТИНЕ ГРАДА БЕОГРАДА

7

Б III - ~~262~~ 380

✓

САВА М. ЂОРЂЕВИЋ

СИЏИСНИЦА

ДЕДА ЈУ

ОД СРЦА К' СРЦУ

ЕПОПЕЈА СРПСКЕ, ЈУГОСЛОВЕНСКЕ и САВЕЗНИЧКЕ ВОЈСКЕ

1914-1918.г.

СА ПРЕДГОВОРОМ

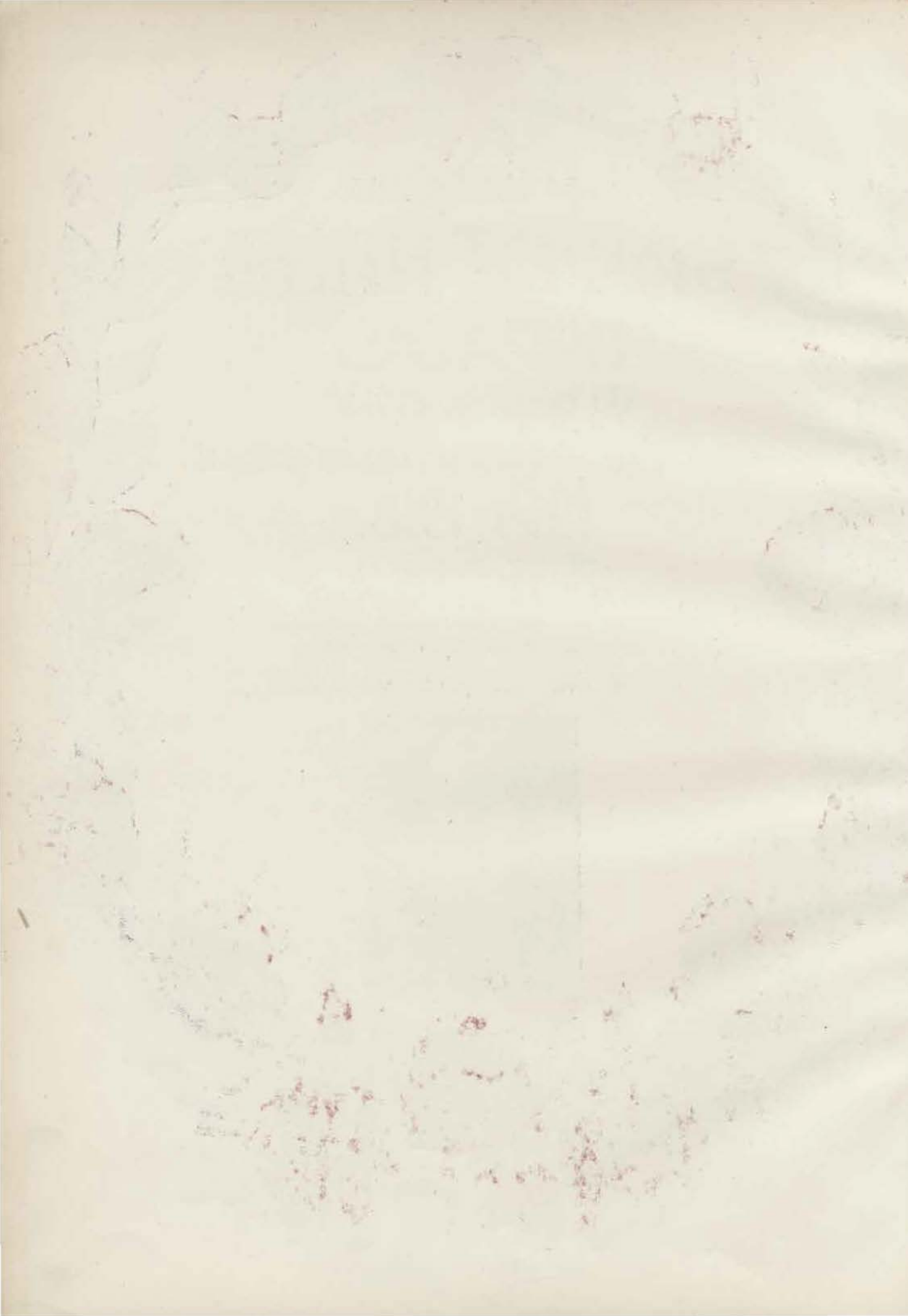
МИЛАНА Ђ. РАДОСАВЉЕВИЋА

ПРЕДСЕДНИКА СРЕДИШНЕ УПРАВЕ УДРУЖЕЊА
РЕЗЕРВНИХ ОФИЦИРА и РАТНИКА

Са 206 оригиналних слика из рата

С Р В И Ј А

САВА М. ЂОРЂЕВИЋ

БИБЛИОТЕКА
ОПШТИНЕ ГРАДА БЕОГРАДА

не издавати

СПОМЕНИЦА

Dr РАЈСУ

ОД СРЦА К СРЦУ

ЕПОПЕЈА

СРПСКЕ, ЈУГОСЛОВЕНСКЕ И САВЕЗНИЧКЕ ВОЈСКЕ

1914.—1918.

СА ПРЕДГОВОРОМ

МИЛАНА Ђ. РАДОСАВЉЕВИЋА

председника Центр. управе удружења резервних официра и ратника

Издавано 14-XII-1934

Бр. инвентара 12968

Handwritten signature

БЕОГРАД, 1930.

Штампарија „Јединство“, Космајска улица број 16. — Телефон 40-10.

64
108

II-262

Примљена на цензури Централног пресбири-а
Председништва Краљевски владе и препору-
чена за штампу, а добротом господина пред-
седника Министарског савета и господина
Министра саобраћаја решењем од 4. јануара
1930. г. и 16. априла 1930. г. једним делом
откупљена.

Бр. индикатора 32208/54

ЊЕГОВО ВЕЛИЧАНСТВО КРАЉ ЈУГОСЛАВИЈЕ АЛЕКСАНДАР I.
SA MAJESTÉ LE ROI ALEXANDRE I-er

Претседник Краљевске владе и министар унутр. дела,
генерал г. **Петар Живковић**, који је
добротом својом благоизволео једним делом
помоћи писца обе Споменице.

Dr P. Аршибалд Рајс.

Предговор

Књиге ове врсте треба увек да буду топло поздрављене. Нараштаји, који долазе, треба да знају рад оних који су се за своју отаџбину жртвовали. Међутим, ова књига има у толико већи значај што се у њој износи живот и рад једног великог човека који је, служећи идеалима Човечанства, Слободе, Истине и Правде, посветио нашој отаџбини цео свој живот и у њој умро.

Зато сам са задовољством примио позив г. Саве М. Ђорђевића да напишем предговор за ову његову књигу. Тим више, што је покојни Рајс био веран пријатељ мој и моје куће.

Овоме позиву одазвао сам се радо још и с тога, што су, поред осталог, и књиге ове врсте најбољи доказ да се ми наших заслужних људи радо сећамо.

Вредно и стрпљиво приступио је г. Ђорђевић своме послу и прикупио велики број података, који би временом ишчезли. На тај начин он је учинио да се добије слика карактера и пожртвовања једног ретког човека чије су човечанске идеје прелазиле уске границе његове мале отаџбине и ишле у далеки и широки свет путем вечне Правде и Истине.

Верујемо да смо сувише близу догађаја да би се већ данас целокупна важност његове акције могла да схвати и оцрта. Она ће се тек доцније моћи осетити у свој својој величини. Али једно је сигурно.

У ову књигу, којом је обухваћен његов живот и рад улази и најсјајнији део историје нашег народа те ће, према томе, у њој сваки од нас ратника наћи поред осталог и један део свога рада и незаборављених успомена на велико доба стварања отаџбине.

Удружење рез. официра и ратника, стојећи на становишту да култ заслужних људи треба неговати, у добу после рата, када је живот

бацио у засенак многе заслуге, трудило се да видно истакне пок. Рајса па га је у том циљу и изабрало за свога почасног члана, порадило на његовом одликовању официрским чином и подарило му своју почасну сабљу.

На дан његове смрти Удружење се прво нашло поред његовог одра, подарило му венац, издало посмртну листу и постарало се да његов погреб испадне што свечанији. Зато се и догодило да су му указане посмртне почасти које се указују само највишим личностима и армиским генералима, што до сад није указано ниједном странцу. Тим актом наша је држава успела да истакне његову важност и да покаже колико наш народ уме бити захвалан заслужним људима и да код нас култ великих људи стоји на високом ступњу.

Тај велики и ретки човек припадао је, по рођењу Швајцарској, по духу — Француској, по животу и култури — целом човечанству, по смрти — нама.

То је доказао и својом последњом вољом. Колико је волео нашу земљу, види се по томе што је у њој остао до смрти;

колико је волео Удружење и ратнике види се по томе што их ни у свом тестаменту није заборавио и

колико му је, лично, било драго наше пријатељство, види се по томе што ме је одредио за једног од извршилаца његовог тестаента.

Ценећи његове велике заслуге за земљу, Удружење је себи поставило за задатак да култ великог нашег пријатеља очува за вечита времена. Зато му у Топчидеру подиже споменик од бронзе, који се довршава ових дана.

Покојни Рајс волео је војску и ратнике. Сва његова дела провејавају љубављу према

нашим ратницима и нашој земљи у којој је нашао другу отаџбину

И због тога жива му је жеља била да још једном види француске Солунце у нашој земљи, као госте, на чијем је припремању најактивније радио са нашим Удружењем На жалост, није то жив дочекао.

Али и мртав он их је поздравио.

Кад су густе колоне наших драгих гостију, наших ратних другова француских Солунаца, под грмљавином почасне паљбе хаубица побожно узлазиле уз врх Кајмакчалана, уместо живог друга Рајса, дочекало их је мртво срце његово, што је све присутне до срца дирнуло.

А то велико и некад тако топло срце морало је тада бити и сретно и задовољно међу сенима 30.000 његових бивших ратних другова, који су јуначки пали отварајући гвоздене вратнице своје отаџбине.

Последња жеља Рајса била је непосредно пред долазак гостију из Француске испуњена. Његово срце извађено је из груди и стављено у једну мраморну урну античког типа и однето у капелу на Кајмакчалану

Тако је он своје златно срце вратио у друштво својих мртвих другова који су тамо закопани

Ту последњу жељу на врло свечан начин извршило је наше Удружење, обележивши тај свечани моменат речима изрезаним у мермеру на урни

„Овде, у овој урни, на врху Кајмакчалана,
Златно срце спава

Пријатеља Срба из најтежих дана
Војника Правде, Истине и Права.

Швајцарца Рајса — коме нек је слава!“

Милан Ђ. Радосављевић.

Д-р Р. Аршибалд Рајс

Рудолф Аршибалд Рајс, рођен је 8. јуна 1875. год., — швајцарски грађанин, становник Лозане.

Његове су студије природне науке (хемија), кривично право и судска медицина. Доктор је природних наука. По струци хемичар, био је шеф лабораториума и предавања на Лозанском универзитету 1898. год. Као такав, бива наименован директором лабораториума за научна снимања и у исто време професор научне полиције (први универзитетски лабораторијум ове врсте). Пре и после доктората многобројан стаж у префектури париске полиције, најпре ученик а затим сарадник чувеног Бертијона. Многобројна научна путовања ради проучавања полицијског уређења и криминалистике великих европских вароши.

Аутор многих радова и књига које се односе на техничку полицију и примену научних метода у анкетама полицијским и судским све врсте научне полиције, крађа, убиства, криминалне фотографије и т. д.

Криминални експерт код швајцарских судова од 1899. г., експерт француске банке и сенског суда, експерт за Немачку, Белгију, Румунију, Француску и т. д. експерт за организацију техничке полиције у Русији, у Бразилији и т. д., он је свуда дао доказе својих ретких способности.

Августа 1914. год. на захтев српске владе долази у зарађену Србију. Ту добија задатак да једном опсежном анкетом утврди зверства и т. д. учињена од аустро-угарских трупа. Анкету је вршио на фронтима Мачве и Дунава у 1914. и 1915. год. Касније ступа и у српску војску са којом проводи цео рат.

По отступању преко Албаније, он је од стране наше владе послат у Швајцарску да

организује помоћ избеглицама и пропаганду противу непријатеља. Створио је у Швајцарској помоћ народу који је остао у окупационој Србији као и скровишта за избеглу српску децу (сто српске деце била су чувана у Швајцарској у времену од 3 године).

Стаж на француском фронту

Када су понова почела непријатељства на солунском фронту, враћа се у српску војску и ако борац, продужује започети посао анкете и постаје шеф наше пропаганде на самом фронту.

Његов научни и списатељски рад је велики. Аутор је 16 књига и више од 600 дописа за велике листове неутралне и савезничке (*Gazette de Lausanne*, *Telegraaf d' Amsterdam*, *Petit Parisien*, и т. д.) писане на самом фронту.

Приодат Моравској дивизији, обилази без престанка фронт и присуствује свим победама од битке на Кајмакчалану до победоносне офанзиве септембра 1918. год.

Ушао у ослобођену Србију на челу Моравске дивизије и стиже, улази **пети** по реду 1 новембра 1918. год. у ослобођени Београд.

Одликован златном медаљом Милоша Обилића, Белим Орлом IV степена са мачевима, албанском споменицом, медаљом и крстом Црвеног Крста, три армијске похвалнице.

По примирју послат у Парис на конференцији Мира, као делегат специјалиста наше владе. Позват од српске владе да учврсти листу криваца ратних и да реорганизује полицију, враћа се у Београд у јесен 1919. год. Направио је листу ратних криваца и реорганизовао полицију, ствара техничку службу при Министарству унутрашњих дела и полицијску школу (затворену после његовог од-

ласка. Децембра 1923. год. даје оставку и бива експертом Народне банке С. Х. С. (сада Југословенске). Из почаста бирају га почасним претседником инвалида — Средишњег одбора за целу краљевину С. Х. С., почасним чланом (јединим) Централне управе резервних официра и ратника, почасним чланом удружења Четника и чланом удружења Добровољаца. Једини швајцарски добровољац у српској војсци за време Великог Рата. Активност као писца у нашој Краљевини позната је.

Рајс о Србима

„О Србима се мало знало. После балканских ратова почео се свет више интересовати за тај народ, али је аустро-немачка пропаганда тровала јавно мњење, чак и у оним земљама, које се доцније заједно са свазеницима морадоше борити за слободу света. Светски рат је показао велику вредност српских врлина. Свет је задивљено посматрао јединствени пример српске верности даној речи. Како је тај народ могао остати веран и поред највећих невоља, што су наишле на њега и поред нечувеног али још како славног повлачења кроз Албанију, поред мртвих на острву Виду, и поред губитка целе отаџбине. Србија се могла показати таквом зато, што је она земља дивних и узорних сељака. Ја сам имао част бити са њима за време тог рата ја сам их видео скоро у свима биткама и ја се дубоко клањам тим јунацима, који су у исто време и људи са златним срцем. Ја сам их видео, те сељаке из Шумадије, са Тимока и из других крајева на Мачковом Камену, када дођоше први аустро-угарски заробљеници. Ти су заробљени војници, мало пре тога, охрабрени својим старешинама попалили најбогатија села Србије и у њима све поубијали. Сад су они били побеђени, изнемогли, а грозница глади светлила им се у поцрвенелим очима. Како ће сад ти српски војници, ти сељаци, дочекати ове немилосрдне и побеђене непријатеље? Хоће ли са њима поступати онако, како су они поступали са српским женама и невином децом? Да ли ћу ја присуствовати каквом призору оправданих репресалија? Не, ти сељаци, та велика деца са златним срцем, нежно извлаче из својих торби свој последњи залогај хлеба и дају га гладном непријатељу. И још нешто узвише-

није! Једнога дана 1916. на Голој Чуки водила се борба око Три Зуба и славне коте 1212. Битка је добивена и ми се увече враћамо у наш логор, у једно од оних села македонских, које је бугарска најезда опустошила. Око једне велике ватре седећи на слами, скупио се један већи број немачких заробљеника, сасвим младих људи, на које неколико „чича“ пазе, дајући им хлеба и цигарета и разговарајући с њима са оно мало немачких речи, које беху упамтили. Један савезнички официр, који беше с њима, чуђаше се добродушности, са којом се српски војници односе према немачким заробљеним војницима, ма да су им ови толико зла учинили. Један млади капетан их чак и упозори на то.

Тада му један од њих одговори благо „Зар ти не видиш господине капетане, да су то још деца, која нису за ој рат одговорна! А после, они имају мајке, које јадикују и које се због њих брину!“

У ово неколико речи налазимо све душевне одлике овог неупоредивог сељака, одлике створене од љубави према домовини, од храбрости, али тако исто и од осећаја правде и дубоког сажаљења према несрећницима. То је оно душевно стање које сам ја налазио и по ком се српски војник, пошто је ухватио и обезоружао бугарског вероломника, сажалио на судбину свога заробљеника, чим му је овај проговорио о својој деци и својој кућици.

И то душевно стање обузело је сељачке војнике и онда, када су урезали овај запис на камену којим је ограђен један извор у тихим шумама Милетине косе, где су беснеле толике ужасне борбе

„Године ће проћи, векови ће протећи,
А теби, о изворе, неће нико доћи,
Сем сенки палих хероја и оних њихових другова,
Који су већ одавно, одавно мртви,
И ове сенке праћене урликањем вукова,
Планинским муњама и тоном вечитог жубора,
Певаће песму- која ће одјекивати кроз све горе,
Песму победе српских пукова
Који беху некада овде и који се увенчаше славом“

„Ја сам био са српским војницима и онда, кад је у јесен 1918. генерал Франш Д'Епере отпочео офанзиву Нико до сада не сумња у велику улогу, која је источна војска играла у последњем и коначном слому непријатеља. Али ће доћи дан, када ће се и

врло заслужено поштовање одати тој војсци, њеном генералисиму Франш Д' Епере-у и његовим сарадницима.

Ослободилачки топ Србије дуго је очекиван али је најпосле и он дошао. И то како је дошао? На врхунцу славе! Мени није могуће описати ову трку ка победи. О њој ће се причати у војним летописима. Ја сам имао повластицу да јој присуствујем у првом реду Заиста, после заузећа страховитих положаја бугарско-немачких, када смо дошли са дна Македоније, мало је Срба и њихових савезника веровало, да ћемо ми стићи у Београд као олуја, која све обара. У томе сам ја био један од оних оптимиста, нешто у мени тако казиваше и ја бејаш у то сигуран. У осталом ја нисам био сам, јер српски војници су имали такође то предосећање. Увек ћу се сећати ових призора. Бугари преко ноћ беху побегли, њихова готово неосвојива утврђења Рововске косе, пала су и Моравска дивизија сместа се крете да их гони. Али пута није било, осим неке брдске стазе која се пела ка кланцу Градешница—Порој. Ту је требало проћи са топовима. Коњи и људи вукли су и гурали тешке топове, чији су точкови западали у блато. Војници су вичући храбрили и соколили стоку. А како је гласио њихов узвик? „Хајд у Србију”. Ти храбри људи су осећали да је час правде куцнуо.

А када смо отишли са Милетине Косе, да се зауставимо тек у Београду, у српској војсци извршио се дубок преображај. Она је опет постала она из 1914. и 1915. После народне жалости војска је престала певати. Њени војници нису више играли коло око ватре у бивацима, а многи људи, међу њима стари Краљ као први, пуштали су браду, што је у Србији знак жалости. 16. септембра 1918. год. шуме Белих Вода одјекивале су понова од силних песама, које је пратила звека оружја и лупа гвожђарије са топова, који су се с брда котрљали. А увече на месечини, младићи са Мораве, из Шумадије, од Ужица и других крајева, заруменели од веселог узбуђења и ватрене радости, играли су заносно васкрсно коло. Њихови образи беху светли. Дакле, жалост беше остала у пустим јаругама.

Затим је настао силан налет кроз грозне планине македонске. Мени је изгледало немогуће да људи могу отети оне шиљасте и голе положаје око Црне Реке. Међутим Срби

се на њих устремише као лавина. Није више било препоне, која би могла зауставити ту осветничку војску, која је била у тај мах сигурна у своју победу Гранате су још падале али им се момчад смејала скачући весело преко рупа, што их гранате беху изровале, својим распрскавањем. Сви они јунаци нису дошли до капије њихове љубљене престонице, на ушћу Саве и Дунава. Неки, и то многи, оставили су младе животе на прагу слободе. Али су они весело умирали с убеђењем, да је њихова смрт била залога победе. Сада мирно спавају, а орлови, који крстаре над величанственим врховима Македоније, чувају их.

„Само напред” гласила је наредба, и као у неком сну и омами, ми смо прошли кроз чувени теснац Бабуне, преко Дренова, Градског, Велеса, преко Овчег Поља, где је немачка крв претворила у црвенило огромна жута поља, преко Куманова до врата Старе Србије. И једнога јутра уђосмо у Врање, обасутом јесењим цвећем. Али се није могло заустављати и поред све жеље да се мало одморимо у средини тога становништва, које нам донесе све што су му оставили пљачкаши, грабљиви бездушници. „Само напред” да би гонили варварског непријатеља, који је све уништавао при свом повлачењу. Најпосле уђосмо у Ниш. Неколико дана застоја, па опет почиње трка. Противник је бежао — и ако већ деморалисан — још се борио, па ипак смо брзо, једног јутра угледали пред собом бели Београд. Као и 1916. када смо после заузећа Кајмакчалане први пут ступили ногом на српску, поново освојену земљу, ми смо поскидали наше капе и захвалили Провиђењу, које је срећно привело крају велико дело.

То беху осећаји и речи укратко написани од Рајса као увод за штампана своја Писма са српско-македонског фронта.*)

Први долазак Др. Рајса у Србију августа 1914. на захтев српске владе

Друга књига Рајсова, посвећена онима који се нису са ратишта вратили, носи главни назив: „Шта сам видео и преживео у великим данима” У обадвема, износи најмаркант-

* У преводу са француског од г Саве Ј. Микића, инспектора Министарства саобраћаја.

није своје доживљаје, импресије и закључке, које је свршетак рата потпуно потврдио. На страну књижевна вредност и сликовитост догађаја, којима обилују сви његови радови, овде помнићемо супериорност оних особина који човека човеком чине. Његов велики дух најширих концепција, његово срце јуначко за подвиге и болећиво у питањима сажаљења и помоћи оних који то заслужују, правило га је човеком Његова скромност, која беше велика као његов омиљени Кајмакчалан, допуњаваше велики дух, храбро и племенито срце, а његова личност, најскромније речено, била је слична Кајмакчалану. Рајс је много волео Кајмакчалан, он је о њему много писао и говорио, величајући војску Краља Петра I и његових савезника, он је добровољац српски, дописник савезнички, особито неутралних држава у рату, друг и пријатељ свих војних шефова српских и савезничких, брат по осећајима српског војника, кога и као сељака одлично познаваше, а скромношћу својом, која је ишла до претераности, услугама српској и савезничким армијама, или боље речено услугама и борбом за права човечанства, не хтеде да уобрази, да је његова личност синоним светога и крвавог Кајмакчалана и да нам заиста такав изгледаше а и данас тако изгледа.

Рајс, својим јавним и приватним животом, до последњег свога даха, у својој скромној кућици, близу Топчидера „Добро Поље“ руководио се и показивао живим примером онај светао и тако велики принцип да је човек у толико већи, у колико су његов конструктиван рад и скромност већи.

Рајс је за нас горостасан и велики као Кајмакчалан, исто онако као што су за Индију Хималаји и Тибет

На захтев српске владе Др. Рајс долази у Србију августа 1914. год. са задатком да једном опсежном анкетом утврди зверства и злочине учињене 1914. год. од аустро-угарских трупа, приликом надирања преко Саве, Дрине и Дунава у Србију и одступања под притиском српских пукова. Мачва и Подриње били су подручје анкетног извиђања Др. Рајса, и у исто време најречитији материјал и доказ о зверствима и масакрима оних који су имали за циљ. „Drang nach Osten“ и вазалство малене Србије.

Трулеж аустро-угарске монархије, понижење које су осећали сви водећи кругови и племство, јер се Србија кроз ратове прошири и ојача, нада на свеукупну помоћ Вилхелма Немачке као и жеља да се уклони опасност Србије, од које је и Немачка зазирала, доведоше до рата.

Рат је Србији објављен овим историјским ултиматумом (дотле невиђеним у историји) у форми телеграма који је послат српском генералштабу у Крагујевац, као да Србијом управља аустриски генералштаб а не њен Краљ, влада и парламенат

„Беч, 3523. 115.9.106.11 10.15.12.50.

*Српском генералштабу
Крагујевац*

Пошто краљевска српска влада није одговорила на задовољавајући начин на ноту, коју јој је предао министар Аустро-Угарске у Београду 23. јула 1914., царска и краљевска влада налази се приморана да се сама побрине за заштиту својих интереса и својих права и да прибегне у том циљу сили оружја. Аустро-Угарска се сматра од овог тренутка у ратном стању са Србијом.

Мин. спољних послова А.-Угарске,
граф *Бертхолд*“

По објави рата Србији, одмах се очекивало да ће Вилхелм и званично пружити руку Францу Јозефу па су предвиђене и даље светске компликације које су ускоро и наступиле.

„Краљевско српска влада није одговорила на задовољавајући начин на ноту, коју јој је предао министар Аустро-Угарске у Београду, 23. јула 1914.

У четвртак 10. јула 1914. године барон Гизл од Гесленгера, аустро-угарски посланик у Београду, предао је заступнику председника министарског савета, покојном др. Лази Пачу ултиматум, који је био почетак крвавог рата.

Тај историјски ултиматум гласио је.

Београд, 10./23. јула 1914.

Господине Министре,

Тридесет првога марта 1909. године српски посланик у Бечу, по налогу своје владе, дао је Царској и Краљевској Влади следећу изјаву:

„Србија изјављује да њена права нису угрожена створеним стањем у Босни и Херцеговини и да ће се, према томе, сагласити са решењем које буду донеле Велике Силе о питању члана 25. Берлинског Угово-

ја. Узимајући у обзир савет Великих Сила, Србија се обавезује од сада, да ће напустити политику протестовања и опозиције, коју води од октобра месеца прошле године. Она се обавезује, даље, да ће према Аустро-Угарској у будуће одржавати пријатељске везе доброга суседства.

Међутим, историја последњих година, а нарочито болни догађај, од 28. јуна, доказали су да у Србији постоји један рушилачки покрет чији је циљ да се од Монархије одвоје извесни делови њене територије. Тај покрет, који се развио пред очима српске Владе, појавио се дошпије и преко граница Краљевине, где се манифестовао у неколиким терористичким делима, атентатима и убиствима.

Далеко од тога да приведе у дело своју обавезу изјаву од тридесет првога марта 1909., Српска Влада није ништа предузимала да спречи ширење овога покрета. Она је допуштала разним друштвима и удружењима њихово злочиначко деловање против Монархије, изазивачки став штампе, слављење атентатора, учешће официра и државних чиновника у превратничким организацијама; она је допустила да се рашири по школама нездрава пропаганда; допустила је, најзад, све манифестације које могу да улију српском народу мржњу према Монархији и презирање њених установа. Та попустљивост, за коју носи одговорност Српска Влада, није престала ни онда, кад су догађаји од 28. јуна уверили цео свет о њеним кобним последицама.

Из исказа и признања извршилаца атентата од 28. јуна проистиче да је убиство у Сарајеву припремљено било у Београду, да су бомбе и оружје нађени код атентатора били овима предата из руке официра и српских чиновника који су припадали удружењу „Народна Одбрана“ и најзад, да је прелазак злочинаца и њиховога оружја у Босну био организован и извршен од стране шефова српских пограничних одељења.

Горњи резултати истраге не допуштају Царској и Краљевској Влади да и даље сачува свој став трпељивости, који је годинама држала према Београду. Ти резултати, на против, приморавају Царску и Краљевску Владу да учини крај целој тој агитацији, која представља опасност по мир у Монархији.

Да би постигла тај циљ, Царска и Краљевска Влада је приморана да тражи од српске Владе, да званично изјави да осуђује пропаганду уперену против аустро-угарске Монархије, то јест цео овај скуп тежњи које за крајњи циљ имају цепање од Монархије територија које сачињавају њен саставни део, и да се обавезе да свима силама уништи ту злочиначку и терористичку пропаганду.

А да би тој обавези дала и свечан карактер, Краљевска Српска Влада треба да објави на првој страни званичних новина, на дан 13./26. јула, следећу изјаву:

„Краљевска Српска Влада осуђује пропаганду упућену против Аустро-Угарске, тојест целокупне тежње, које у крајњем циљу желе да проузрокују оцепљење од Монархије извесних њених територија и искрено жали кобне последице тих злочиначких агитација. Српска Влада изјављује своје жаљење што су неки од српских официра узели учешћа у

горе поменутој пропаганди и тако помутили односе доброга суседства на које се Краљевска Влада свечано обавезала својом изјавом од тридесет првога марта 1909.

„Српска Влада не одобрава и одбацује сваку помисао или покушај мешања у политички живот ма кога дела аустро-угарских земаља и сматра за своју дужност да опомене официре, чиновнике и све становништво Краљевине, да ће у будућности поступити најстрожијим мерама противу лица за која се дозвољава да су узела учешћа у сличним агитацијама, које ће се трудити на сваки начин да предвиди и угуши”

У исто време та изјава ће бити стављена до знања српској војсци, једном наредбом Његовога Величанства Краља, која ће бити објављена у „Службеном Војном Листу”

Поред тога Краљевска Српска Влада се обавезује:

1. Да забрани све публикације које распрострањују мржњу и презирање према Монархији, и чије су главне тежње уперене противу неприкосновености њених земаља.

2. Да одмах приступи растурању друштва „Народна Одбрана”, да спречи све облике њене пропаганде и да поступи на исти начин противу свих удружења која раде у Србији на ширењу пропаганде противу Аустро-Угарске. Краљевска Српска Влада употребит ће све потребне мере, да спречи свако даље делање растуриених удружења, која би се евентуално понова организовала под другим именом или у другој форми.

3. Да одбаца, без одлагања у српским школама, како међу наставницима тако и у начину предавања све што служи или би могло служити да шири пропаганду против Аустро-Угарске.

4. Да удаљи из војне и уопште административне службе све официре и чиновнике, који шире пропаганду против Аустро-Угарске и чија ће имена и кривине Царска и Краљевска Влада доставити Српској Влади.

5. Да прими у Србији сарадњу органа Царске и Краљевске Владе у раду на угушивању превратничког покрета противу неприкосновености територија Монархије.

6. Да поведе судску истрагу противу саучесника у завери од 28. јуна, који се налазе на територији Краљевине. Органи отпослани у томе циљу од стране Царске и Краљевске Владе, узеше учешћа у истрази.

7. Да нареди одмах хапшење мајора Воје Танковића и неког Цигановића, српског државног чиновника чије је учешће у завери од 28. јуна утврђено истрагом у Сарајеву

8. Да спречи без оклевања и строгим мерама учешће српских власти у шверцовању експлозива и оружја преко српске границе, да отпусти и строго казни чиновнике у пограничној служби код Шапца и Лознице, који су помагали сарајевским атентаторима да пређу границу

9. Да да Царској и Краљевској Влади објашњење о говорима које се не могу оправдати, а који су држали извесни српски виши чиновници, у Србији и иностранству, и који су, у пркос своме званичном положају, после сарајевског атентата, дали интервјуе

у смислу отворенога непријатељства према Аустро-Угрској Монархији.

10. Да извести без закашњења Царску и Краљевску Владу о извршењу наведених мера.

Царска и Краљевска влада очекује одговор српске Владе најдаље до суботе 25. јула, до пет сати по подне.

Краљевим Указом од 11 јуна 1914. године распуштена је Народна Скупштина, нови избори били су истим Указом одређени за 1. август, а састанак изабране Скупштине за 10. септембар. Опструкција опозиције у Скупштини довела је до њеног распуштања.

Изборна борба одмах је била отпочела, у њу су ушле све странке са највећом жестином. Предвиђало се да ће борба бити и јака и огорчена.

Али није дошло ни до разбуктале изборне борбе, па, разуме се, ни до нове Скупштине. Друкчије су хтели тешки и неочекивани догађаји, који су наишли после Указа о распуштању Скупштине и новим изборима они су нашу унутрашњу политику потисли сасвим у страну.

Видовдански атентат у Сарајеву, страховито гоњење српског народа у Босни и Херцеговини, нечувени варваризам који су аустро-угарске власти вршиле над појединим виђеним Србима, над њиховом имовином, бесомучни напад, клеветање и неоснована оптужба целе аустро-угарске штампе против Србије, напрасна смрт руског посланика Хартвига и, најзад, ултиматум, који је аустро-угарска влада упутила нашој влади, ставили су били Србију и народ српски пред врло тежак и необично озбиљан задатак. Ти тешки дани многима су још у добром сећању, али има неких појединости у историјским догађајима тих дана, који многима ни тада, а и данас нису познати, њих не треба — нашег подмлатка ради — заборавити.

Велика политичка уцена

Почетком јула односи између Србије и Аустро-Угарске били су се знатно погоршали, не зато што је у сарајевској истрази наступио био какав обрт, него зато, што је Аустро-Угарска сматрала да је дошао повољан тренутак за једну велику политичку учену.

Бечки и пештански листови јављали су, да су 24. и 25. јуна (7 и 8. јула) одржана важна политичка саветовања у Бечу после

којих су се појавиле у истој штампи, а дели мице и у немачкој, узбудљиве вести, као што је то обично било пред сваку акцију коју је Аустро-Угарска намеравала да предузме на Балкану. Међутим, било се сазнало, а и утврдило, да је 7 јула (по новом календару) одржан у Бечу министарски савет за заједничке ствари Монархије, и да је тај савет донео одлуку, да се Србији објави рат. После овог саветовања у Бечу одржали су, неколико дана доцније, саветовања мађарски министри у Пешти, а гроф Берхолд, заједнички министар спољних послова, отишао је затим цару у Ишл.

Бечке вести јавиле су тада да ће аустро-угарска нота у најскоријем времену, и у најоштријем облику, бити упућена у Београд.

Друга бечка вест, наводно из полузваничног извора, јављала је, да се бечком заједничком министарском савету није решавало ни о каквим озбиљним дипломатским корацима против Србије, да ће се од српске владе захтевати само за дејство у полицијској истрази, која се по делу атентата води у Сарајеву.

Та вест, а и друга, после ње, која је јавила да је мађарски министар Тиса изјавио у мађарском Сабору 3 (15) јула да разбистравање односа Аустро-Угарске према Србији не мора довести до оружаног сукоба, учинила је у Београду, у свима круговима, повољан утисак, почело је да преовлађује уверење, да ће се сукоб на миран начин расправити. Али те бечке и пештанске вести биле су пуштене са меродавног места само зато, да би се заварала европска јавност, па на тај начин да се одлуке, које је донео бечки заједнички министарски савет несметано спроведу. То су убрзо догађаји и потврдили.

Предаја ултиматума

У четвртак 10. јула у шест часова по подне дошао је у Министарство Спољних Послова, Ристићеву кућу, аустро-угарски посланик барон Гизл. Њега је одмах примио заступник министра спољних послова, министар финансија Др. Пачу, јер се председник владе Пашић налазио на агитационом путу у тимочком округу. Тога дана је био у Књажевцу). Са неколико речи, Гизл је предао Др. Пачу-у ноту аустро-угарске владе. Примају-

ћи ноту, Др. Пачу је изјавио посланику да на ноту не може ништа одговорити, али ће садржину ноте доставити одмах председнику владе који се налази ван Београда већ неколико дана. Садржина ноте-ултиматума до поноћи није се могла сазнати, али се већ те вечери у ширим круговима говорило, да је нота везана за кратак рок и да је написана оштрим тоном.

По одласку Гизла, Др. Пачу је отишао у Двор да обавести престолонаследника Александра, — који је већ тада вршио краљевску власт — о ситуацији, сазвана је одмах министарска седница у Двору, која је трајала до дубоко у ноћ, а пре тога је председник владе Пашић позван да се одмах врати у Београд, где је стигао 11 (24) јула ујутро.

Одмах по своме повратку, Пашић се састовао у своме дому са Др. Пачуом, па је затим око девет часова отишао у Двор, где је под председништвом Престолонаследника Александра одмах отпочела министарска седница. Саветовало се какав одговор влада треба да да на аустро-угарску ултимативну ноту Седница је трајала до подне па је продужена по подне.

После преподневне министарске седнице објављен је био овај комунике владе

„Овдашњи аустро-угарски посланик барон Гизл предао је јуче у шест часова по подне заступнику министра спољних послова, министру финансија Др. Пачу-у ноту своје владе поводом Видовданског догађаја у Сарајеву Нотом, која садржи врло тешке услове, поставља се сасвим кратки рок за одговор. Ситуација се може сматрати као врло озбиљна и критична“.

Шира јавност сазнаје за текст ноте

Истога дана 11 јула по подне, Престолонаследник је, за време трајања министарске седнице, позвао у Двор шефове опозиције Стојана Новаковића, Љубу Давидовића и Воју Вељковића и говорио с њима о ситуацији, желећи да чује њихово мишљење.

Увече је председник владе позвао у министарство Спољних послова шефове опозиције ради саветовања, обавестио их о ситуацији и о захтевима који се траже у ноти. Сазнало се брзо, да су сви чланови владе и сва

три шефа опозиције сагласни не примити захтеве, којим се очигледно вређају независност и достојанство Србије.

По подне је стигао у Београд пештански лист „Пестер Лојд“ у коме је била објављена дословно аустро-угарска нота. Београдски листови у ванредним издањима, донели су по том мађарском тексту садржину ноте и сваки се могао уверити да би испуњење аустро-угарских захтева било флагрантна повреда земаљског устава која би за Србију значила потпуну абдикацију на самосталност државну Београдски листови пропраћајући ноту са правног и политичког гледишта изјављивали су, да она представља један груб силецилук званичне Аустро-Угарске према Србији, да је она један нов доказ о неукротљивој мржњи и низу спремљених уцена двојне монархије против наше отаџбине. Наша влада — изјавили су листови — у овоме тренутку има свега једну дужност да једноставно одбије захтев аустро-угарске владе.

Телеграм руском цару

Пре почетка поподневне министарске седнице, одржано је у Министарству војном подуже саветовање свих генерала и министра војног Саветовању је присуствовао и Престолонаследник. Овоме саветовању следовала је министарска седница на којој је састављен одговор на аустријски ултиматум.

Око подне тог дана (11.-24 јула), чула се врло поуздана вест, да је за време трајања преподневне министарске седнице отправљен у Петроград, лично руском цару Николи, хитан и врло дуг телеграм, у коме је саопштена садржина аустријског ултиматума, нарочито захтев да аустро-угарски чиновници воде у Србији истрагу по делу Видовданског атентата. Телеграм се — тако се говорило у свим београдским круговима — завршавао молбом цару да Србији и народу српском притекне у помоћ.

Та вест о телеграму била је примљена у свима круговима с највећим задовољством и повољно је на све утицала. Дубоко у ноћ сви локали београдски били су пуни света, био је дошао у Београд велики број виђенијих личности из унутрашњости, свуда се говорило с великом забринутошћу о ситуацији и о телеграму цару, јер је сваком било јасно да

ће одговор из Петрограда имати велики утицај и на састав одговора наше владе на аустријски ултиматум.

Последњи дан

Освануо је историјски 12 (25) јули.

Београд је у очекивању догађаја тога дана био врло узрујан. Чуло се већ ујутру, према ономе што се дотле могло дознати, да влада Краљевине Србије неће пристати да прими захтеве Аустро-Угарске. Одговором који ће влада дати биће заштићени интереси и достојанство Србије.

Било је и других вести. Истицало се, да ће влада морати пристати на захтеве, ако одговор из Петрограда одоцни или буде неповољан, — али у ово разлагање нико није хтео да верује.

Цело пре подне стајала је маса света пред министарством Спољних послова. Сваки је чекао једно да чује да ли је стигао одговор из Петрограда и какав је. Али на то питање нико није био у стању да одговори.

Око подне, пуштена је из доста поузда ног извора вест да је стигао одговор из Петрограда и да је повољан.

Тада је била отпочела министарска седница на којој је састављен одговор владе на ноту аустро-угарску. Седница владе, под председништвом Престолонаследника, била је испуњена свом озбиљношћу догађаја пред којима се отаџбина налази. Понос једне независне Краљевине диктовао је да се не може изаћи у сусрет свима захтевима у аустро-угарској ноти. Већ само то стављало је за сутрашњицу велике догађаје у изглед, те је на истој седници, која је трајала до један час поподне, Престолонаследник, на предлог Министарског савета потписао Указ о мобилизацији целокупне српске војске и три позива Народне Одбране.

У један и по час поподне, Указ је телеграфски саопштен свима властима у земљи.

У четири часа по подне поново се састао Министарски савет у коме је коначно редигован одговор владе.

Пашић носи одговор српске владе

У 5 часова и 20 минута, председник владе Никола Пашић одвезао се Његушевом и Студеничком улицом у аустро-угарско послан

ство, где је предао барону Гизлу одговор српске владе.

Пашић се вратио из посланства у министарство тачно у шест часова, где је Престолонаследник са члановима владе очекивао одговор. Десет минута после повратка председника владе у министарство, дошао је секретар аустро-угарског посланства и предао Пашићу писмен одговор барона Гизла, који је гласио да се одговор српске владе не прима и да су према томе од шест часова по подне дипломатски односи прекинути.

После овог, одржана је последња (у Београду) дужа седница, на којој је дефинитивно био утврђен пут којим је Србија од тог тренутка имала да пође.

Пред министарством Спољних послова искупио се био силан свет очекујући тренутак када ће се решити намера за велико дело. Света је било толико, да је полиција морала одржавати ред.

Манифестације пред двором и руским посланством

Кад се Престолонаследник појавио на вратима министарства, народ га је бурно поздрављив са „Живео!“ Пријатним осмехом Престолонаследник је поздрављив народ, па се одвезао у Двор, где га је сачекала велика маса света и приредила му бурне манифестације.

Гомила је све више расла, пратила је Престолонаследника све до уласка у сам Двор, ту направила густ шпалир и уз бурно клицање „Живео!“ пропустила Престолонаследника у Двор.

Затим се маса света искупила пред Двором и поново манифестовала певајући народну химну Иста маса света пошла је потом пред руско посланство где се клицало Русији, цару и отпевана је руска химна, па се онда свет разишао.

За то време трајала је министарска седница у којој је решавано о премештају мини старстава и државних надлештава у унутрашњост Србије.

За време трајања манифестација пред Двором, око седам часова пошло је низбрдицом Ресавске улице пред министарства Спољних послова неколико фијакера, у којима је био барон Гизл са особљем аустро-

угарског посланства; та се поворка, коју је сакупљен свет мирно посматрао, кретала према железничкој станици, где је нарочити мађарски воз већ чекао. Барон Гизл је без икакве сметње и узнемиравања напустио Београд. Београдски свет умео је себе у овом огорчењу да савлада и да се уздржи од излива осећаја који су га у тим тренутцима прежимали.

Прокламација владе

На ноту аустро-угарску, пуну понижења и омаловажавања, српска влада одговорила је мирно, присебно и достојанствено.

После предаје одговора владе објављена је кратка прокламација владе, у којој је она народу саопштила да је Аустро-Угарска прекинула дипломатске односе са Србијом, да је аустро-угарски посланик напустио Београд, па да је српска влада принуђена да за сваки случај предузме одмах потребне војничке мере за одбрану земље.

Ако будемо нападнути, завршавала се прокламација, војска ће вршити своју дужност, а грађанима који нису позвати под заставу, саветујемо да остану код својих домова и мирно раде своје послове.

Тако је текао и тако се завршио 12 (25) јули 1914 године који ће у историји српског народа бити забележен као судбоносан.

„Искључено је да Срби приме ноту!“ каже Гизл

Како је тај дан изгледао у аустро-угарском посланству г Душан Лончаревић описује у својој књизи „Постзнак Југославије“ врло занимљиво и опширно, углавном овако.

„Отишао сам у аустро-угарско посланство да видим шта се тамо догађа. Нашао сам посланика Гизла у потпуно распремљеној канцеларији драгомана, био је у туристичком оделу, седео је међу спремљеним путничким коферима, поред њега је био војни аташе мајор Гелинек.

„Шта има ново?“ упитао ме посланик.

„Најновије је, екселенцијо, да ће Срби примити ноту“, одговорио сам.

„Шта кажете?!“ узвикнуо је Гизл запрешашћено. „То је немогуће, искључено! Та оно што ми захтевамо, не би примила ни једна држава“

„Ствар је у овоме“, рекао сам да бих унеколико умирио посланика. „Ако не дође из Петрограда никакав одговор, нота ће се примити онако каква је, јер Срби неће бити толико необазриви да се сами упусте у рат са Аустро-Угарском“

„Ја то не могу никако да верујем, то би било нешто неочекивано!“ завршио је Гизл.

Око подне, отишао сам из посланства. Одмах после ручка, јавио ми је један пријатељ телефоном, да је наређена општа мобилизација, а после сам сазнао да је стигао одговор из Петрограда. У четири по подне био сам у посланству Гизл је био прилично узрујан. Саопштио ми је да није још добио одговор на ултиматум, али после наређења мобилизације зна се већ какав ће бити.

„Као што видите“, рекао је задовољно, „ја ћу ипак имати право“

„Тако је“, одговорио сам, „али само зато што је стигао одговор из Петрограда“

Пашић код барона Гизла

Око три четврти на шест, одвезао се председник владе колима Краља Милина и Студеничком улицом, у аустро-угарско посланство.

Ја сам похитао преким путем Ресавском улицом и стигао сам у посланство пре њега, ушао сам у башту и стао на веранду где сам затекао супругу посланикову У том је стигао Пашић. Гизл га је примио у своме кабинету за рад.

Бароница и ја били смо једини сведоци историјског тренутка, када је Пашић предао ноту Стајали смо према прозору самог кабинета. Посланик Гизл дочекао је стојећи Пашића који је био обучен у црни реденгот. Обојица се један другом поклонили и Пашић предаде са неколико речи посланику ноту. Гизл је примио ноту и проговорио неколико речи. После тога обојица се опет поклонили и Пашић је са својим карактеристичним осмехом изишао полако из кабинета.

„Аустрија се преварила“

Одвезао сам се у уредништво „Политике“ да се опростим са српским колегама, јер су многи од њих били резервни официри.

Власник листа Влада Рибникар причао ми је како је у току дана дошло до наглог

преокрета. Рекао ми је да је из Петрограда дошао прво кратак телеграм, којим је Србија била позвана да мобилише. Томе телеграму, према коме је одмах поступљено, следовао је други, који је опширно разложио становиште руске владе. Рибникар је исказао своје уверење да се Аустрија преварила. Она неће, као што је мислила, ратовати само са Србијом, него и са Русијом, а то ће бити крај Аустрије.

После поздрава, отишао сам из редакције да пет њених чланова, међу њима Владу и Дарка Рибникара, више никада не видим. Они падоше на пољу части.

Др. Рајс као добровољац Швајцарске

Рајс је у ово време био у Лозани. Швајцарска, као неутрална држава била је такође узнемирена. И ако у њој национализам државни, као и код осталих држава није скоро ни постојао из оправданих разлога, јер Швајцарску чине три народности: Французи, Немци и Италијани, ипак сваки грађанин Швајцарске био је решен да по сваку цену брани независност и слободу своје отаџбине.

Рајс говорећи о себи вели да је био ослобођен војне дужности због једне урођене мане срца, али ипак је осећао, да му је немогуће да седи мирно код куће, док други бране отаџбину и док се пријатељске земље бију за право и слободу противу бруталне силе и неправде, а и поред тога да буде примљен у швајцарску војску било је немогуће. Јер услед мане срца, по оцени швајцарских лекара, био је за увек неспособан. Увидевши, да швајцарски војник ни по коју цену неће бити, а у жељи да се стави било у какву службу противу бруталне силе и неправде ма које земље, која је изазвана на рат, да се од насртљиваца брани, Рајс прво нуди своје услуге и способности (чувеног полицајца и криминалисте) швајцарском генералштабу, који га оберучке прима у службу контрашпијунаже за свога сарадника, јер Швајцарска бејаше на путу да постане центар шпијунаже, особито за Аустро-Угарску и Немачку. Осећајући на којој је страни правда Рајс, поставља себи за задатак да се бави немачком и аустро-угарском шпијунажом а за рачун савезника, према којима је био наклоњен још одмах и духом и срцем.

На том послу а уз припомоћ још неких способних и оданих сарадника, Рајс је дао много. Многобројни су шпијуни откривени заслугом и ретком спретношћу Рајса. Али, неки су и ослобођени и ако криви. Случај са немачким трговцем, који је био становник Лозане, књијаром Франкфуртером, који је издао берлинском генералштабу планове Белфора и неког директора једног великог хотела у Евијану, одакле је отпутовао два дана пре објаве рата, да пређе на другу страну језера и да се у Лозани ода интензивној шпијунажи. Они су били ослобођени казне на тај начин, што је одобрење за казну морало доћи из Берна од генералштаба, коме је на челу стајао познати германо и аустрофил пуковник Шпрехер.

Пристрасност на коју је наилазио и ако не увек, у свом деликатном и судбоносном послу по његову Швајцарску, Рајс, незадовољан, подноси оставку и уједно саопштава пуковнику Косиу*) да ће понудити своје услуге савезницима, што је и учинио.

Рајсу је било свеједно у ком ће својству служити савезницима, односно правди и слободи човечанства. Он за себе вели: „било ми је свеједно да ли ће ме употребити да носим носила или да будем сарадник у служби француске контрашпијунаже — са својим slabим здрављем нисам се смео надати да будем примљен као борац на фронту — тек само да могу сарађивати, ма и у најмањој мери, на ономе што сам сматрао тада и што још и данас сматрам за одбрану права и слободе”

Понуда српске владе Др. Рајсу, да као неутрална и потпуно објективна личност изврши анкету о Аустро-Угарским зверствима 1914. г. на Мачванском фронту.

У самом почетку преговора са француском владом, Рајс би телефоном умољен од његовог старог пријатеља г Николе Петровића, тадањег српског конзула у Женеви, да до њега што пре наврати и саопшти му садржину једног телеграма. На овај позив, Рајс дошав из Лозане у Женеву, би му од г Пе-

*) Командант резервног генералштаба у Лозани, а Држ. саветник у грађанској служби. Сада међу мртвима.

тровића саопштена молба српске владе да у својству једне неутралне личности, првенствено објективно, изврши анкету о Аустро-Угарским зверствима 1914. г на Мачванском фронту

Рајс, сместа прихвата ову понуду, јер поред осталих услова Рајс располагаше и специјалном стручношћу и знањем као експерт на пољу криминалистике. На његово питање када треба да крене на пут, следио је одговор г Петровића „Одмах ако је то могуће” Тога дана био је четвртак а у суботу ујутро при крају августа 1914. Рајс полази за Србију у друштву једног континента швајцарских лекара, који на молбу српске владе а у оскудици својих лекара, долазе да свој позив, тако деликатан, ставе у службу ратној Србији, која беше у још деликатној ситуацији.

Др. Рајс креће за Србију.

Речене суботе ујутро у 9 сати Рајс полази из Лозане за Србију у друштву пет лекара и две лекарке, од којих су већина па и Рајс оставили кости у оној земљи, за коју су се љубављу жртвовали а која их је са љубављу чувала, примила и задржала.

Пут за Србију водио је преко Италије, која још не беше ступила у рат Отуда, Рајс, прелазећи кроз Италију, не види ратну грозницу и сву живост коју рат за собом повлачи, као што је све то гледао у својој Швајцарској — и ако неутралној, или Француској већ зараћеној. Иако земља букташе пламеном, који наговештаваше Светски рат и сва озбиљност, која се целом цивилизованом свету указивала, у Италији беше равнодушност и потпуна дизаинтересованост, као да њу овај суседни жар ни мало не тангира, као да она не беше центар зараћених страна и, као да њен комад земље не беше на глобусу земљином, који се црвенио у крвавом пожару Позоришта, вариетет, ресторани и сав живот, текли су као и обично. У Бриндизију прелази у брод „Елефтерију” за Крф, Патрас Пиреј и доцније у Атину, да тамо преноћи. У друштву са једним швајцарским лекаром, а својим пријатељем г Др. Хугом, посетио је свога земљака, Швајцарца г Др. Штукера, секретара Краља Константина. Овај састанак имао је за циљ да Рајс сазна тачно душевно

и политичко расположење у Грчкој и на грчком двору, који је био у врло блиском сродству с берлинским двором. Сазнање добивено није га ни мало одушевило. С једне стране грчки народ је био ултра-пацифистички и ултра-неутралан, док њихов краљ, интимно, и срцем и душом, на страни централних сила, што је донекле разумљиво, када се има у виду да је маршал немачке војске и кајзеров зет

Па ипак, било је доста Грка на челу са Веницелосом који је и данас на истом одговорном месту Грчке) који су другојачије осећали, јер су знали да дугују своју слободу Француској, Енглеској и Русији; они се стављају отворено на страну савезника.

Одмах сутра дан Рајс напушта Атину Возом до Халкиса и лађом до Солуна. На путу за Солун наилази на Србе и Црногорце, који напуштају печалбу у Америци, да би се борили за право и слободу своје отаџбине и својих савезника. Ту разговара са крићанским резервистима, за које Рајс вели да су врло храбри и да су готови да помогну својим старим савезницима и браћи по оружју, Србима, али не под командом немачког маршала Краља Константина.

У 3 сата изјутра, сутрадан, Рајс стиже у солунску луку али се могао искрцати тек у 7 сати, док је воз за Ђевђелију полазио у 8. На брзу руку узима фијакер и одлази у српски конзулат да се распита за упуства која су за њега дошла из Ниша. Свршивши посао у конзулату жури истим колима за воз. За два сата касније стиже у Ђевђелију, на нашој граници, где мења воз за Србију

Улазак Др. Рајса у Србију.

Улазећи у Србију, Рајс вели. „Истина, у томе часу нисам мислио, да ће од тога часа, моја судбина бити везана за удес ове земље. Мислио сам да ћу извршити дужу или краћу анкету, да обавестим свет о ономе што се догодило на овој ратној позорници, али нисам могао предвидети, да ће ови војници које сам видео први пут, постати моји борбени другови и да ће ми сама земља исто толико бити мила, колико и моја отаџбина, Швајцарска.”

Његови први утисци нису били понајбољи. Србија није Швајцарска, а особито онда. Зараћена Србија са новим, присаједи

њеним и освојеним, деловима Јужне Србије, који до пре две године — до балканскога рата — беху под турском управом. Гледао је чудно од разноликости, које карактеришу ненормално стање једне земље — народа, која без престанка, по трећи и четврти пут ратује. Он види препуне чекаонице, кејове, другу и т. д. високе и лепе жандарме у предратној загаситој униформи, чиновнике у разним униформама, македонске сељаке и сељанке са својом ношњом потпуно непознатом за њега, гледа чудне пакете и дењкове, обавијене шареним ћилимом и пољавама. Цигани у дроњцима лутали су свуда и нудили се да понесу пртљаг. Неколико војника и официра у шајкачама, које види први пут.

Крочив на српско земљиште и нашавши се са српским народом, Др. Рајс не знашаше ни речи српски. Први свој разговор има са г Симићем, онда шефом царинарнице у Ђевђелији, познаваоцем француског језика. Благодарно њему успело је Рајсу да доручкује у некој врсти дрвене колибе, коју су, вели Рајс, путници заузели на јуриш. Том приликом, Рајс је доручковао најомиљеније српско јело. сарму. Комесар и српски официри сазнавши да је Рајс дошао, топло га поздрављају и резервишу му место у једном купе-у препуног воза за Скопље. Класа различитих нема. Налази се у возу са српским студентима, који се враћају из Француске, да се као регуларни војници или добровољци, ставе на браник своје угрожене отаџбине. Доцније, више њих је нашао на фронту и многи су на пољу части погинули. На станицама и возовима виђа резервисте, који у свом сељачком оделу иду у своје команде, у рат за одбрану домовине своје. Први пут у животу виђа српског комиту (из воза) код Удова. На одговор да је то главом војвода Бабунски, гледајући га добија импресију да је појава заиста гвоздена и да казује силу, али и племенитост. Није онакав српски комита, како га приказују аустро-мађари разбојник и нечовек. И сама Македонија, стара Јужна Србија изгледала му је другојачија није то дивља и неприступачна земља изгубљена тамо негде у свету — вели Рајс. Упознавши убрзо у току рата и лично Бабунског и остале српске комите, у својим списима, где казује, шта је све видео и проживео у великим данима, сећа се пок. Бабунског и вели „Ти си ме нау-

чио својим примером шта је српски четник. Опрости за детињасте идеје, које је створио о теби и твојим друговима, један рђаво оба вештени западњак” алудирајући на себе.

Долазак Др. Рајса у Скопље и Ниш седиште краљевске владе

Долазак у Скопље био је касно ноћу. Варош затворена и једва осветљена. Гладан, а не могавши да купи ништа за јело, он би остао без вечере да један стари српски резервни капетан са седим брцима не донесе хлеба, јаја и печене јагњетине, као и ракију из своје чутурице. У вагону I класе, неосветљеном — ратни плен — у коме га из почасти смешта официр, шеф станице у Скопљу, сутра дан, у петак у 7 сати изјутра Рајс стиже у Ниш, тако, да је из Лозане, од дана и часа поласка па до Ниша, пробавио време од 5 дана и 22 сата, што је у то доба рата с обзиром на све тешкоће била рекордна брзина.

У Нишу, где је седиште владе, Рајс на жељезничкој станици дочекује одређени полициски комесар и фијакерима одводи у кабинет Стојана Протића, тадањег министра спољних послова, оног истог, који му је пре неколико година у својству министра унутрашњих дела упутио неколико својих чиновника у Лозану, где би се изблиза упознали са новим полицијским техничким методама у лабораторијуму универзитетског института, а у коме је Рајс био професор и директор.

Први сусрет Др. Рајса са Протићем и Пашићем.

Хитност његовог доласка није изискивала много разговора.

— Хвала Вам што сте дошли. Претседник Вас очекује — то беху речи министра спољних послова.

Приведен Пашићу, Рајс се обраћа овим речима: „Господине Претседниче, Ви сте ме тражили. Ево ме код Вас. Шта желите да учиним за Вашу земљу?”

— Требамо једног искреног пријатеља који зна посматрати. Пођите на фронт. Отворите очи и уши, и кажите онда свету шта сте видели и чули, — гласно је одговор седог претседника.

— Добро, господине претседниче, а кад могу кренути на фронт?

— Пођите прекосутра за Ваљево где се налази главни стан наше војске. Дотле посетите Ниш и аустро-угарске заробљенике, који су већ многобројни. Ту ћете наћи материјал за своју анкету.

— Разумем и очекујем Ваше инструкције за одлазак.

Пашић је био познат са своје ћутљивости и закопчаности. Његов лаконски разговор а мала говорљивост и активност другог. Шта је уследило? Брзо разумевање и поздрав а од тог момента легитимност Рајса као званичног и неутралног иследника српске владе и војске.

Када се већ дотичемо имена Пашића и његове ћутљивости, сећамо се одмах једне врло куриозне причине, коју многи знају, а која га карактерише и слика, како се брзо и на који начин споразумева о важним пословима било државним било партијским у оно доба.

Ова причина можда није у потпуности тачна, али свако ко је изблиза и бар мало познавао старог Пашића, рекао би, да је и у потпуности тачна, — када се уз то зна, да је онај, с ким је имао састанак, по својим концепцијама и личном познавању и друговању још из детињства, био други Пашић.

За време једног председниковања, десила се извесна не мала криза, којој је требало наћи излаза. Пашић, који није волео велика и широка консултовања својих министара, бар не увек, позвао је у Београд свога друга и познатог политичара из Књажевца, Ацу Станојевића с којим се често консултовао, особито код тежих расплета кризе или проблема по државну политику или своју странку

Аца Станојевић долази и бива одмах примљен. После уобичајеног поздрава нуди га да седне на фотељу Аца седа.

— Хоћеш ли кафу, Ацо? — обраћа му се Пашић, седећи за својим председничким столом.

— Па, може! — одговара Станојевић.

Кафа долази и срчу је. С времена на време погледају се и наставе срцање. Кафа се попије. Пашић за својим столом наставља званичан рад по разним предметима, Аца седи. Опет кратак поглед један на другог,

опет ћутање и Пашић за столом даље ради. Тако се то понавља неколико пута, што можда све у времену траје сат-два. Да ли се Аци досади да ћутећи и даље на фотељи седе, да ли се они само погледима споразумевају, да ли шта друго, тек Аца устаје и вели:

— Ја идем Никола.

— Па добро, кад 'оћеш, оћеш!

И на растанку Пашић се поздравља и сав задовољан

— Е баш ти фала Ацо, што си ми дошао, те се тако слатко изнаразговарасмо. Дођи још који пут!

Такав је од прилике, лаконски, био разговор седега Пашића и Рајса. Они су се можда инстинктивно, неом психолоијом, одмах упознали и споразумели. Пашић не казује много (речима) а Рајс разумева много. Резултат је постигнут, јер смо му сви живи сведоци.

Др. Рајс званичан и неутралан иследник краљ. срп. владе.

Од тог тренутка, Рајс је у својству званичног и неутралног иследника краљ. српске владе и војске, што је до краја своје мисије и био.

Његово одступање, што се не би тако смело рећи, од потпуне неутралности, јер то своје отступање Рајс је правдао и покривао и даље својом великом објективношћу, било је толико, што се он отворено декларише за српског добровољца. На ово је руковођен очигледним зверствима, које је подносио незаштићени народ од аустро-угарске војске и власти, а уз то уверен у високу мисију за коју је умољен и које се примио чланом анкете за извиђај крволочних зверстава аустро-угарске у рату Пре тога отступања, извиђајући све оно, чега се примио, увидео је да су у незаштићеним деловима Србије летели непријатељски шрапнели, сејући смрт и пустош међу недужним и незаштићеним народом, и да му је у таквом положају немогуће да се од непријатељских бомбардовања брани, — с једне стране као неутралном и голоруком, а са друге као строгом неутралцу

И у тој јединој жељи, а тврдо уверен у правичност и недужност српске војске и народа, да би окончао своју мисију, којом је искрено и духом и срцем био прожет, уз рет-

ку објективност, у новом својству: швајцарског добровољца српске војске, наставља и сретно завршава свој и Неумитне Правде свети задатак.

У одушевљењу, Д-р Рајс каже о себи: „Друг сам величанствених ратника из Шумадије, са Дунава, Мораве, Дрине, Тимока, и Вардара. Ипак ово ново својство није учинило да никада напусти своју објективност стручњака и заклетог иследника пред судовима моје земље и сваког другог. Заклео сам се да кажем истину, ништа него истину“. 10 година после рата, Рајс констатује, да се није огрешно о своју заклетву и своју савест

„По Пашићевој жељи, нисам узалуд губио времена у Нишу. Посетио сам варош и обишао сам аустријске заробљенике, који су били много боље смештени и храњени, него српски војници. Такође у Нишу упознао сам се са војником, који је имао да постане мој друг. У Нишу сам нашао малог Драгољуба Јеличића, коме је тада било 12 године. Кад је плануо рат он је био ђак 1 разреда гимназије у Шапцу Његов отац, мобилисан обућар, погинуо је у првим борбама. Тада се Драгољуб креће и одлази са четницима и свети свога оца. Он учествује у свима окршајима, пуца из пушке и баца бомбе. Рањен у руку, он долази у нишку болницу, док му ваде зрно из ране није хтео да се да успавати. Без једне речи, он је издржао операцију и кад је све било свршено, он је упутио најомиљенију коморчијску псовку на адресу „Шваба“ Принц Александар, сада Краљ, лично га је произвео за каплара. Таква је била српска омладина 1914. Нека би се ова данашња научила да иде њеним стопама, — вели Рајс.

Рајс у Ваљеву

После првог виђења са Протићем и Пашићем у Нишу, одмах два дана доцније, Рајс је већ у Ваљеву. Дочекан од изасланог официра, бива смештен у хотел „Секулић“ а увече позван у официрску менажу, на вечеру. У Ваљеву види први пут гуслара-инвалида, који опева стару српску прошлост. Пролазници, вели, бацају марјаше између, по турски скрштених гусларових ногу. Један инвалид треба да живи, а држава после три рата и усред четвртога, нема потребних средстава

да издржава луталачке одломке из прошлих борби. Овда онде, виси на капији које куће црна застава као знак да је међу живима један мање.

Ту сусреће на сваком кораку српске рањенике, који услед осиромашења војног санитета — јер четврти пут Србија узастопце ратује — носе давна превијене ране, које су често, на место асептичког памука увијене куваном сламом, а место средстава за анестезију успављивање рањеника при вршењу тешких операција, операције се врше у будном и свесном стању рањеника.

Болнице многобројне. Свака повећа просторија, школа, кафана, приватне зграде, које нису употребљене од војних власти и јединица, узете су за болнице, а према броју рањеника и нема их довољно. Болница је, услед претрпаности рањеника и болесника, било и под шаторима и ведрим небом, разних мало пространијих авлија или башта. Пуковник Д-р Стајић (сада санитетски генерал), Д-р Вуловић, Холанђанин, Тионховен и други, врше операције без прекида и без одмора, налазећи за свакога рањеника по коју лепу реч, која је имала не мање благотворног дејства од хируршког ножа и других медикамената; ово у толико пре, што је било скоро потпуне оскудице у лековима и другим средствима. И лекари и њихови болесници, пред оваквим стањем ствари, били су прави хероји. „Никада нисте чули јауке бола, тако појмљиве на оваквим местима. Стрпљиво, стоички, рањени српски војник очекивао је или да оздрави или да умре. Једва сте чули, да се са усана оних који највише пате отме једно „Боже!“ или „Мајко!“ На аустро-угарске рањенике, измешане са српским, утицао је овај пример да су и они постали ћуљиви. Али када је један рањеник осетио да му се враћа живот и да ће да победи смрт, онда га је обузимала нестрпљивост да изађе и потражи своје другове. Било му је тешко да буде стрпљив и он је тражио да превари своју нестрпљивост правећи стихове. Колико рањеника сам видео, који су обузети атавизмом своје крви, писали у песми својима, и то у стиховима, историју своје ране. Можда је истинитост њихових прича била мање песничка, али зар песници нису увек имали право на извесну лиценцију? Смртност рањеника била је преко сваке мере. Умирало је на десетине и сто-

тине на један дан. Било је пуно дана, да војни свештеници нису могли да постигну и све умрле допрате до вечне куће, на начин који је прописала наша вера. Пред црквом биле су гомиле мртвачких сандука, који су чекали на ред да се по обредима наше цркве опоју. Једину посмртну почаст — почасну паљбу — над умрлим каквим официром, претпостављао је одред војника-трећопозиваца, који су у својим народним оделима, и ако регуларна војска, испраћали покојника до вечне куће, уз последњу пошту: пушчани плотун. То беше сва церемонија, сва пратња блиских и ожалошћених.

Свет навикнут на свакодневне пратње, бива по мало равнодушан, јер проређеност ових тужних испраћаја умрлих ратника, ствараше код њега промену и чуђење. Није никакво чудо, јер је дневно умирало 50 и више рањеника. Код трећопозиваца, поред свих осетљивости, као главне карактеристике српског војника и целог народа, бејаше ова дужност, да умрле на вечан сан прате, потпуно обична и шаблонска, као да су пратили ковчеге од увек мртвих ствари: оружја или томе слично, а не посмртне остатке својих синова, браће и другова, чија смрт многе њихове зави у црно. Али психоза рата и његова дуго-трајност у времену као и околност да је четврти по реду, шта друго доноси и ствара, до ово, што би у чисто нормалним приликама за нашег војника и цео наш народ значило парадокс.

Пустош и жртве рата.

Данас наша држава, код Београда на Авали има свој гроб Незнаног Јунака, као симбол свих незнатих јунака палих у рату. Како би то лепше изгледало, како би то било, разумљивије по сав народ, да се зове гроб и незнатих грађана јунака. Српски војник, више него и један други, и знан и незнат, пуни морске дубие, горе, поља и долине своје отаџбине и далеко ван ње. Чак и уређена гробља, грађанска и војничка имају пуно незнатих јунака у лицу ратника војника, ратника грађана, ратника мајки, жена, сестара и деце. И деца у колевци беху ратници, јер невинно страдаху исто онолико колико и њихови очеви. непријатељ гледао је у све што је српско свога противника, па било то дете у

колевци, голорука и изгладнела мајка и сеја, која својом чедношћу задивљиваше цео свет. На место цуцле млека, непријатељ сипаше отровне гасове, да прегладнеле бебе успава, на место хлеба, непријатељ бомбардоваше кров над главом престрављене и голоруке мајке, на место заштите светиње чедности ожалошћених сестара, непријатељ се живо-

Жртве отроване загушљивим гасом приликом бомбардовања Београда

тињски и перверсно под претњом бајонета и тесака, наслађиваше, сејући најгрознију смрт, кроз болести којим обиловаше. Ја смело тврдим: прошли непријатељи наши у рату, ако ни по чему другом, а оно по овоме бар, у сталној су нам успомени, у крви нашој и данас велики непријатељи, још већи од ратних, јер посејаше ону смрт, која се на ногама дочекује и која жетвама својим, покоси хиљаде ни кривих ни дужних сваке године. Српски народ је карактеристичан у заборављању зла и праштању туђих грехова. Он почиње да заборавља све страхоте рата, претрпљене од непријатељске пушке и топа, али и да хоће, не може да заборави оно зло, које му је непријатељ у крви оставио.

У оскудици војничких униформи за све родове и позиве, војници II и III позива беху у својим народним оделима, била је немилострава Аустро-Угарска војска, квалификујући их као српске четнике-комите, који такође беху у својим народним оделима, била је немилострава према овој регуларној војсци, вршећи и над њима она иста зверства и масакрирања, којима су бивали почаствовани српски четници, када им падну шака.

Авијонска бомбардовања непријатељска била су немилосрдна и крволочна. На супрот безброј непријатељских авиоплана, наша је војска имала само један мали авијон „Блерио“, којим је управљао поручник Томић, сада потпуковник и командант бежанијског аеродрома (код Земуна). Ваљево и Мачва беху опустошени. Многи одреди аустро-угарске војске, иначе Срби, Хрвати и Словенци прелазе на нашу страну, предајући се. Њима је било страшно борити се против свога брата, а још страшније, гледати манире и зло-

Колубаре и победник са Доброг Поља.

Стални додир са српским војником, официрима, са савезничким војним аташеима. француским, енглеским, руским и црногорским, у друштву америчког доктора Рајана и многих других, Рајс је поред све тешке улоге и деликатне дужности налазио и лепу другарску и пријатељску разоноду.

Одељење за штампу било је смештено у два скромна просторија једне банке, чији су шеф и помоћник, били Рајсови велики пријатељи познати наши научници и про-

Жртве отрозане загушљивим гасом приликом бомбардовања Београда

чине аустро-угарских војсковођа против немогле али тако храбре Србије. Рајс је ове патриоте пребегле у Ваљево, доцније виђао на солунском фронту у разним окршајима на положајима Сокола, Ветерника и Кожуха.

Ваљево је седиште главног стана српске војске, који је имао на челу великог шефа неумрлог војводу Путника, кога Рајс, из учтивости, убрзо по свом доласку у Ваљево посећује. Рајс не може довољно да се нахвали о свом великом пријатељу војводи Путнику и његовој десној руци, у то доба, пуковнику Живку Павловићу (сада армиском генералу) подшефу генералштаба, с киме је у току рата постао интиман и велики пријатељ. Не мањи утисак оставља на њега генерал, доцније војвода Живојин Мишић, херој од

фесори београдског универзитета г.г Слободан Јовановић и Брана Петронијевић. Овај последњи, Рајсу, француском војном аташеу пук. Фурнеу, руском вој. аташеу пук. Артаманову, држао је предавања из стратегије, која су их остављала збуњене и замишљене"

Школа за четнике у Ваљеву

У то доба Ваљево има „школу за четнике“ под руководством двојице војвода: Крсте Вукојића и Милана Вујића; оба двојица четовође пре Балканског рата у Јужној Србији. Овај последњи имао је 7 рана од ранијег четовања и поред осталог и ово му беше суперквалификација за инструктора. Иначе бивши учитељ родом из Сарајева. Први је био се-

љак. Кандидати за четнике били су младићи од 15 па до 25 година. Свесни своје високе улоге и дужности према отаџбини, свесни страхота и последица, које их очекиваху, па ипак радо ступаху са традиционалним српским покликом „за Краља и Отаџбину“ Сваки је за себе имао по једну бомбу — стару српску правоугаону — да ако падне у руке непријатељу, изврши самоубиство, и смрт му је дража него да падне у руке „културног“ војника Франца Јозефа.

Принц-регент Александар у Ваљеву и прво познанство Др. Рајса са Краљем

У једној ваљевској скромној кући, у Карађорђевој улици, становао је принц-регент Александар, садањи Краљ уједињених Срба, Хрвата и Словенаца, велике Краљевине Југославије. Народни Краљ, од почетка па до краја свих ратова, стално са својим народом и победоносном војском, делио је са њима добро и зло. Увек са генералштабом војске, чији је био Врховни Командант, и, не само по припадајућем ствојству једног Монарха, већ и делом, нешто више, раме уз раме са својом војском показивао се и Врховним Командантом и ратним другом Свога најобичнијег редова. Аутомобилом, на коњу, или пешице, све једно, Он је стигао свуда и на сваком месту, да осмотри, ободри и другарски поздравља свога војника, готовог и без тога да за добро свога љубљенога Краља и драге Отаџбине, погине онога секунда, када се то од њега затражи. Каквим се све опасностима у рату излагао наш Краљ немогуће је набројити, — а одговор, како је остао жив и здрав кроз толико ратних окршаја, кишу шрапнела, митраљеза, топова, пушака, је само тај да је свемогући Бог тако хтео, а његов народ тако желео.

У Ваљеву се први пут упознаје са нашим и његових Краљем, за које познанство Рајс вели: „да се то познанство у току рата преобратило у једно искрено и добро другарство“ Познавајући нашега Краља у свој својој искрености и дружељубљу за време свих крвавих ратова а без разлике према свима подједнако, не би имали ни ми ништа да додамо, а познавајући уз то сву скромност Његову, да се о Њему најискреније говори, штедимо Га на овоме месту свих истина, које Га чине још већим, него што је.

Настављање мисије Д-р Рајса.

По обављеној мисији у Ваљеву и целој околини дуж Саве и делом Дрине, Рајс преко Аранђеловца полази за бомбардовани Београд. У Аранђеловцу види једну женску прилику обучену као мушкарац. На питање која је то особа, добија одговор, да је то Живка Борић из околине Соко-Бање. Она је имала 24-годишњег сина на фронту и сазнала да је био рањен и да се налази у Аранђеловцу, место доста удањено од њеног села. Да би могла доћи по свога сина морала је војничким возом, јер других није ни било, она је прибегла овом лукавом средству, пошто су је три пута претходно скидали с воза. Била је нема, одсекла је своју дугачку косу и у одећу свога сина, кога рањеног тражи, иде пешке до Алексинца и одатле возом до Ђуприје, па опет пешке до Аранђеловца, у дужини преко 150 километара. Иако стара од 50 година, хоће да буде болничарка свога детета — јединца и његових ратних другова — рањеника.

Од Аранђеловца преко Младеновца и Торлака поред Авале, Рајс стиже у Београд. У то време стари Краљ Петар, кроз историју легендаран, повучен у Тополу, стару престоницу Свога деде и најновију у скорој српској прошлости за ослобођење од турског јарма, изнемогао и годинама оптерећен, мисли на свој народ и отаџбину, проширену у балканском и бугарском рату, да би после 3—4 године од истог народа био прокламован Великим Краљем Ослободиоцем.

Сусрет Д-р Рајса са „гвозденим генералом“ г. Михајлом Живковићем, командантом одбране Београда.

На Торлаку, Рајс налази на „Гвозденог генерала“ Михајла Живковића са својим главним станом, коме је била поверена одбрана Београда. Канцеларије у школским собама, а стан „Гвозденог генерала“ под шатором у храстовој шумици, заједно са својим војницима. Позната оскудица у ратном материјалу уопште, руководила је Рајса да упита о изгледу на одбрану Београда. — „Српски народ је односио победе са још мање средстава. И овај пут он ће се извући“ — гласно је одговорио увереног и гвозденог генерала.

Први улазак Д-р Рајса у Београд.

Ушав у Београд, Рајс га налази свег немог, мрачног, јер су аустро-угарска бомбардовања порушила електричну централу Београд по кућама служи се свећама. Налази собу у хотелу „Славија“, као мало сигурнијем делу Београда, где гранате нешто ређе падају.

Београд, ретко где бомбардовањем да није искварен. У стајама Двора, гала-кола су бедно покривена прашином и одломцима срушених зидова. У салу за свечаности про-

Свечана сала Двора у пролеће 1915. год.

дрла је велика граната и оборила галерију у салу Улице са кратерима а дрвена калдрма такође, с испупчењима дрвених цигала личиле су као брда. Дочекан и проведен од мајора Јоксића, команданта града, налази на јаку оштећеност и бедема градских, који се, по ко зна који пут у својој историји разваљују. Мала градска црквица, представља гсмилу камења и цигала, а нешто војске поред Саве и Дунава, на дну градских зидина, чувала је обалу и спречавала прелазак непријатељских бродова. Топовска одбрана града и обале, била је цигло од једног топа од 75, скривеног у зеленилу, а за одбрану од монитора ивап-

ских. Ускоро следи паљба из наших топова — за одбрану Београда — и падају на супротну страну преко Саве. Ту Рајс једва спасава своју главу. Спусти се на доњем делу Београда код пристаништа. Ту види многе шлепове и лађе потопљене, чији кљунови вире из блатне Савске воде. Свака кућа разрешетана, станица железничка такође уз то празна. Болнице нису поштеђене иако су означене црвеним крстом. Многе куће и кућице, поред Саве и Топчидерског друма, чине гомилу камења, цигала и малтера.

Бомбардовање Београда 1914. г кућа Викторовића

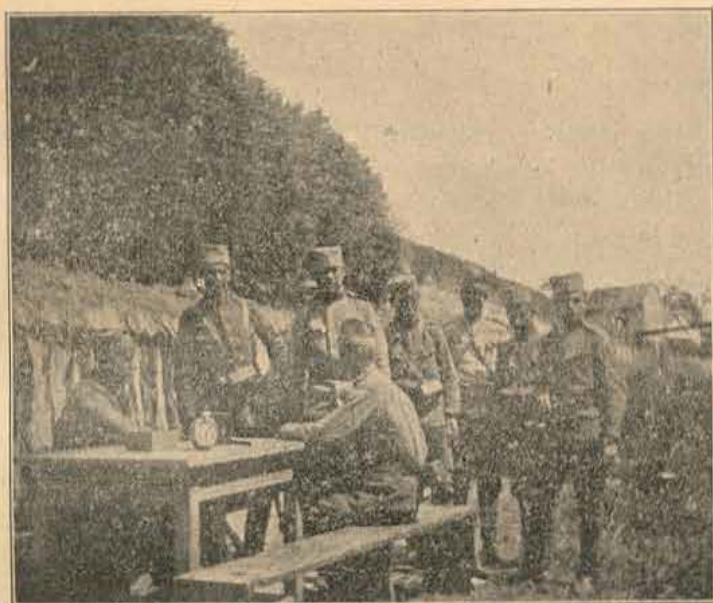
Кафана „Лепи Изглед“, преко пута Душевне болнице, служи као штаб одбране сектора Београд—Варош, у коме је пешадијски капетан Веселин Чајкановић, професор универзитета. Поред обале Саве трећепозивци уровљени чувају стражу; српска страна савског желз. моста упала у воду, порушена екразитом од наше војске да би спречила прелаз аустријанцама

Стална пушкарања и непрестано бомбардовање Београда, скоро на свима деловима

његовим, уз велике жртве невиних жена, деце и старца.

Од месеца јула — првих дана 1914. па до 1 новембра 1918. год. Београд је на живим

Рајс у тешкој својој мисији а још у тежим приликама и околностима иде даље. Путем. Ваљево — Лајковац — Уб — Трстеница стиже у Обреновац, где поред осталих руше-

Предњи редови у Београдској тврђави 1915. год.

мукама, десеткован сваког дана, било бомбардовањем, било вешањем, интернирањем или глађу

вина, види и цркву доста порушену. Цивилизација Фрање Јосифа, није знала ни за веру ни Бога. Рајс, као и увек обилази ровове и

Шабац. После бомбардовања (октобар 1914. год.)

бива најмилији гост и српских официра и војника. О гостољубивости српског официра и војника и целог српског народа, Рајс не престаје да се хвали и сваком приликом то подвлачи. Из Обреновца одлази за Забрежје и Скелу. Свуда пустош. На Скелу и његову непосредну околину, 1 августа 1914. пало је преко 2000 граната.

Навраћајући редом на свима и главнијим и спореднијим српским утврђењима и положајима, Рајс понова долази у Шабац, кога једва познаје. Сав у рушевинама и опљачкан. Оно што се није могло пренети преко Саве разлупано је и потпуно упропашћено. Тако су напр. душеци распорени, огледала разбијена, столови, столице ормани.... разлупани секирама. По радњама роба разбацана по земљи и све што се није могло понети, упропашћено је до ситница. Обијено је више од 1000 каса. У Владичанском двору, у начелству по банкама и др. установама, архиве су опустошене, а документа и књиге поцепане или спаљене.

Пустош и зверства у Шапцу и Мачви.

Биланс „рада“ Аустро-Мађара (до 25. септембра 1914.) Рајс наводи: У Шапцу је ра-

зорено или озбиљно оштећено 2.500 кућа; око 2500 особа изгубиле су све бомбардовањем и пљачком; 1500 грађанских особа погинуло или било одведено од непријатеља; 537 породица nestало је. У посаво-тамнавском срезу: 3 особе убијене, 6 запаљених кућа, 10 породица у беди (само у једном селу). У мачванском срезу: 475 кућа разрушених, 359 особа убијених, 371 особа одведена, од којих је много убијено уз пут. У азбуковском срезу: 182 особе убијене; 228 запаљених кућа и 42 особе одведене. У јадранском срезу: 741 кућа разорена, 1738 породица у беди и много исекапљених особа. За рађевски срез немогуће је добити податке; један део овога среза још је у непријатељским рукама. У осталом, тако је делом и за јадрански и азбуковачки срез.

Што се тиче вароши Шапца, зверства, која су извршили аустро-угарски војници, била су нечувена (за више појединости вредно је читати извештаје Д-р Рајса за српску владу, објављене на француском и енглеском језику). Тако су војници Франца Јосифа купили све жене и девојке: око 2000. Један део од њих био је затворен пет дана у хотелу: „Европа“; женама није давано ништа друго, сем мало хлеба и воде. Прва ноћ је прошла

Рака, отворена иза цркве у Шапцу. (Обратите пажњу на положај тела с ногама навише) и конопац којим су везане руке једне од жртава

без инцидента. Друге ноћи каплари и наредници водили су жене у једну нарочиту собу и питали их: „Где су ваши мужеви? Где су положаји? Где су трупе?“ Кад су жене одговориле да незнају, тукли су их кундацима. Наредних ноћи, војници су улазили у салу где је спавало женскиње и одвојили су девојке. Један од војника узимао их је за ноге, а други за главу. Ако су викале, запушили су им уста марамом. Шта су радили са овим девојкама? Оне су се сутра враћале очајне, али богато одевене у хаљине из гардероба опљачканих кућа. Из хотела „Европе“ жене су преведене у хотел „Касињу“ и одатле у цркву, где је већ било много света. Када су наши враћајући се бомбардовали цркву, наређено је несретницама да вичу „Живела Мађарска!“. Официри су силовали девојке иза олтара. Док се бомбардовање продужавало, Аустро-Мађари су наместили сироте жене на улицама да се добро виде, како би изгинуле од српских граната. Најзад затворили су их у штале жандармерије, одакле су их ослободиле трупе наше жандармерије.

Други део похватаних жена и девојка одведен је са трупама. Оне су морале да иду испред војника од 13 до 19 сати увече. С времена на време трупе су пуцале и на заповест

на мађарском језику, жене су морале да легну. Жена апотекара Гајића преводила је наредбе. Међу овим јадницама, биле су две-три које су родиле тек на два дана пред овог мучења.

Иза цркве разбојници, — јер војници достојни овог часног имена не могу вршити ова недела, — искасапили су велики број сељака и варошких становника и потрпали њихове лешеве у заједничку раку . . .

Ово је један мали преглед онога што су учинили трупе оних, који су се прогласили за „Културтрегере“, напомињући Рајс, да главни кривци нису били прости војници, већ њихове старешине . . .

Од хиљаде оваквих случајева, поменули смо само ове, као најмаркантније, јер их је било много горих и свирепијих. — Ово су карактеристични примери међу хиљаде других.

Могуће би било ређати их конкретно својих редом, али, о њима је Рајс писао читаву гомилу књига, које су као рапорти његови и материјал српске владе, послужили и за Конференција Мира у Парису.

Једно је важно за доцнија поколења, јер већином су догађаји за данашња поколења још у свежој горкој успомени и савременици

Лешница. Заједничка рака у којој су 10 мештана живи сахрањени

су им да је оваквих крволочних зверстава било много гласовитијих и тежих и да су таква, као у Шапцу, у најмању руку и најблаже речено, била по читавим деловима земље, где се је српски осећало и дисало. Случај у Шапцу смемо генералисати на наш народ, свуда тамо где је било српске мисли и речи, од свих оних, који се удружише у табор Централних Сила, противу зараћене и доцније окупиране Србије, десило се у најблажој

генерала (доцније војводе) Степе Степановића, Рајс бива примљен у његовом штабу, начињеном од празних сундука од муниције и без крова. Ту велики Степа ради по цео дан, да би ускоро на Церу, преполовећи Швабе, остатак натерао у дивље бегство, уз огроман разноврсан плен на који се, када се разлупана глава у безумљу спасава, и не мисли да са собом понесе.

Воћњаци пун гробова поубијаних наших

Мештани обешени од стране Мађара у Лешници. Снимљено одмах после повлачења Аустријанаца из овог места 20. августа 1914.

форми све ово што иначе иоле културна човека може до сржи да потресе. Сурдулица, Врање и остале касапнице српскога народа и његове интелигенције, много страшније изгледају и много више бездушного и зликовачкога казују

— Одбрана Шапца бројала је 8.000 људи, под командом пуковника Мишковића и пуковника Васића. На њихов позив, Рајс учествује у полагање мине у Сави, поред познате опасности од аустро-угарских монитора и топовске, пушчане и митраљеске паљбе, уз осветлење рефлектора. Од тих постављених мина један непријатељски монитор од свега седам, страда.

У Липолисту, где је смештен главни стан

од срдито-немоћних Аустријанаца и Мацара, шарене се остаци жена и људи, који дођоше да их оплакују Доцније о многој шљиви и дрвету по воћњацима, висио је по неко само зато што је био отац или брат, мати или сестра оних, који је са пушком у руци бранио част своје породице и заслужио слободу своје отаџбине.

Нема села ни места, где се је поштедела српска кућа и живаљ у њој, или је поубијан и масакриран или спаљен. Поред тога, свуда трагови силовања

Страх и самртна језа обузимају ме, када читам грозоте о којима Рајс говори, региструју их. Незнам који би овде пре навео, сваки је грозан до невероватности а тужан до

несвести. Мозак ми се мути, на хиљаде их је ...

„Код Љешнице, поред станице, велика је заједничка рака од 20 метара дужине, 3 метара ширине и 2 метара дубине. У овој раци покопано је 109 прњаворских мученика. Јован Милетић, старац од 60 година, који је присуствовао са 40 других становника из Љешнице, као талац овом покољу, прича о њему. Када су Швабе довеле 109 прњаворских становника, њихови војници су већ били ископали гроб. Повезали су их заједно ужетима и окружили групу бодљикавим жицама. Онда војници стали на железнички насип на неких 15 метара од жртава, и опалили један плотун. Цела се група скотрљала у раку, а други су је војници затрпали земљом, не тражећи да провере, да ли су сви мртви или их има само рањених. Извесно је, да многи нису смртно погођени, неки можда ни мало, али њих су други (везани) повукли са собом у гроб. Они су живи сахрањени. За време овог стрељања доведена је једна друга група заробљеника, међу којима је било много жена, и кад су ови други били стрељани, целати су приморали овај јадни свет да виче: „Живео цар Франц Јосиф!“

Напуштајући ове гробове и разговор са осталим у животу сведоцима, који су као таоци посматрали шта се ради са њиховом браћом, женама и децом, Рајс тронут до срца иде даље, и у истом месту код цркве налази аустро-угарске гробове, на којима је марљиво постављен крст и читко исписано име и одакле је, од оне војске, са којом се породицама, видели смо, како поступало и шта радило. То је био реванш српскога војника на све страхоте и зверства културтрегера, која би и за дивљака из најзабаченије џунгле Африке била несхватљива и немогућа

Идући са положаја на положај, Рајс долази у Липницу, где је главни стан познатог генерала Рашића, команданта комбиноване дивизије, који му једва даје дозволу за положај код Лознице, пошто је, по нахођењу генераловом био тај пут и сувише ризикант по Рајса. Лозницу налази као и сва до сада српска места у рушевинама, опљачкану и скоро празну становницима. И ту је било грозних убистава и масакрирања а уз то, и 160 таоца одведених, пошто становништво Лознице није могло да да тражену откупнину у

износу 30.000.— круна. Али, када је на једвите јаде накупљена ова сума, не тако мала за то време и прилике у којима се наш живаљ био налазио, јер је бројно био преполовљен, а материјално потпуно упропашћен, Аустријанци примивши паре уруке, учинише то исто што би учинили и без њих.

„Некад сам била горда на своју народност, а данас се ње стидим“, болно је казала једна Берлинка, која је дуго времена живела у Аустрији, а онда била удата за Србином, претседником општине у Брезјаку. Она је била сигурна, да ће се аустро-маџарски војници уљудно понашати бар према њеној кући. Али какво горко разочарење по њу Враћајући се кући, после једног кратког удаљења за сваки случај, нашла је потпуно опустошену и опљачкану кућу, иако су аустро-угарски војници знали да је она била њихове народности. Незадовољни само овим, тражили су и њу и њену децу да их поубијају, а њеног пак мужа живог испеку

На Крсту, Рајс налази генерала Јуришића-Штурма, команданта III армије. Његова кариера у војсци и српски патриотизам датира још из год. 1870. По народности Прус и пруски потпоручник када је плануо турско-руски рат долази у Србију да би се Турској као млад и амбициозан официр ставио на службу. Али немогуће да оде тамо остаје у српској војсци, познат својим великим особинама и патриотизмом, која су му дала велику славу и положај српског генерала. Јуришић, као командант једне српске армије, њен генерал и ађутант Краља Петра, који се је могао поносити многим својим победама особито у балканским ратовима, познавајући до танчина душу и широко срце српског војника, покољима и зверствима Немаца у Белгији и Аустро-Маџара у Србији, ево шта каже. „Ја то не разумем. Када би који стари другови из 1870 знали шта раде њихови синови и унуци, они би се преврнули у својим гробовима“

Љуба Милић, командант моравске дивизије II позива и Калафатовић (сада генерали) у Барама показују гвожђа, којима се везују руке и ноге, права инквизиторска оруђа за муке. Она су нађена на заузетим аустро-угарским положајима и служила за кажњавање и стегу оних, који су било чим наљутили старешине и војсковође Франца Јосифа.

Код Пецке налази генерала (сада војво-

ду) Бојовића, команданта I армије, чија нога још није залечена од ране, коју је задобио у борбама око Шапца. О овом великом српском војсковођи, као и осталима, Рајс се не може довољно нахвалити.

Мисија Д-р Рајса у Ј. Србији и одлазак за Лозану, да на миру среди сав анкетни материјал.

— Крајем 1914. год. по налогу српске владе, Рајс одлази у Јужну Србију да провери стање и наводе разних оптужаба софијске владе код српских савезника. Овом приликом Рајс први пут познаје Ј. Србију и тамошњи наш живаљ, који му је за срце до последњег свога даха био прирастао. Да би по овоме у миру спремно потребне реферате, морао је отићи код своје куће у Лозани у неутралној Швајцарској. Тамо нестрпљиво и нервозно проводи извесно време, јер ратник и српски добровољац, пред непријатељ. разбојништвом и пљачкања, није волео средину неутралну и пасивне резистенције, којој је најмање било места.

Из Лозане за Париз и натраг за Крагујевац и Београд.

По свршетку тога рада у Лозани одлази за Париз, где на молбу „Алианс Франсез“ држи једну врло успелу конференцију на Сорбони са темом „О понашању Аустро-Мађара у Србији у којој су упали“. Прве су му речи у отварању конференције „*Пред злочинном, нема могуће неутралности!*“ Ова фраза од тога часа бива примљена широм целог света као најпопуларнија.

Одмах за овим, на позив француске владе обилази француски фронт и разгледа славна места. Бетив, Албер, Каренси, Не-ле Мин, Нотр-Дам-де-Лорет и т. д. Долази у додир славних француских шефова као и Петена. После ове посете враћа се у Србију и првих дана месеца априла 1915. налази се у Крагујевцу, новом Главном Стану српске војске. У Крагујевцу налази на многобројне савезничке мисије послате по издржаних непријатељских удараца Србије да у последњем бар часу пруже заслужену помоћ, јер је тифус и код војске и међу грађанством био незапамћен. Три врсте тифуса, пегави, трбушни и повратни, беху удвостручили бројност

мртвих, док кола са посмртним остацима умрлих биле су најобичније и сталне појаве. Смртност ове страшне бољке, пренешене од аустро-угарских војника само код наше војске била је 30% од свих врста умирања, не рачунајући проценат грађанства, који је био много већи. Само у марту статистика бележи 5361 пегавца, 1661 трбушног и 8045 повратног, међу којима је не мали број српских лекара, вршећи своју тешку и инфекциозну дужност подлегао. Међу осталих хероја из редова српских и савезничких лекара, паде као жртва и један швајцарски лекар из Берна Д-р Ернест, лечећи своје српске колеге од болести, од које се ретко ко дизао. Историја ће на сваки начин подвући његово велико име, који свесан опасности која га чекаше, добровољно дође у наменену Србију да својим животом посведочи љубав према њој а и љубав према Правди и угроженој Слободи васколиког човечанства.

Савезници Србије у 1915. г озбиљно схватају мучан положај истрошене и здрављем оронуте Србије, те разноразним мисијама притекоше одавна потребној помоћи. Крагујевац је пун савезничких лекара и болничарки. Ту је Енглеска војна мисија на челу пуковника лекара Хентера, руска болница пресељена из Ваљева, француска мисија са 100 лекара, на челу санитет пуковника Жубера. Ове савезничке мисије пружале су своју племениту помоћ и војсци и народу, пелцујући их противу заразних болести и тифуса, утркујући се свуда, где те помоћи беху потребне. Поред војних мисија ове врсте биле су и приватне. Ту је мисија чувене енглеске сифражеткиње госпође Стобарт, мисија шкотских вредних и племенитих жена и Србиен Релиф и једне нарочито крупне личности, енглескиње *Леди Пеџет*, жене енглеског министра, која није хтела да остави своје рањенике и болеснике на милост и немилост Бугара, већ смело поред кревета својих болесника она је чекала упадача.

Крагујевац се такође не штеди. Починје да га прати судбина Ваљева и осталих места у Подрињу и Мачви. 9. јуна бива први пут бомбардован и све то у непосредној близини куће принца Александра (сада Краља), што значи, да су аустро-угарски аероплани имали то за најглавнији циљ. Жртва људских и материјалних биле су као и обично неприја-

тељ у незасићености својој иде даље. На супрот забрани бомбаровања Хашке конференције, страда и непосредна околина болничког логора и ако обележена црвеним санитарским крстом. Доцније у току даљег ратовања ово је била честа појава и, означене болнице својим великим и племенитим симболом Црвенога Крста нису бивале од непријатеља штеђене.

У критичним данима рата по Србију а и саме Аустро-Угарске, на нуђен мир уз накнаду Босне, Србија је одбијала. „Рат је почео у нашој земљи“, казао је Рајсу принц Регент Александар — и поред свега тога што је он био одлучен и што би био плануо такође из неке друге побуде, да нису наши

Командант Витра и Д-р Дима на Бањници

као изговор Сарајевски атентат, Србија намерава да остане верна обавезама које је преузела према својим савезницима“

Народни Краљ говораше и у Своје име и у име свеколиког свог народа који изнад свега имаше за амбицију част и доследност у датој речи.

Рајс се опет налази у Београду и пред хотелом „Балкан“ на Теразијама, у коме је одсео, поред осталог чује и овај приказ, о коме сам у својим успоменама „Шта сам видео и преживео у великим данима“ пише

Ада Стефанац: Ровови

„Пред овим хотелом, за време кратке операције Београда у децембру 1914. г Аустро-Мађари су били подигли једна вешала и ту обесили једног сиромашка од 17 година под

На Бањници: Д-р Дима, Де Ларенти, Витра,

изговором да је припадао комитској чети. Целат пуковник Шварц, оставио је леш мученика 24 часа на вешалима и официри Његовог Апостолског Величанства мирно су се хранили у хотелу, који је имао, као фирму, овај доказ дивљаштва. Тек на протест Аме-

неутралне листове, овако пише, објашњавајући целом свету шта је и какав српски добровољац

„Налазим се на Ђавољем Острву, једном од оних многобројних дунавских острва, на Аустро-Угарској територији, које у садашњем

Леклер, Ларенти, Полап, Тироен, Анжелцер на Бањици

риканске санитарске мисије, леш ове жртве био је уклоњен“

1915. г Београд је опустошенији, него га Рајс зна из прошле 1914. г Света, поред великог избеглиштва је пуно, и он је огулао на опасности и утрнуо у страх. Од наших новинара, слободом кретања одликовао се г. Луковић, главни уредник „Пијемонта“ сада директор у „Времену“

Авијација и ако сиромашна, постоји. Њу је водио славни француски херој, мајор Витра и не мање, његов помоћник капетан Милан Предић, сада један од директора Министарства спољних послова. Рајс лети над Авалом и Београдом даље ка Раљи, затим над Смедерево и дуж Дунава, па опет натраг према Београду и Земуну, где бива гађан непријатељским зрнима. Он се виђа и под водом на мониторима Саве и Дунава, у ваздуху и на копну. Свуда и на сваком месту и најстрашнијем окршају

Д-р Рајс и српски четници

Рајс посећује српске четнике-добровољце поред самог Дунава. Одушевљен њиховим добровољаштвом он о њима, за савезничке и

часу држи српска војска. Нема ни једне куће за становање на овом земљишту, јер добрим

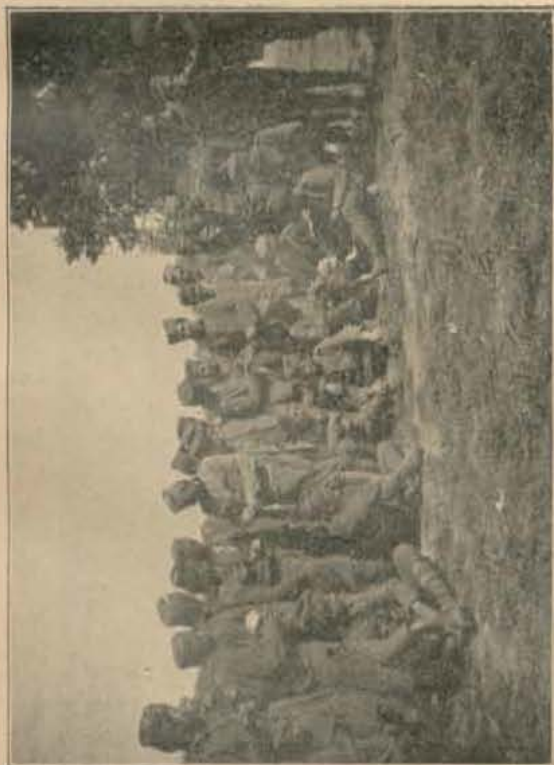
Хаубице на послу на положајима Липе

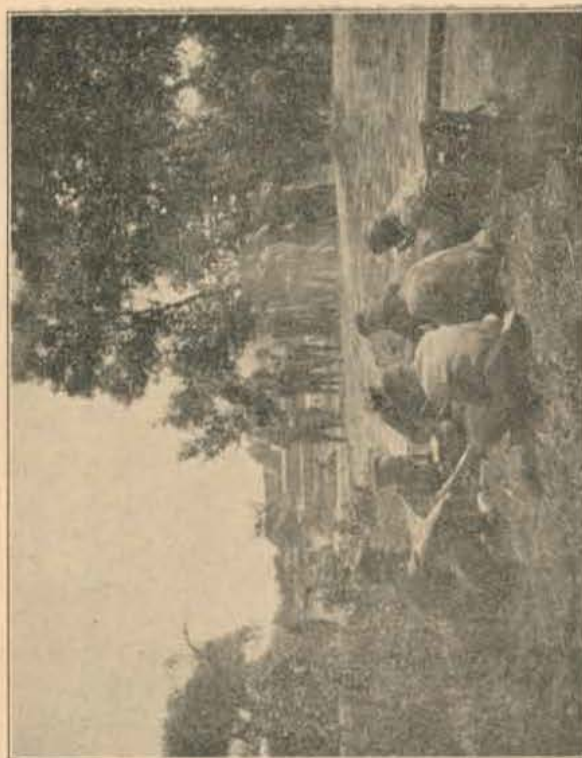
Бавоље острво: Извидница четника

Ада Циганија: Бивак

Ада Циганија: Млади добровољци

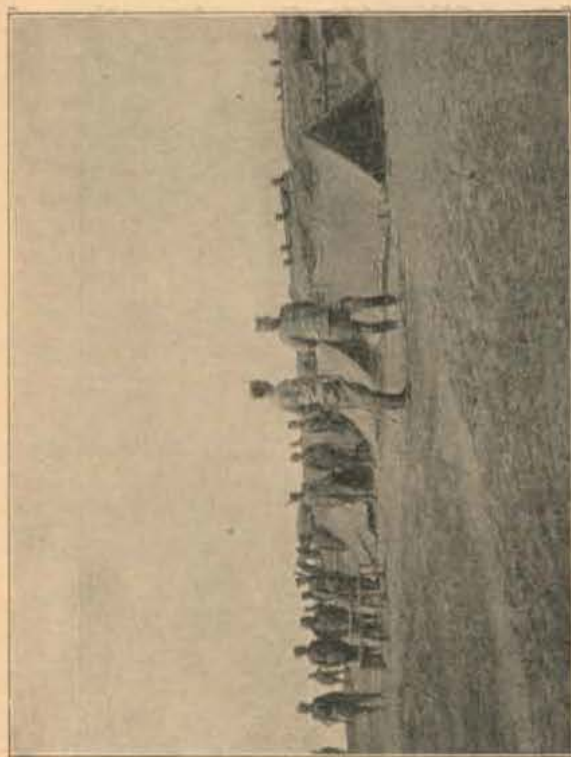
Ада Циганија: При јелу

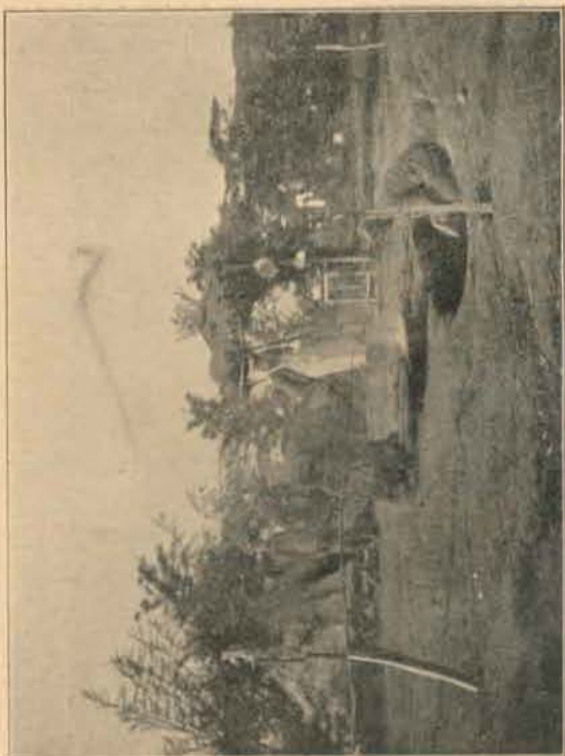
Ада Циганлија: Осматрачн

Бавоље острво: Први редови.

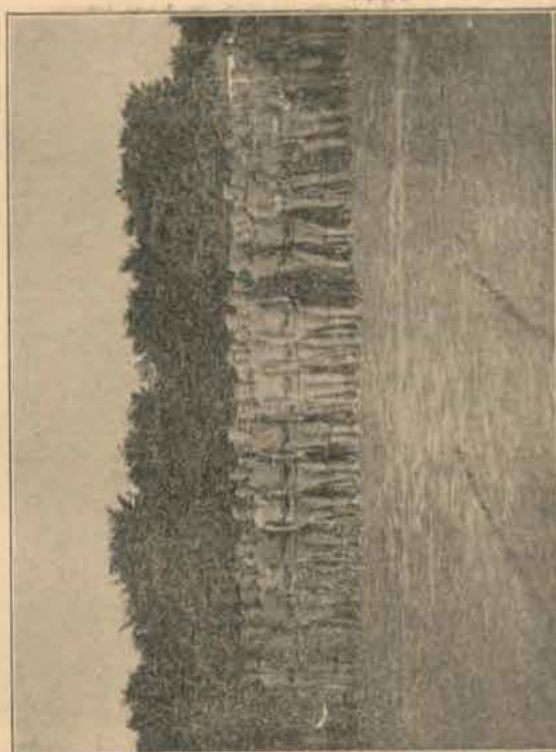
Бивак у Сланцима под командом пуковника Ивковића

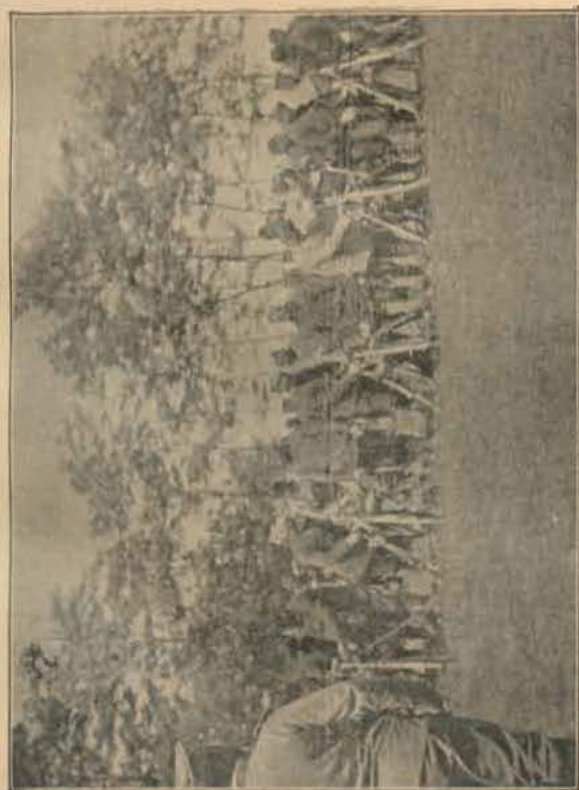
Војна кујна на Бањци 1915. год.

Командант одбране Београда пуковник Туфегуџић 1915. г

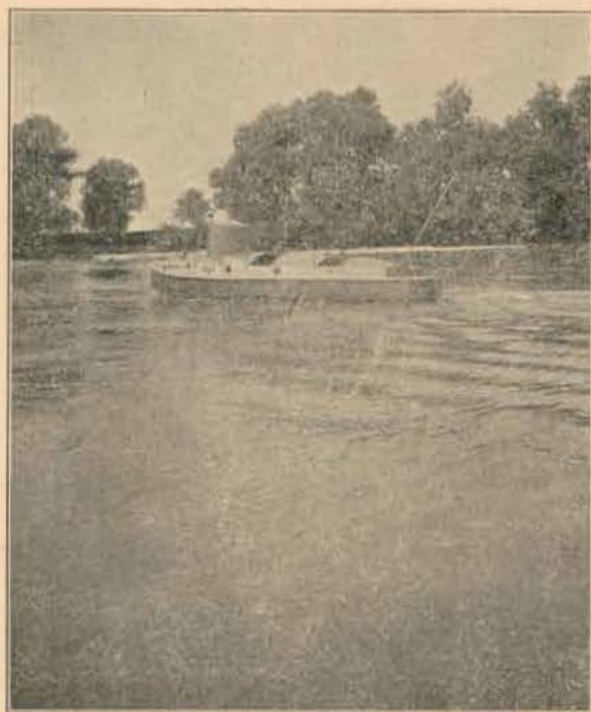
Батальон Арнауца на Бањици

У Петки: Трећи позив мајора Половића

Београд: Цигански крај за време бомбардовања

„Подморница“ Јадар

Мајор Танкосић у Градишту

Трећи позив близу Липе

Наши ровови 1914. год.

Видовдан 1915. г у Крагујевцу: Излазак из цркве мајки и удовица

Видовдан 1915. г. у Крагујевцу: Излазак страних војних аташеа из цркве

Пијаца у Крагујевцу 1915. год.

Призор виђен често у Крагујевцу 1915. год.

Савски мост са пролазом

Амбуланта Д-р Михајловића 1914. г.

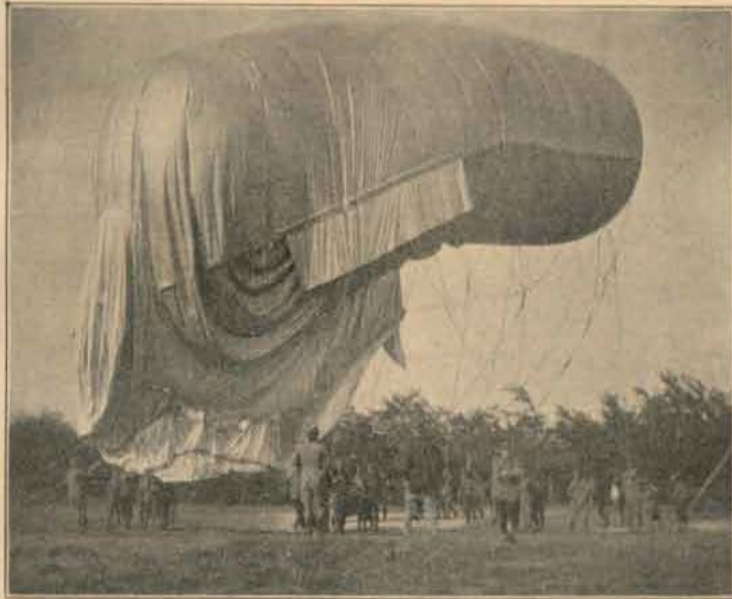

Официри коњичке бригаде пуковника Бабића

делом године, њега плаве мутне воде велике реке. Данас, острво је покривено жбуњем које расте густо између врба. Усред овог цбуња налази се логор добровољаца четника,

страх и ужас за војнике старог Франца Јосифа. Данас српски комита четник, преобразио се у добровољног војника. Зашта нису просто ови људи у пукове? Запитаће онај, који

Руски осматрачки балон на Бањици

којима је поверена част да бране ову предстражу српске војске и они су ме позвали да

не познаје балканске земље. Разлози су за то ови најпре, много ових добровољаца-

У Крагујевцу 1915. Аустро-угарски заробљеници у слободном кретању

са њима, за неколико дана делим њихове скромне оброке.

Добровољци, које у земљи називају комитама или боље четницима, престављају

четника немају године да редовно ступе у војску, и онда, један изванредан број међу њима, иако је српске народности није из саме Краљевине. Затим, то су младићи, који хоће

да жртвују свој живот за патриотску ствар и који траже нарочито опасне мисије за које би се надлежни колебали да их даду у извршење војницима, који су често очеви породица. Најзад четницима зато, што стављају свој живот сваког тренутка на коцку, треба извесна слобода, која им се никако не би могла дозволити у пуку

Ипак, српски ратни четници сачињавају део редовне војске. Поред тога што се код њих мало пази на форму, дисциплина је код њих — четника врло строга и грешке о њу казне се врло строго“

Поред свег критичног положаја, поред непосредне близине од стотину и нешто више метара непријатељских ровова четници добровољци не заборављају српску песму, шалу и коло, у чему је Рајс, као њихов љубимац учествовао. Повезано коло, врбак поред велике реке и ватра, околу које се је водило коло, потсећало га на индијске поворке, у којима својим оригиналним играма Индијанци претрчавају ватру и до умора скачу Српска химна била је почетак и свршетак оваквог весеља, а стара четничка. „Српска ми труба затруби “ орила се до непријатељских ушњу

Д-р Рајс у правцу Смедерева и Источне Србије.

Рајс креће за Смедерево, навративши се прво у Гроцки, сав покисао. Као гост српског команданта, остаје на вечери, за којом се придружују два велика пријатеља, лекара француске војне мисије Валтер и Фале. У Смедереву наилази на пуковског попа Јањића, доцније министра вера, о чијем је другарству из тог доба задржао врло лепе успомене. Посећује Пожаревац и сва места редом и положаје низ Дунава до Неготина и Зајечара. У Доњем Милановцу бива гост једног првака Милана Рајковића, чије је девојнице случајем судбине рата и изгнанства, нашао у Солуну, прихватио их, и послао у Швајцарску да у заштити племените Швајцарске остану до после рата. Преко Неготина, Зајечара и Књажевца долази у привремену престоницу Ниш, одакле започиње, као и сва наша храбра а исцрпљена и угрожена војска и народ још и новим непријатељем кривоклетног Фердинанда Хабзбуршког, крвав пут преко Албаније на море и даље на Крф, Солун, Француску

Официри из Сајновца и Беле Стене

На положају Удовица близу Смедерева

У Смедереву: Командант Срб и поп Јањић

Велики француски топ на Самару 1915. год.

Голгота преко Албаније.

На супрот свих увећаних опасности и Христових мука кроз Албанију и даље, на супрот свих несхватљивих и грозних убистава и учена, зиме и глади преко Албаније, српска војска у колико је преостала и Рајс са њом прелазе албанску Голготу и 1 јануара 1916.

ни један од њених војника не бива у опасности, да у непријатељске руке падне. Али то није било све. Дуго и мучно ратовање, четврто по реду, патње, које је рат створио код оних, који су се још на ногама држали, изгубљена и окупирана отаџбина са њеним незаштићеним народом, који се услед силних губитака у људским жртвама сав зави у црно

па ево и јарам бездушних крволочника, десетковање албанско, глад и зима, што докосура скоро остатак већ оронулог здравља српског војника, све то и пуно још, проузрокова поново кошење и редуцирање на најмању меру оних мученика, који једва до Крфа догураше. Острво Вида, односно таласе његовога мора, прогутали су нове хиљаде оних, који за част Краља и слободу отаџбине дотле дођоше.

Д-р Рајс понова у Швајцарској. Предусретљивост Швајцарске према савезничкој и српској ствари.

Мали део зиме, пролећа и лета 1916., Рајс проводи време у своју прву отаџбину Швајцарску, за које време уз припомоћ Француза и др. савезника Србија реорганизује на Крфу своју војску

Поред старе мисије за српску ствар, коју Рајс неуморно и херојски спроводи како до скоро у Србији тако и овом приликом у Швајцарској, увек неутралној, и ако не својим присуством оно бар својим неуморним пером широм зараћеног и неутралног света, Рајс не престаје да помаже и опште савезничку ствар, особито Француској и Италији.

У целој Швајцарској ово не беше тако лако. Ма да је већим делом швајцарско становништво, било расположено на страни савезника и Србије, ипак једни су били за Немце и Аустријанце, други пак на страни неутралности своје земље, која је имала гај карактер. Рајс је имао не мало труда, да разноврсним средствима неутралне а утицајне личности крене из своје индолентности и убеди их у правичност савезничку, а уз то и много посла око тога, да акцију симпатизера и пријатеља Немаца и Аустро-Мађара сведе на најмању меру, јер најзад, његова неутрална Швајцарска постаде уточиште многих и избеглица из Србије а и безбројних агената централних царевина, који су неуморно злоупотребљавали неутралност племените Швајцарске.

Овај рад на српским фронтима донео је медаљу за храброст Рајсу

Убрзо својом неуморном акцијом за српску и савезничку ствар, Рајс наилази на врло велику помоћ и предусретљивост швајцарског грађанства, те као први успех бележи

дитеља на храну и школовање, као и организација успешне помоћи становништву, осталом у окупираној Србији и становништву српском, пребеглом у Швајцарској. Поред остапримање 100 српске деце и осталих без родних помоћи по наш избегли народ, која се је свесрдно и издашно пружала од савезничких земаља, не мања је и швајцарска кад се узме у обзир територијална њена маленкост и бројност грађана, која је према осталим државама и савезничким земљама била шака људи.

Долазак Д-р Рајса на Крф. Реорганизација српске војске.

На крстарици „Франс“, најлепшој јединици француске ратне морнарице, Рајс долази у Крф. Ту већ затиче реорганизовану и одморну српску војску, спремну за солунски фронт. Крф је центар српске и савезничке војске на солунском фронту у то доба, средиште војних и државних власти избегле Србије. Ту је влада и парламенат, ту је штампарија „Српских Новина“, службеног органа српске владе, која је за просторије своје имала једну дашчару ни налик за штампарију „Гранд хотел Енглески“, узет је под кирију за министарства на челу седога Пашића, бившег дипломираног студента Рајсове земље, док Крфско позориште за парламенат, у коме се је одлучивало о даљим мерама по судбину изгнане и окупиране Србије.

Регенерисана и опорављена, војска Краља Петра на Крфу бројала је око 200.000 војника, — велико изненађење Четворнога Споразума, који је сматрао да је са српском војском, особито при прелазу дивље Албаније потпуно свршено и да образован солунски фронт има да брани само савезничка војска

Први транспорт српских трупа са Крфа на Солунски фронт. Прва офанзива бугарске војске противу савезничке и српске војске на Солунском фронту.

Српска војска, први транспорт, креће са Крфа 21 априла, док последњи стиже у Солун 19. јуна 1916, без и једне жртве на мору, да би 16. августа запосела најглавније и најопасније тачке дуж Солунског фронта и ставила се под команду свих савезничких војска

ка, великог француског војника, генерала Сараја, који овог лета у своју велику Француску умире.

17 јуна 1916. је датум историје, када је главни бугарски стан отпочео прву офанзиву противу српске и савезничке војске на Солунском фронту, која се у врло ретким одморима с обеју страна, завршава после три године, на штету оних, који било болесним амбицијама »Drang nach Osten«, било криво-клевством и подлошћу, угрозише светски мир, Правду и Слообду

Принц-регент Александар и први топовски метак офанзиве. Честитка својим војницима.

12. септембра у зору регент Александар, пошто се прекрстио, опалио је први топовски метак офанзиве, која је била предигра слома Бугара и њихових Аустро-немачких саучесника.

Сутра дан Горничево пада у наше руке и овом приликом регент Александар, Краљ и друг својих ратника бива лаке руке. Његово јучерање прво топовско зрно уз призив Бога, и даље избачена зрна од његових војника резултирао је још сутра дан поред пада Горничева овај плен 29 топова, 50 муниционих кара, многобројни митраљеци и огромно мноштво пушака. Остали непријатељски топови били су окренути на супротну страну и невероватном паљбом задржавали бугарске батаљоне, који су се дали у лудо бегство. А тај је страх био отуда, што по причању бугарских заробљеника, само у једном бугарском пуку, 1500 војника је избачено из строја једино артиљеријском српском припремом, коју је отпочео први војник, први командант свеукупне српске војске, од кога је сутра дан ова дневна наредба читана у свима јединицама

„Јунаци!

Ви сте победоносно одбили непријатеља, нанели му огромне губитке и запленили 29 топова. Имате сада пред собом вашу драгу још поробљену отаџбину. Пред вама се отвара пут наших славних традиција, а такође пут наших мученичких искушења. Пред вама су гробови који нису били ни прекаћени, ни преливени, ни опојени. Пред вама су они који су вам мили: ваша деца, малаксала од патњи,

окрећу према вама своје очајне очи, послуш-кујући у грозничавој нади да ли ће најзад чути рику наших топова и громко и неустрашиво „ура“ које ће бити за њих и за цео српски народ знак слободе.

Јунаци!

Честитајући вам на вашој јувачкој храбрости, као и на вашим храбрим победама, које сте тако срећно започели, изражавам вам своје задовољство и своју нарочиту благодарност

Ујединимо све своје снаге и са поуздањем у Бога и у правду наше свете ствари, напред ка слави и ка коначној победи!

Живела моја јувачка и горда војска!

АЛЕКСАНДАР“

Услед угрожености непријатељске војске, особито бугарске а да би је окуражио и комплиментима начинио одпорнијом бар према Кајмакчалану, бугарски престолонаследник (сада краљ) Борис упућује овај телеграм

Бр. 909. 30/12 августа—септембра

Из Главног стана команданту 1/3 бригаде пуковнику А. Попову.

Поздрављам сјајног браниоца Кајмакчаланана, надајући се, да ће са својом добро познатом упорношћу и енергијом да зада смртни ударац непријатељским издајницима и да ће увек одржати ову тачку од тако велике важности за наш фронт. Моја искрена благодарност вама и вашим храбрим трупима.

Борис“

Овај телеграм је стигао А. Попову на неколико сати пре него што је А. Попов са својим трупима изгубио Кајмакчалан, пре него га је српска војска дринска и дунјевска дивизија и прва тимочка бригада, уз јеку српско-француско артиљеријске помоћи, на јуриш, прса у прса заузели.

У телеграму који горе цитирамо, особито нам пада у очи Престолонаследник Борис назива нас непријатељским издајницама, заборављајући, да је то по други пут издајство његово према братској Србији и да тај комплимент на адресу нашу, верујемо ни сам он, интимно у себи није осећао.

У магли топовских трувања, у сезању српских и непријатељских, бугарских бајонета груди у груди, у хуци и праску пушака

и митраљеза, који су људске животе и шуме са стаблима и све на путу и ударцу ужасно косиле, уз гомиле лешева и с једне и с друге стране, уз све што се ни замислити не да, пада Кајмакчалан и нога српскога хероја ступа на границу своје поробљене земље, која је на путу да је ускоро потпуно ослободи и васкрсне. Командант дринске дивизије Крста

стране многобројне, а дух код српске и савезничке војске величанствен.

Рајс говорећи о свој величини духа српске војске износи једно писмо младог потпоручника Тешића, који је од задобијене ране у лево раме подлегао, — карактеристично по све хероје у патриотизму свом, које као такво и овде износимо

Један крај Кајмакчалана после битке

Смиљанић, сада Бан кршне бановине Зетске са својом херојском војском, био је баном своје врсте још кршнијег Кајмакчалана. Каква судбина једнога човека. Сам крш, са крша на крш. Кајмакчалан, као војник сурово отима и брани, бановину, као грађанин, културно и племенито подиже. Колико лепа прошлост, толико лепша садашњост једнога човека генерала у рату и цивила у миру?!

Са војводом Путником, Мишићем, Степом и свима шефовима српске и савезничке војске на солунском фронту, са официрима вишим и нижим, са војницима и свима оним, који су на овом великом послу учествовали, Рајс је био сарадник, пријатељ и друг Његова је нога свуда стигла, његово око све видело и све добро запазило. Док је био жив, представљао је у себи живу историју свега онога, што се је одиграло од 1914—1918. Хиљаде пута, у најстрашњим окршајима, његов је живот био у питању, а много пута куршум му је пробијао шињел, рукав или капу.

Пад Битоља. Величина духа српске војске.

У 11 сати 19. новембра 1916. Битољ пада у наше и савезничке руке. Жртава на обадве

„Мили моји,

Ево ме где лијем крв за нашу отаџбину И ја сам натопио својом крвљу нашу драгу земљу 31 прошлог месеца, у 4 сата после подне, приликом напада на немачке ровове (заузимање Редута), био сам рањен у лево раме од митраљеских зрна. Рана се може излечити али треба времена. Зрна су извађена сем једнога које је остало. Због њега ће ме касније оперисати. (Ово зрно је било смртносно).

Испричаћу Вам како се то десило. Читаете описе огорчених борби, које су се водиле на овом фронту од Брода до Ветерника. Наша дивизија која је прешла Црну Реку и која је на челу, налази се близу села Тепавца југоисточно од Битоља. Од 9. августа до 31 октобра био сам увек у рову Нисам се извлачио ни једног јединог тренутка и никада се нисам јављао за лекарску помоћ. Учествовао сам у свима борбама и увек су моје старешине биле задовољне са мном. Најзад после шест месеци пао сам. Ујело ме је псето, али не бугарско већ немачко.

Ако сте чули о борбама код Острова, Горничева, Кеналма, Брода, можете рећи да је ваш син узео учешће на челу свога вода.

Можете се поносити њиме, јер никада нећете морати да поцрвените када вас буду питали, да ли сте нешто допринели за ослобођење наше отаџбине.

Од 16. до 31. ми смо нападали сваки дан непријатељске добро утврђене положаје, које држе сами Немци. Сваки метар који смо заузели, стајао нас је једнога човека. Тешка артиљерија нас је страховито тукла, не само за време борби, него и кад смо били на одмору. За петнајест дана нисам заклопио ока и био сам стално у рововима, пуним воде и на киши и на снегу. 31. је стигла одлучна наредба. Требало је напредовати пошто пото и то напредовати у правцу Тепавца.

Од раног јутра почели смо напредовати, група по групи, да будемо ближе непријатељу у тренутку напада. Тога дана наша чета имала је 57 људи и једног потпоручника који је замењивао погинулог капетана. У 2 сата после подне потпоручник је био рањен у обе ноге и ја сам преузео команду над четом, пошто није било никога старијег по чину. У 4 сата зазвиждало је три пута. То је био знак команданта батаљона, који је био иза нас, знак који је наређивао да нападамо. Напред! и људи се устремише напред. Осу се страховита ватра и чује се „Урра!“ са свију страна. Митраљез коси збијене редове војника. Види се само како људи падају. На лево и на десно од мене, они падају, пуштајући свој последњи јаук. Болело ме је до срца да их видим где умиру. Али у тим тренутцима човек се заборавља и нема више времена да окрене главу. Напредовали смо 100 метара, али смо били приморани да се зауставимо. Један од мојих војника баца бомбу у ровове, затим је и сам смртно рањен. Полегали смо, док митраљез поред нас коси. Осећам, као да ме неко удари у леђа и оте ми се узвик, то моји људи окренуше главу према мени. Један млади војник се приближи и направи ми привремени ров. Требало је дочекати ноћ да ме могу изнети у позадину. То су били мучни тренуци. Не могу да се склоним у позадину, јер више не могу да мичем и, правећи се мртав остајем тако два сата. Најзад, ти сати су прошли. Они су били дуги као две године. Наши почињу напад, секу жице и пролазе. Каплар из Драгачева је на челу чете, која још броји 35 пушака. Не знам шта је са њим било, можда је и он погинуо.

Однели су ме на превијалиште и, после превијања, метнули су ме на носила, и после четири дана путовања стигао сам у Солун. Сада сам у француској болници у једној дрвеној бараци где, први пут, понова видим кров над главом. То ме гуши и не могу да слободно дишем као на фронту; Бога ми више волим чисти ваздух на фронту!

Гледајте да дођете да ме обиђете, пошто кажу да ће тешки рањеници бити евакуисани у Бизерту. Имаћу нову операцију ових дана. Сутра ће ме рентгенизирати. Љуби вас и молим да се не узрујавате.

Ваш Душко“.

Мајка му је одговорила онако исто, као све српске мајке својим синовима, јер оне су их песмом и благословом испраћале у крвав бој за слободу и народ свој:

„Драго моје дете,

Горда сам што је твоја крв натопила српску земљу и нећу никада жалити ове свете капи, а оне су капи мога млека, које си ти пролио за отаџбину. Доћи ћу за неколико дана, и ако жене не пуштају у Солун.

Мајка“.

Обадва писма није потребно да их читају како српска — југословенска омладина тако и њихове мајке тога доба. И омладина и њихове мајке осећали су тако и тако су поступали. Нова омладина и нове мајке вредно је да се угледају на дух тако скоре прошлости и у тим интенцијама нека бар одржавају и чувају свете аманете оних, који са песмом на устима дадоше своје младе животе за све оно, што данас уживамо и чиме се оправдано поносимо.

Принц-регент Александар, генерал Сарај и Д-р Рајс у ослобођеном Битољу.

О заузећу Битоља и уласку у њега Рајс и ово бележи: „У 10 сати, Принц Регент Александар и генерал Сарај долазе у ослобођену варош. Имао сам част да их дочекам са окружним начелником и претседником општине. Принц Александар, једноставан као увек, стеже нам пријатељски руку, али ово руковање је мало нервозно. Принц је узбуђен а неће да се то примети. Он баца поглед на

две тробојне српске заставе које смо поболи на вратима од улаза и тај поглед каже пажљивом посматрачу сву носталгију овог храброг принца да види ускоро свој Београд и сву његову радост што је на прагу своје дра-

Генерал Сарај је такође задовољан. Његово добро ратничко лице (које од овога мета 1929. г није међу живима) сија се и он нам јако стеже руку. Овај велики успех му чини част, али у овом тренутку чини ми се, да је

Улица Краља Петра у Битољу на дан доласка Принца Регента
21. новембра 1916. год.

ге земље, земље гордих и добрих сељака, којом влада једна династија пореклом из њихових редова.

мање мислио на стратегијски успех овога плана него на радост што је сарађивао да се херојски српски народ узмогне вратити у своју земљу

Особита заслуга за стварање и одржавање Солунског фронта, па на сваки начин и славе и успехе, које солунски фронт са савезницама услови, припада једном од највећих француских државника и дипломата, председника владе Аристиду Бријану — који је, и данас, или на челу владе или на челу спољне политике Велике Француске, а скоро увек од рата на овамо, личност око које се на разним међународним и дипломатским конференцијама, лигама и саветима окреће најсуптилнији точак светске политике и њене дипломатије.

Битољ је опет изложен бомбардовању и топовском палбом и бомбама из непријатељских авиона, на супрот Хашкој конвенцији из 1907 која забрањује бомбардовање отворених вароши. Све међународне обавезе ове врсте па и ова, непријатељ сматраше мртвим словима на хартији. Преостало становништво, као и у ранијим сличним приликама, које су се често понављале, било је приморано да се крије по подрумима својих кућа, али тешка непријатељска зрна од топова (од 210) и авиона, отровних гасова и томе слично,

Једна улица у бомбардованом Битољу

смртно су угрожавали животе невиног живља, сироти и голоруки народ или се налазио под рушевинама својих кровова, или је бивао смртно успављиван отровним гасовима, за које је била довољна и најмања пукотина или отвор на њиховом скривалишту, па да

поданици Фердинанда Вероломног желе да засите свој бес над свим што је српско, вели Рајс.

Цркве такође нису биле ни мало поштеђене, у којима се је извесан део грађанства скривао. Ни храмови Бога ни светиње народ-

У Битољу: Бугаро-Немци бомбардују турски крај са загушљивим гасовима

покаже своје разорно и смртносно дејство. Само у кући српског Митрополита, лепој згради са пространим суторенима, 37 особа убијено је гасом приликом првог бомбардовања у ноћи између 16. и 17. марта 1917 год.

не нису биле поштеђене. Цркве су даноноћно биле пуне, али непријатељи, ма да припадници хришћанске вере и исте цркве, у безумљу свом третирали су их онако исто као и непријатељске ровове и утврђења. Ни

У Битољу: Раздавање хлеба првог дана по ослобођењу вароши

Ову зграду, далеко од сваког саобраћајног пута, изгледа да су нарочито гађали бугарски топови. Сваке ноћи две или три гранате са гасом падале су у њеном суседству. Истина је, да су српска црква и школе, које се налазе поред ње, још више страдале. Очигледно,

црква ни вера, обадвема зараћеним странама заједничке, брисале су се из реда ратних обзира и остављао се најмучнији и безнадежни утисак бескрупулозности непријатеља који су систематски радили на истребљењу свих оних, чија је једина кривица била та, што су крвно

и именом припадали роду, који се је налазио иза непријатељских ровова — у поробљену али жилаву Србију

Рајс у двадесетину махова посећује Битољ. Сваки нови пут, види нову физиономију, нов пустош. 17 августа 1917 пале Битољ, да докусурају и оно што, и у разваљеним деловима усправно стоји. За пет сати избацили су више од 2000 граната свих калибара, међу којима велики део граната запаљивих материја. Поред безброј жртава од беспомоћног пожара и бомбардовања, стара мајка румун

гов Главар био у прекретници хоће ли прићи уз Србију и њене савезнике или уз Четворни Споразум, на челу његовог рођака Виљема Хохенцолерна. Веницелос и у тој таквој мучној и нерешителној ситуацији у опредељењу ратне политике његове земље, заузео је став искрено и отворено на страни савезника и нас. У почетку акције на Солунском фронту, а услед једног несносног стања и више затворених карата према Србији и савезницима, Веницелос у друштву своја два друга и пријатеља Данглиса и Кондурнотиса адмирала

У Битољу: Избеглице у цркви Св. Димитрија

скога професора Ђордина и његова ћерчица нађоше смрт под рушевинама њихове куће. Само овом приликом 700 кућа постало је жртва пламена и то све у центру вароши, мада ни један савезнички топ није био ни на периферији вароши.

Веницелос на страни савезника и нас.

Када смо већ поменули извесне водеће личности из редова савезничких, дужност нам је да поменемо на овом месту и једног великог Грка, ондашњег и данашњег нашег великог пријатеља, ондашњег и данашњег премијера пријатељске нам грчке и балканске савезнице, старог и искреног, увек водећег, великог реформатора и најомиљеније личности у својој земљи, седега али још крпког Веницелоса. Његово пријатељство и лојалност, запажено особито у савезу балканских народа противу заједничког непријатеља Отоманске империје 1912. бива потенцирано у најтежим данима изгнанства Србије и у најтежим моментима његове отаџбине, кад је ње-

и доскорашњег претседника грчке републике, врши државни удар и отворено прилазе акцији савезничкој. Нова влада у Солуну доноси ново стање и нову пријатну атмосферу по савезничку и по човечанство правичну ствар, јер поред остале мобилизације она наређује рекрутовање и младих Јевреја.

Солун као центар.

— Варош главних станова је Солун. На првом месту Главни стан источних војска под командом француског генералисима Сарраја, па затим Главни станови Савезника Енглеза, Италијана, Грка и Срба. Српски Главни стан био је смештен у Аустро-угарском конзулату, у коме нису дизали главе војвода Мишић, Бојовић и др. Војвода Мишић пред саму офанзиву сели свој стан у село Буковик на подножју Кајмакчалана и стан Принца Регента Александра под обичним шаторима, одакле су издате значајне и последње наредбе српским победоносним трупама.

Рајс са хитрином као код јелена, да свуда буде, све види и врло добро запази, бива очевидац и пожара Солуна, који он тако

Војвода Мишић са сином на својој осматрачници пред Букром

брижно бележи у својим белешкама са свим страхотама и тугаљивошћу, коју може овај грозан приказ да проузрокује.

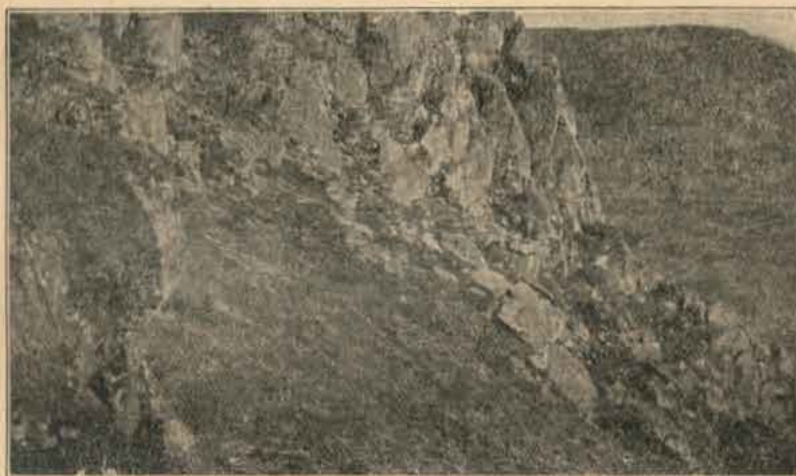
Погреб Војводе Вука у Солуну.

— 2.-XII.-1916. присуствује погребу потпуковника Војина Поповића, кога доноси у

малу српску солунску цркву, која је пуна. Ту се још једном осведочава о патриотској величини војводе Вука и љубави његових четника према њему, који са запаљеним свећама у руци искрено и сузама оплакују смрт њиховог колико строгог, толико правичног команданта и друга, погођеног бугарским куршумом на Груништу Српски четник поред све своје лавовске снаге, јунаштва и чврстине као стена, у стању је да трпи своје ране, које му и кости ломе, а да буде племенит и бољећив као добро дете у приликама оваквим и сличним.

И ако, у не тако сретним приликама, јер су поред осталих трзавица у Грчкој, и румунски и руски фронт, пред огромном војском Аустро-Маџара, Немаца и Бугара морали да напусте у отступању, иако се том чињеницом једно време јачао непријатељски фронт на штету Срба и савезника али ипак морал код свих, особито код српских ратника не само што је остао исти, већ је бивао већи, челичнији.

Тако Рајс, запазивши и ово чврсто држање српских војника без помисли на ма какво колебање, говорио је „Чему се највише дивим, то је морал код Срба, којим се не да потиштити. Нада, или боље способност да се може надати, мора да је једна од главних врлина овог храброг народа“ Србија је „споредно“ говорио му је један Србин „ако“ Француска, Енглеска и други велики буду победници. Њихова победа биће победа Права и Слободе — Рајс додаје „Да, али да правда буде потпуна, требало би још да и Србија буде награђена“

Црна Чука: Место где је погинуо Војвода Вук

— Ето широкогрудости и карактеристична несебичност Србинова у изгнанству, који из љубави према својој домовини дође догле, али када је у питању победа Права и Слобода човечанства, запоставља свој лични дом, своју живу или измасакирану породицу и

српске и савезничке војске и дошав на Редут и Чуку овако пише „После ручка одлазимо на коњима на Редут и пењемо се на Чуку. Кад смо изишли на вис, налазимо бугарске лешеве. Гаврани су појели месо испод одеће. То су обични скелети, а тек је битка била

Гробови четника Војводе Вука на Црној Чуки

своју груду земље, коју вековима брани. Пред високим циљевима Права и Слободе, пред интересима угроженог човечанства Србин заборава на свој властити интерес

Д-р Рајс о српским и савезничким војницима.

Српски и савезнички војници гинули су не жалећи себе, јер Правда и Снага биле су

пре четири недеље. На Редуту лешеве су закопани, т. ј. остављени у рововима и бачено је неколико лопата земље на њихова тела. Свуда се види како вири из „гроба“ једна рука, једна обувена нога и т. д. Хиљаде гаврана кљуцају кроз земљу труло месо и одлећу кад им се приближите, као један огроман црни облак. Копци крстаре над бившим бојиштем. Свуда још леже парчад опреме,

Бојно поље „Редут“ одмах по заузећу

на њиховој страни, пошто породице српских ратника и њихову отаџбину треба ослободити. Рајсово писмо са датумом од 18. децембра 1917 г по обилажењу редом све положаје

расквашена и одлепљена кишом. Дубоки ровови покривају целу планину. Човек се пита како су 16. пук и други бис зуавски пук могли заузети овако јаке положаје. Под натухтеним

небом, које од времена на време пробија понеки блед сунчани зрак, голи пејсаж са својим игличастим стењем даје изглед једне слике из Апокалипсе. Поглед на Црну и Битољску равницу диван је. Битољ се издава бео под једним зраком сунца, а планине на лево су покривене снегом. Тешки црни облаци

у некој врсти јарка, таман довољно широког да се може пролазити. Он је врло често јако дубок и, да би се видело шта се дешава напољу, треба се успети уз неколико степеника, издубљених у стени. Горњи део рова камење или вреће песка, између којих су остављене пушкарнице да се може прзвучи

После борбе на Чукама

висе с неба. А на овом очајном вису ми смо сами са хиљадама лешева и милионима гавранова и кобаца“

Рат је постао подморска и подземна борба. То није више искрени рат као кад смо били у Мачви. То је рат кртица“ казао је тих дана Рајсу један млади и храбри српски ма-

пушка и посматрати шта ради непријатељ. Заклони, издубљени у стени или направљени од дебела, челичних плоча, камења и земље, служи војницима који нису на стражи, да се одмарају и да спавају . . . У заклонима, војници се одмарају. По петнајест или двадесет они су опружени или чуче у овим пећинама

Бугарски положаји посматрани са Црне Чуке

јор у предстражним рововима на подножју Ветерника. Кртични рат у рововима занста, где нема нити довољно простора нити довољно ваздуха. Описујући Рајс један озакав ров, у коме се води како се рече „кртични“ рат, вели „То су били моменти захтева. Данас, то је много измењено. Човек се налази

чији ниски кров им не дозвољава да стоје. Неки спавају, други пуше и читају ретке новине, које иду од руке до руке. Једино они, који су видели ове модерне промодите знају какво уживање може да пружи какво парче наштампане хартије! Војници ће попунити шанчеве ноћу кад се очекује противнички на-

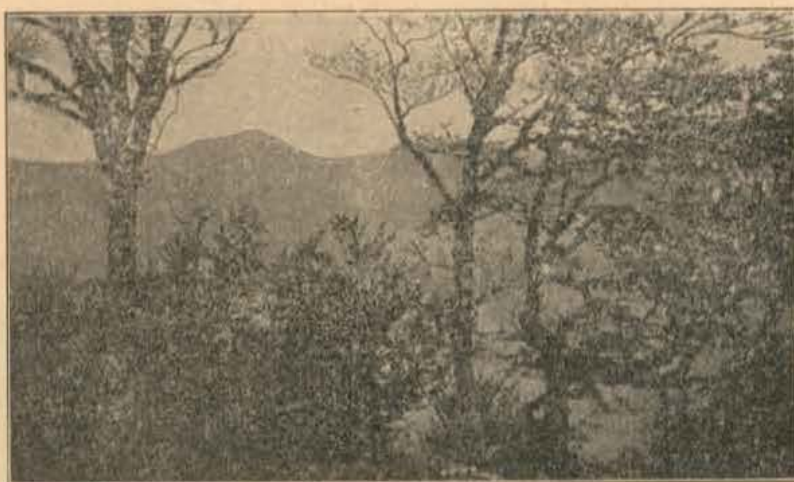
Раван пред Битољем у фебруару 1917. год.

пад. Они ће остати по целе недеље у овим јаругама, не издавајући се и, кад иду у позадину да их замене други, њихово највеће уживање је да ходе босонози по мекој трави“

Посете српским командантима.

17 јула Д-р Рајс посећује команданта бригаде Докића, сада познатог армијског генерала. После малог одмора и добро спрем-

димо Велику Србију, до сада раскомадану и под непријатељским јариом. Завршили смо један део али више не можемо, дали смо своје жртве за њу *Браћо наставите наше дело!*“ Поред гробова, са и без натписа, српских хероја, у средини, наилази на један гроб, к оји му скреће пажњу, а посвећен још за живота оних, који ту леже, са овим речима „Нашем храбром савезнику, П. Дехеју, из тешке арти-

Греда Кожух-Ветреник гледана са Катуница

љеног ручка код генерала, одлази у друштво санитетског пуковника Д-р Димитријевића, да види гробље тимочке дивизије. На колима генерала Мишића, ускоро војводе, стиже у Костурин и разгледајући војничко гробље, наилази на једну лепо отесану надгробну плочу од мрамора на врх стења, до које се иде кроз једна недовршена врата, са овим натписом и објашњењем „Почели смо да гра-

љерије, — његови другови из тимочке дивизије“ На истом гробу је брижљиво намештен један скроман мали венац од вештачког цвећа са натписом „Свом драгом сину“ То је венац из Француске, венац једне старе мајке, који су његови другови из тимочке дивизије наместили на овај гроб.

Рајс, обилазећи све важније и споредније положаје, бива у положају тако фаворзира-

ном, да му је присуство свуда дозвољено и он је у апсолутно сталном додиру са свима онима, како са врха тако и обичних редова и цивила. Тешко је рећи, да Рајс, није познавао кога српскога или савезничког официра, с ким није долазио у додир и с ким се није спријатељио, а исто тако, реткост је, да га је неко, било из редова српске, било из савезничке војске није лично познавао. Он је ницао где се није сејао, падао је као гром из ведрa неба тамо, где су најмање очекивали и најмање га се надали. Ово зато казујемо, што

да служе у српској војсци, али су их српски официри одбијали, саветујући их, да је Грчка њихова држава.

Пре поласка за Солун 6. септембра 1917 на позив инж. пуковника Миливоја Зечевића, после рата Министра војске и морнарице и команданта Београда, сада армијског генерала, остаје у Драгоманцима на вечери, а 12. септембра долази у Солун, где затиче смењеног врховног команданта Источних војскака генерала Сараја, кога истогa јутра, пре његова поласка, лично поздравља.

Земунце Шумадинаца на Катунцу

је заиста немогуће набројати сва места у којима се Рајс налазио и све личности, особито водеће, са којима је он био у сталном континуитету и општој сарадњи.

Рајс слуша ратне догађаје, које није гледао, а прича о догађајима у којима је учествовао, а други их незна. У Тресини слуша пуковника (доцније генерала и државног саветника) Живановића о својим искуствима са Бугарима пред Једреном 1913, којом је приликом г Живановић био у својству начелника штаба код војводе Степе. Као такав морао је да подвикне бугарском главнокомандујућем генералу Жекову, што је забрањивао давање возова за повратак српске војске.

Одатле, са Тресине, долази на положајима Катунца код пуковника (сада генерала) Жавка Павловића и пуковника Пере Лазаревића, после рата у пензији и доскора претседника Средишне управе удружења ратних инвалида. Ту наилази на мобилизацију муслиманских и хришћанских сељака, од стране наше нове савезнице Грчке, који хоће радије

Бадњи дан, Божић и Нова година у Солуну.

Бадњи дан и Божић (24-ХII-1917) Рајс прославља у Солуну у друштву свога секретара поручника Вујића, Јована Дучића, онд. секретара Министарства спољних послова, сада отправника посланства у Каиру, познатог песника и уметника, пок. Јована Ђирковића, доцније народног посланика за битолски крај и Старчевића, капетана и присног пријатеља Рајсовог.

Нова 1918. год. затиче Рајса опет ту и у поноћи 31 децембра 1917 сирене свих бродова у солунској луци оглашују испраћај старе и дочек нове 1918. год., која се друга по реду дочекује на солунском фронту, ван својих домова, који су из дан у дан у све већој неизвесности.

Југословенски официри и војници из Русије.

Јануара 22. приређује се у Микри код Солуна банкет у част југословенских официра

из Русије, који тих дана одлазе на солунски фронт са својим војницима. Поред госпође Симке, госпође пок. Љубе Јовановића, Тома од „Ендепандана“, Ришера од „Пти Паризиена“, Вендера од „Рајтерове Агенције“, Д-р Софотерова са својом госпођом, руског вице-конзула Клименска, Балугџића, неколико лекара из енглеске болнице и много других (око стотину) налази се и Рајс, који својом величином допуњује ову свечаност и растајак оних, чији је повратак од сутра у потпуној неизвесности. То су били Срби, Хрвати, Словенци (Далматинци, Банањани, Бачвани и др.) пребегли из аустро-угарске војске у руску и, за време преврата у Русији, не желећи да служе Лењину и Троцком а непотребни на руско-румунском фронту, дошли су у Солун, да се ставе на службу свом народном Краљу — Принцу Регенту Александру. Кога дотле нису ни видели, а одмах од првог виђења и разговора, свога су Краља још више заволели.

Д-р Рајс о српском Видовдану.

Обишавши целу ратну линију дуж Солунског фронта Д-р Рајс у пролазу кроз Солун затиче Видовдан. И Видовдан бива последњи пут слављен од српске војске у изгнанству и тај дан, дан свечаности и сећање на прошлост српског царства на Косову (1389) и дан нападања духом свих наступајућих генерација за осветом његовом и поновним враћањем Душановог Царства, Рајс, у свом допису „Лозанској Газети“ који је допро и до Будимпеште, овако пише

„Солун, 29. јуна 1918. г

27 јула 1389, српске велможе су се окупиле на пољу Косову око свога цара, честитог Лазара. Под великим шатором намештена је дуга трпеза. Она се готово извија под изобиљем ђаконија и пехарима вина. Велможе су брижне. Мурат, турски султан, довео је велику војску и сутра ће бити одсудна битка. Ипак сви настоје да се одобре песмом и вином. Усред ове Тајне вечере цар Лазар устаје и напијајући Милошу Обилићу, једном од најхрабријих српских ратника, каже му „Сутра, Милошу Обилићу, ти ћеш ме издати! Пијем у здравље издајника!“ Милош скаче на ноге, бесан од срџбе. Хоће да одговори. Али он се савлађује и само каже. „Видећемо сутра

ко је вера, а ко је невера!“ и сутра дан он продира под шатор султана Мурата и распопује га. Ипак тога истога дана, српско се царство сурвава и подлеже броју својих непријатеља на пољу Косову, и његов владалац Лазар гине као јунак. „Видећемо“ дало је име овом дану „Дан када ће се видети, дан жалости био је прослављен касније сваке године од свих оних који говоре српски.“ То је био празник сећања и такође празник наде за време дугих и свирепих година турскога јарма (1389—1912). Косовски Видовдан остао је знак за окупљање српске раје и њених хајдука.

Косово је било освећено 1912, али чореве несреће ојадиле су потомке Лазара и његових велможа и, данас велико поље Косово поново газе чизме непријатеља, који, у свирепости не уступају ни у чему Турцима и још их можда надмашују

Јуче смо прославили тај дан успомене, који је постао дан жалости и наде. То је било једноставно служба у малој српској солунској цркви, сувише тесној, да у њу стану сви они официри, војници и грађани, који су дошли да се помоле за покој душе њихових старих и за будућност свога народа. Гологлави они стоје ћутећи у малој порти а многи стоје на улици где до њих допиру гласови хора. Затим омладина из српских школа, у једној пространој сали, пева нам најлепше песме из свог краја, док један професор објашњава француским, енглеским, италијанским, америчким и грчким пријатељима, који су дошли да се придруже прослави, шта значи српска поезија и колико је велика улога коју је она играла у историји Србије.

И то је било све. Ипак, Србин је сентименталан. Он није од оних који, кад се ућуте последњи акорди музике, не мисли више на оно што је славно. Целог дана, Видовдан је био слављен у срцу сваког Србина и, кад би се два пријатеља срела, они би о њему говорили.

Срби немају ма шта да крију пред својим швајцарским пријатељем (мисли на себе), који је с њим од почетка рата. Један од мојих пријатеља, један од највише цењених и најомиљенијих професора у Београду (капетан Старчевић) прича ми своје успомене о последњем Видовдану пре светске конфлације. То је било 28. јуна 1914. Четири стотине

младих матураната из Старе Србије и српских покрајина, аустро-угарских поданика с друге стране Дунава и Саве, договорили су се да се састану у Србији, да посете своје народно поље на Видовдан. Моме пријатељу стављено је у дужност да их води. У старој Цркви Грачаници, свештеници који су такође дошли с друге стране, служили су литургију, а хор младића је одговарао. Никада овај величанствени споменик српске средњовековне културе није слушао тако топле молбе за јединство српске отаџбине. У истом часу надвојвода Франц Фердинанд и његова жена погинули су у Сарајеву од куршума једног младића фанатика, који је и сам био жртва, као што ће то доказати историја, мрачних рођења Беча и Будимпеште.

Многи од ових младих излетника нису се могли вратити на своје огњиште. Занста, њих су на граници шчепали жандарми Франца Јозефа и они још и данас труну у тамницама, ако их милосрдна смрт није ослободила патње.

Остали су се задржали у Србији и ту се борили за ослобођење свога народа. Већина њих спава свој последњи сан на насмејаним равницама Мачве, на Дунавским острвима, под јеламима и буквама Мачковог Камена и Гучева.

Да ли ће Видовдан 1918 бити последњи, који су Срби славили ван своје земље? Нико то не може рећи, али је допуштено надати се. Кад се буду вратили као победници у своју лепу земљу Карађорђевића, Видовдан ће престати да буде дан жалости за Србе. То ће бити велики дан осећања и, у исто време, дан српске крепости која, од 1389, није напуштала овај народ у беди и дозволила му да постане ова велика нација, служећи за пример верности и самоодрицања целом свету. За оно што остане од Аустро-Угарске Видовдан ће остати дан жаљења. Сваке године он ће подсећати ову земљу на кобне последице једне лупешке и свирепе политике. То ће бити њен дан жалости, док ће бити дан наде за оне које је она хтела да истреби“

Д-р Рајс о војничким баштама.

— Рајс у својим белешкама често говори о баштама, које су српски војници, и ако на положајима врло добро уређивали. Тако у

једном свом писму од 18. јула 1918. г пише „Трајање рата и тешкоће снабдевања животним намирницама приморале су ратнике на овом фронту да траже да набаве један део своје хране на самом месту. Готово све јединице су организовале велике баште где успева зелен, и оне на успешан начин сарађују на издржавању трупа. Очигледно природа садашњег рата у Македонији, — рат у рововима или на положајима — олакшава или боље, омогућава да се на месту производи зелен. Једна таква производња није могућа у рату у покрету, где, у сваком тренутку, војске мењају места.

Али званична иницијатива војних власти пробудила је код војника интерес за баштованлук. Код сељака, који сачењавају велику већину српске војске, то је само буђење нагона деце земље. Са правом помињем, војници се одају баштованлуку У плодним равницама где се ниче, на високој планини, свуда где човек може наћи између камена земље, војник тражи да отме од земље неколико главица купуса, лука, салате. Наравно, резултати нису увек најдивнији. Планински лук из Флокe много је закржљао, али то ништа не смета да војник кад једе оно што је сам садио налази да је много бољи од свега што би му најлепши избор у париским баштама могао да даде. Излишно је сумњати да ће човек у баштама на фронту српске војске, наћи четири националне зелени купус, паприку, црни и бели лук.

Ове баште су врло занимљиве. Ту има најпре раскошних башти које обрађује интендантура за потребе војске. Многобројно особље одржава брижљиво песком посуте стазе усред огромних простора на којима расте купус, патлиџан, лук, пасуљ и друго. Добро грађење колибе дају склоништа „директорима“ Приступ у башту брани чврста ограда од бодљикаве жице. У једном ћошку гаје мало цвеће. Са њима се ките чауре од граната на столу у „менажи“ кад командант армије има угледне госте.

Постоје затим баште мањих јединица: пуковске, батаљонске, групне митраљеза или артиљеријских батерија. Оне располажу са много мање кредита него оне прве и ту се труде да извуку што се више може од онога што ту може да се гаји. Ипак пошто не достаје радне снаге, ове баште имају изглед

башта имућних сељака. Како оне служе релативно многобројним јединицама које имају све шта треба за превоз, за његово подизање бирано је најзгодније и најплоднија места, често доста далеко од оних, који једу њихове производе.

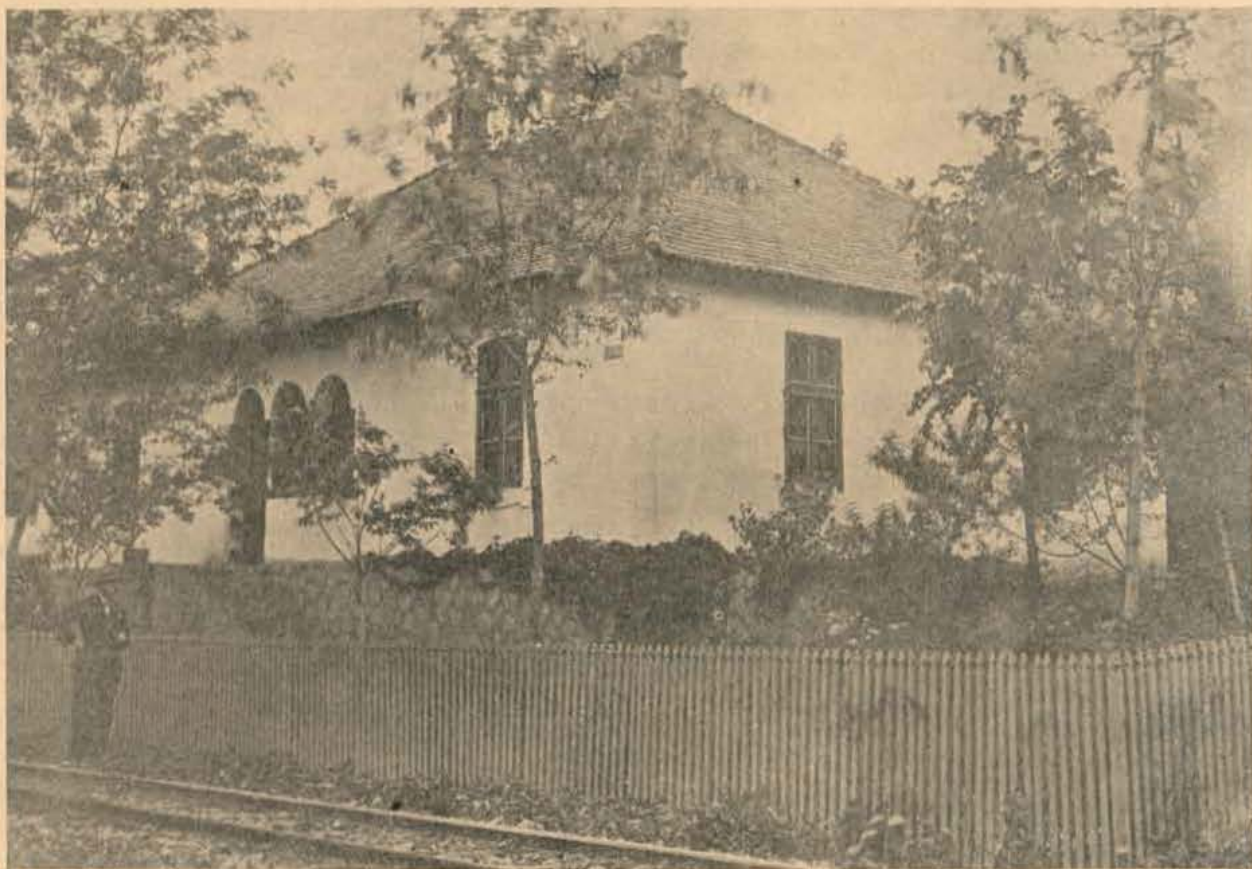
Међу овим баштама има једна нарочита категорија: баште мученице. То су оне баште које се налазе у близини једног саобраћајног пута под непријатељском ватром. Бугарско-немачке гранате ту кадгод производе страховиту пустош, и ја сам више него једном констатовао ужасне покоље. главица купуса.

Најзад имамо индивидуалну башту, ону коју ствара официр или војник поред свога шатора или земунице где живи. То су заиста најзанимљивије баште, јер нам оне откривају личност онога који их је створио. Понеки пут, цела „башта“ нема више од једног квадратног метра и, да је направи њен сопственик је морао да иде далеко да тражи земљу, којом покрива стenu. Најчешће, баштован удружује пријатно с корисним. Поред мало зелени, он негује цвеће. Али ово цвеће није оно које

налазимо у нашим баштама за уживање. Ретко војник на фронту има срећу да може да набави неколико семенки ладолежа или каквог „цивилизованог“ цвећа. Он тражи своје цвеће по ливадама, у планини. Дивље руже, споменик и т. д. сачињавају обично његов цветни трг, али он је исто толико горд на њега, као да има скупочену башту са поморанцама. Кад падне вече „он одлази у своју башту и, седећи на сточићу који је фабриковао од отпадака каквог сандука од муниције, свира на фрулу, мислећи на другу башту, коју је оставио у Србији. Каткад баштован даје још више занимљивости својој башти, китећи је сваком врстом трофеја, распрнутим гранатама, чаурама и т. д. и сејући је мозаицама направљених од малог шареног шљунка. Овај укус за мозаике, који су кадгод заиста уметнички, увели су и раширили Енглези који су пред својим болницама, аутомобилским депонима и т. д. често извели на овај начин права ремек дела“

И Д-р Рајс ужива у башти и цвећу...

Да ли је Рајс и пре свог доласка у Србију, иако природњак по струци, волео ово

Вила „Добро Поље“ — дом Д-р Рајса

пољско и сељачко, како га ми називамо, цвеће, да ли је уживао у овакве скромне баште и просто цвеће, о коме он тако слатко и сликовито прича, или је волео више баштенско, култивисано цвеће са алејама геометријским и симетричним, каквим обилују „господске“ куће по великим варошима, особито у његовој лепој Лозани и целој културној Швајцарској, није нам довољно познато?! Али да је ово цвеће којим обилују наше шуме и поља, народно цвеће, које ретко која сељачка кућа нашег народа у својој баштици, поред остале окућнице и вајата има, не само да верујемо, већ и тврдимо, да га је Рајс волио и да га и данас има.

И дананас, оно се и после његове смрти брижљиво гаји и уређује од госпође и господина Фавре, његових нећака, којима Рајс, поред своје кућнице на доживотно уживање остави тестаментом и баштицу око ње, да га се сећају и у том народном сељачком цвећу, кога он толико воли и велича кроз све четири стране света, уживају

Вила „Добро Поље“.

Мала кућица на путу за Топчидер — код Цареве Ђуприје, скромном добротом Општине београдске, која му је доделила плац, као мали знак пажње за његова велика дела, од самог Рајса добила је име вила „Добро Поље“, као успомена на крвави рат на самом месту са истим именом а за успомену, на сваки начин и на његово учествовање у коме је његова личност, као и на осталим ратним згариштима видно запажена. Кућица од свега четири просторије типа наших сељачких кућа, ниска, окречена и споља и изнутра само белим, са баштицом сељачкога цвећа само стазицама уређенијом него на селу, најмање даје слику виле, како је она од њеног власника Рајса назвата. На први поглед куће и њеног имена „вила“ рекло би се нису по среди скромне амбиције онога, који ју има, али, познавајући сву скромност његову која често иде и до претераности, познавајући његово задовољство, које је показивао и онда, када би други за такво задовољство пробио уши кукајући, познавајући сву величину његову која се је оцртавала у превеликој скромности и алтруистичкој љубави према нашем народу и Ономе, који га паметно води, — доказује нам, да је

то побуда баш скромних амбиција. При помисли својој, да се налази у средини оних, са којима је делио добро и зло у најкрвавијим данима за које до тада историја света није ни знала, при помисли, да је Србија баш у таквим кућицама рађала и одгајивала највеће синове па и краљеве, који су нашу и светску историју китили славом и јунаштвом, при помисли, да је и данашњи Велики Краљ проишао из такве једне куће са села, чији су домаћини и њихова чељад имали за циљ: жељну слободу, светао образ и мучан рад, који га је само хлебом хранио, па ипак био задовољан, — Рајс не хтеде луксуз и ако могао да га има, он остави све то у својој лепој Лозани и живописној Швајцарској, да би и у миру као и у рату делио судбину нашу, судбину заједничку. Он се је осећао нашим и ми га таквог и данас сматрамо. Наш сељак му импонује, јер у њему види себе, иако Рајс по рођењу, по васпитању није био сељак. Рајса су много познавали лично, многи по чувењу. Са села и вароши. Рајс је велики у очима и сећању нашег народа. Колики ли би онда био, када би свако живи, на селу или вароши сазнао, колико их је Рајс све скупа и подједнако волео и пред свим цивилизованим светом достојно величао?! Отуда, Рајс у своме задовољству није хтео да пређе границе задовољства нашега сељака, до јуче његова ратна друга, те је своју скромну сељачку кућицу почаствовао двома лепим именима „вила“ и „Добро Поље“ „Вила“ одговара у толико, што личи по мало на структуру кућице — „виле“ у неком винограду, а „Добро Поље“ тиме, што се та „вила“ налази на подножју Топчидерског брда, поред трамвајске пруге, место које је такође играло видну улогу у одбрани Београда.

Рајс ниче где га се не надају.

— Дуж Солунског фронта, на свима српским и савезничким положајима, запажало се присуство Рајса, и он је у сталном континуитету са свима водећим и спореднијим личностима српске и савезничке војске. Он је познавао све и сви су га познавали. Убрзо или боље речено, одмах, стицао је познанства и присна пријатељства са свима редом. То му је спадало у „рок службе“ а тако је и сам хтео, да упозна све, да види све и при-

бележи све, што је сматрао за потребно да у духу своје високе и деликатне мисије, јединствене на целом Источном фронту, достави меродавним силама, зараћеним и неутралним. Пред вишим принципима и циљевима човечанства, Србин је често апстраховао свој индивидуалан и локалан циљ, мада му је ослобођење своје окупиране отаџбине било горуће питање. Србија је у балканском и даље у свима ратовима, па и у овом светском, била руковођена својим познатим жељама ослобођењем свих српских покрајина и све своје браће у њима, која нису била под покровитељством свога народног Краља али, ако је због Србије требало да страда цело човечанство, Србија би се одрекла тих својих жеља и природних права, за чије остварење је вековима потиштена и окована чекала. За 1913. и 1914. годину ово се не би могло рећи, пошто је Србија нападнута морала да се брани.

— Раје није пропустио прилику познанства ни са ким. Главнoкомандајући српски шефови на челу Принца Регента Александра бивају му, и он њима, присни пријатељи. Све тако редом како је ко долазио на положај главнoкомандајућег савезничких, Источних војскака. Прво долази у додир са првим по реду главнoкомандајућим генералом Сарајем, који на том положају остаје од почетка искр-

цавања француских трупа на солунском фронту и стварање главне команде савезничких војскака (у јесен 1915 до краја 1917), затим са наследником генералом Гијомом, који је у том својству остао свега седам месеци и најзад са генералом Франш д Епере-ом (ускоро маршалом француске војске и војводом српске) под чијом је главном командом и био изведен пробој солунског фронта, са резултатима које сви знамо.

Српски шефови су му такође били велики пријатељи а он према њима. Раје још за живота свога не остаде им дужан. Познат својом озбиљношћу и објективном строгашћу, Раје је налазио по коју реч, да их бар летимично у карактерима и свим особинама њиховим, доста јасно и сликовито у својим списима оцрта.

Краљ Петар I. и Његов Син Александар, Принц-регент.

Врховни шефови српске војске, седи Краљ Петар I. и Његов Син Александар, Принц-регент били су оличење свога херојског и племенитог народа.

Петар I. када је плануо Велики Рат, био је већ предао регенство Своме Сину Александру Био је стар и био је мудрац, који је сматрао да су, кад се прећу извесне године,

Народни Краљ Петар са својим народом у Шумадији.

његова плећа постала сувише слаба да издрже без повијања одговорност за добро управљање целом једном земљом. Он није дакле директно узимао учешћа у вођењу рата. Он се држао по страни, добровољно сам. Ипак његова крупна фигура лебдела је од почетка, над целим овим ратом и, као у вилинским причама, у критичним часовима он је био усред својих јунака. Ко ће икада достојно моћи да опева старог Краља укоченог од реуматизма, који усред зиме, силази сам у ровове својих војника да победи или погине с њима? Појава „чича Пере“ како га је фамилијарно звао народ, учинила је право чудо. Поред све оскудице у муницији, српска војска разбила је силну Потјорекову војску и истерала је из своје земље као зечева. После неколико дана, Краљ Петар се вратио у свој двор у Београду, газећи ногом прострете аустријске заставе место ћилима, пред капијом. И тај Краљ делио је са својим народом и својом војском све невоље и све патње повлачења кроз Албанију Едмон Ростан, у једној узвишеној песми, опевао је овог старог Краља који одлази у прогонство на колима која вуку четири вола, усред свога народа који није хтео да га остави у најстрашнијим искушењима.

Петар I. је ушао жив у легенду Кад човек на то мисли, чини му се да је ова слика готово сувише лепа да буде стварност. Па ипак то је била стварност. Истинску легенду о Краљу Петру, обичном Србину усред својих војника у рововима и спремном да погине или да победи са њима, — легенду исто тако истинску о старом Краљу, како прелази преко негостољубивих планина и долина Албаније, на колима која вуку четири вола, и окруженог фамилијарно од својих војника и свога народа у несрећи, причаће баба унучадима поред топлотог огњишта, али оно што су нам причали кад смо ми били мали, било је измишљено, док је оно што ће се причати деци будућности, била велика стварност“

Д-р Рајс пови пут у посети и разговору са Краљем Петром, генералом Тополе...

Петар I., генерал Тополе, како се он дао називати, живео је сам у Тополи, затим близу Халкиса и, најзад, у Солуну. У Солуну где је

пустио браду у знак жалости за отаџбином, излазио је само ујутро у Сајд-кару Рајс је био један од оних повлашћених, који су за време рата, виђали од времена на време овог великог краљевског мудраца. О два посетама код Великог Краља, које је Рајс имао 22. августа 1915. и 11 јуна 1917 (у Солуну) у својим писмима своје разговоре и утиске овако описује

„22. августа 1915. рђавим општинским путем, преко Наталинаца, стижемо брзо у подножје брежуљка на чијем се гребену диже Карађорђева црква коју је саградио Краљ. Наш аутомобил лако се пење уз овај брег и ми улазимо у краљевско имање. То је пространо земљиште, засађено младим дрвећем које још није имало времена да порасте. Пред „Двором“ стајемо. Овај двор је једна мала кућица, врло чиста, али једноставна и има само неколико соба. Унутра је све исто тако једноставно као и споља. Зидови су бело окречени без икаквих шара. Ипак је донесено нешто намештаја из београдског Двора тако, да поред све једноставности, има извесне отмености. Ту Краљ станује сам са једним пуковником и једним коњичким капетаном који командује гардом. Пуковник нас прима и убрзо улазим код Краља. То је старац с енергичном главом и са јаким белим брковима. Он носи војводску униформу. Има достојанствено држање и изгледа у добром здрављу, али га је слух издао. „Чича“, како га фамилијарно зову, има занста гордо држање средине из које је произашла његова породица и што он не крије, него се само тиме поноси. Пријем је био врло пријатељски. „Срећан сам што Вас видим, казао ми је, јер ви сте добар пријатељ Србије и то сте доказали. Бес Беча и Софије против вас најбољи су докази а поврх тога, ви сте Швајцарац, ви сте из земље, коју толико волим и где сам провео толико лепих година“ Фамилијарно се улази у разговор. Разговарамо о рату и он ми прича неколико епизода из 1870. Говорећи о немачкој шпијунажи, он ми је испричао ову причу једнога дана кад је био са генералом Бијоом, најће један официр који је казао да га је упутно генерал Бурбаки. Говорио је врло добро француски, али генералов ађутант је посумњао у њега и то саопштио генералу. Генерал је рекао да познаје официра из младих дана и забранио му је да

га дира. Али ађутант није хтео да остане по беђен. Приметивши официровете врло шиљате чизме какве се нису могле наћи у Француској, запитао га је, где их је набавио. Овај место да каже да их је скинуо са једног мртвог Пруса, тврдио је да их је набавио из Париса. Кад су га ухапсили и претресли, открили су да је то гроф де В. (Краљ се више није сећао имена) пруски официр. На питање зашто се он, као племић, понижава да врши шпијунажу, одговорио је, да је част шпијунирати за пруског Краља. Кад су га дигли на вешала он је умро вичући Француске свиње, Пруси ће вас ипак погазити! Разговарамо и о Швајцарској и Краљ ми прича своје стрељачке успомене. Он је члан „Арукбизе“ у Женеву и учествовао је у готово свима федералним и кантонским стрељачким утакмицама за време свога бављења у Швајцарској. Он има све медаље, пекаре и т. д. са ових утакмица и вади из џепа један сребрни сат са федералне утакмице у Луцерну. Он је такође одлазио на стрељачке вежбе у Ивердону и на федералне стрељачке вежбе у Нешателу. Питао ме о стрелцима из његовог времена и његовим старим познаницима. Он хвали женевску полицију која је била увек предусретљива према њему. Како су његова деца ишла у школу сасвим сама, Обреновићева влада је хтела да их отме, и једног дана, Његов Син Ђорђе дође кући и исприча како је неки господин хтео да га поведе, пошто га је задржао на улици. Чим је полиција била извештена, она је спречила да се не понове овакве ствари. „Ах, ја бих хтео да Србија и Срби буду као Швајцарска и Швајцарци!“ казао је Рајсу. „Како је ваша земља дисциплинована. Никада се не види да се полиција меша у манифестације. Једна поворка пролази улицом и грађани се намештају у један ред на тротоару. Није потребно да се меша полиција. На пример, у Енглеској башти у Женеву стоје објаве које препоручују цвеће и дрвеће пажњи публике. Био сам свакодневно у тој башти и, једнога дана, посматрао сам како се играју деца. Један малишан играјући се лоптом, бацно ју је у насад. Он трчи својој мами и моли ју да му је извади. Друго дете, коме се десило исти случај, осврће се око себе да ли га нико не види, прескаче преко оградице и узима своју лопту. Најзад, треће дете прескаче у насад и поврх тога још трга неколико цве-

тића. Био сам радознао чија су ово деца. Са знао сам да је први био Швајцарац, други Немац и трећи Француз. Мали Швајцарац већ је имао поштовање за закон! Ето шта нама Србима треба“

Краљу Петру је досадно сасвим самом, једино у друштву са својим мађутантом и својим лекаром. „Ја сам стар“ говорио је Рајсу, „и мој син Александар ради место мене. Ја сам на осуству. Повукао сам се да не сметам политичарима, али досадно ми је“ „Јесте ли научили мало српски?“ пита Рајса. — На Рајсов одговор да је научио неколико речи и такође реченицу: „Дајте ми чаша...“ „Вода“ додаје Краљ. — „Не ракија“, одговара Рајс. На то му Краљ држи малу дисертацију о томе како не треба пити алкохол ни пушити. „Гледајте“, вели му Краљ, „некада сам пушио 80 цигарета дневно а данас сам сасвим престао да пушим“ — „Да, али Ви сте стари, а ја сам у најбољим годинама“, одговара Рајс. У пријатељском праштању са Рајсом, Краљ Петар препоручује му да види и цркву „Ја бих радо ишао са вама, али ноге ми се тешко пењу уз степенице“, биле су пријатељске речи пријатељског растанка за овај пут Великог Краља и не малог Рајса.

Други састанак Рајса са Краљем Петром, датира 11 јуна 1917 у Солуну, о коме Рајс бележи ово

„Био сам данас код Краља Петра. Он ме је пријатељски примио у својој соби са голим зидовима који нису украшени ни једном сликом. Он је остарио. Лице је врло мршаво под брадом у облику лепезе. Иде тешко са два штапа. Ипак моја посета га радује. Причао ми је своје успомене пуна два сата. Још слабије чује. Приморан је да се служи акустичком цеви. Говори ми нарочито о Женеву и о својим споменама које га за њу везују. Он је познавао цео свет и сећа се свих имена. Први пут је долазио у Женеву када је био још нежењен. Затим је био са Бурбакиевом војском интерниран у Швајцарској, али он није хтео тамо да остане. Он је поручник у штабу генерала Биљо-а. У Вернеру предаје једном другу своју дужност и прокрада се у један воз који је ишао за Шо де Фон и Нешател. Ту је купио грађанско одело које је обукао преко своје униформе. Без запреке стигао је у Женеву и одсео у хотел де Берг. Казао је да је Србин и да долази из Румуније, али хо-

телиер није хтео да му поверује, повукао га је у једну собу и открио француску униформу. Онда му је поручник Карађорђевић признао да жели да се врати у Француску. Хотелиер му је саветовао да не узима воз у Женеви, јер је станица пуна Немаца, него да иде колима до Ла Плена и да тамо седне на воз. Поручник будући краљ, не одлази одмах, већ чека генерала Биљо-а кога пребацује у Француску преко Ла Плена. Затим чека у Женеви и на телеграфски позив генерала који је стигао у Бордо, и сам исто тако бежи. Касније се вратио у Женеву и тамо је провео више од десет година свога живота. Краљ ми каже, да је 1870—71. г. Женева била непријатељски расположена према Французима, док им је Цирих био наклоњен. За „Журнал де Женев“ није било ништа лепше од Немачке, и Марк Дебри, тадашњи његов уредник, остаје германofil до своје смрти. Уосталом, све, „аристократске“ и „јеретичко протестанске“ породице имају слабост за Немачку. Требао је доћи садашњи рат, па да се измени мишљење. „Јадна Србија!“ продужава Краљ. „Колико ли ће јој још остати становника после овог страшног рата? Србија ће се подићи, разуме се, али неће бити више њених старих, оних од добре шумадинске расе. У Америци има резерва, али има ли их више од 100.000 и то са Хрватима и Далматинцима“ Док ми је тако говорио стари Краљ, његове очи су биле влажне од суза. Било је нечег узвишеног кад човек види овог старца, овог мудраца који је могао да се одрече власти чим је осетио да нема више потребне снаге, како жали само своју земљу и не говори ништа о својим личним патњама. Стари Краљу, ти ћеш остати једна од најплеменитијих фигура овог рата и служићеш за пример свима правим Србима! Он живи као пустињак. Устаје рано и прави дуге шетње у „Сајд-Кару“. Затим не улази више целог дана. Ових дана не излази никако, јер је његов мотоциклиста у Италији. Опроштам се и Он се извињава што ме је задржао толико дуго „са својим старачким успоменама“

Д-р Рајс чешћи гост Краља Александра I. Краљ Александар дао је својим војницима најбољи пример храбрости и хуманости.

Рајс је безброј пута, за све време ратовања па и после, бивао у друштву са Краљем

Александром. На ручку или вечери, на разговору у шатору или стану, у вароши и извидницама под кишом убојних зрна. Рајс је уживао највише поверење и највишу част нашега Краља, који је попут Свога Оца Петра I, знао да правично цени вредност свакога па и Рајса. У овоме се није грешило и због тога, што се је Принц-регент, било пешке, на коњу или аутомобилу, а у пратњи само једног, од својих ордонанс официра, било Трифуновића, Аце Димитријевића, (садањи

Принц-регент Александар на Јелаку јуна 1914. г.

маршал Двора истог Краља, генералштаб. генерал, Трифунца, Бошка Чолок-Антића или Дамјановића) виђао свуда на положајима, бивао у прилици — а тако је сам хтео, да све види и све добро упозна. Отуда и данас, ма где то било у нашој држави, где Краљ прошета и мало се задржи, наиђе на многе наше сељаке, које је још као своје војнике пре толико година, више од једне деценије, лично познавао. Сељаци су се двоструко збуњивали пред чињеницом, да наш Краљ има тако јаку меморију.

Сам Рајс из захвалности према нашем и његовом Краљу Александру, на чију високу

пажњу не може да се нахвали, поред осталога на једном месту каже:

„Имао сам част и уживање да будем на фронту често заједно са Принцом-регентом Александром и Он ми је рекао да сматрам Његов логор у Јелаку као „свој хотел“, ако туда будем пролазио. Сваки пут нашао сам Га орна, једноставног, доброг друга. Шетајући пешице, Принц је волео да разговара с обичним војницима. Њега су сви српски и многи савезнички војници познавали, али је било много француских и др. војника, који

није гладан, питао их је да ли је њихов „пинар“ (вино) добар. „То је „Пинар“, одговорили су му, „али није као „бургундер“. „Ви много волите бургундер“? „Како да не волимо, али њега нема на фронту“. „Можда има“, казао је Принц и опростио се са војницима. После пола сата, један гардист је донео за француске „Поалије“ десет бутела правог старог бургундера.

Регент Александар дао је својим војницима најбољи пример храбрости. Непрежаљени Огист Боп, француски министар за вре-

Принц-регент на осматрачници на Јелаку

Војвода Мишић и Принц Ђорђе на осматрачници на Јелаку

су Га по својој скромности сматрали за обична млада пуковника. Тако једне вечери у околини Јелака, Принц је шетао са мном по јеловој шуми коју су помало искасапиле војничке секире. Дошли смо у логор француске тешке артиљерије. Војници су баш јели своју супу Принц им се приближио и запитао, да ли је јело и пиће добро. „Јесте, господине пуковниче“, казао му је наредник „ако вам срце жели, заложите се с нама. То би нам чинило уживање“. Принц извињавајући се да

ме повлачења кроз Албанију, дао је о томе једноставну слику, али јединствене величине у свом делу: „Са српском владом“. Нека ми буде дозвољено да га овде цитирам:

„На плажи (у Медови), услед гомиле која ври, између завежљаја материјала, које француски морнари настоје до последњег часа да евакуишу, Краљ и Регент седе на сандуцима. Из своје барке адмирал Трубриц наредио је да им се донесу столице. Дуга три сата они

су остали тамо причајући. О чему су разговарали? Шта размишљају у својим дугим ћутањима, речитијим од речи? Најпосле, торпиљер је спреман и Краљ се може укрцати.

Сви су бродови отишла, али Регент је остао на албанској обали.

Један део његове војске још је у опасности, он не напушта своје последње војнике који иду путем према Драчу, њихова судбина биће и Његова.

Он пролази миран, усред њих, њихова искушења ублажава Његова појава, њихова сурова ресигнација очеличава Његову броброст Болујући још од последица једне операције коју је морао издржати неколико дана пре напуштања Скадра, Принц-регент се тешко држи на коњу, каткад допушта да га носе. Једноставно, племенито, он прати своју војску на њеној Калварији“

Д-р Рајс дочекује Краља Александра у Битољу.

— Једнога дана, у Битољу, управо сам био довршио одличан ручак код окружног начелника Марјановића Михајла, који је 1927 у својству председника Београдске општине напрасно умро на седници главног одбора своје странке у претседништву владе) када је дотрчао један жандарм да јави, да је Принц-регент стигао и да се налази пред бившим аустро-угарским консулатом где је имао обичај да одседне. Окружни начелник и ја одлазимо брзо да пређемо неколико стотина метара која нас раздвајају од консулата. Врата су на консулату закључана, а никако не може да се пронађе кључ. Међутим проналазим једна друга врата која су отворена. Регент ме позва на ручак и, на мој одговор да сам већ ручао, Он ми каже да то не чини ништа, да могу увек појести непи залагај и попити један виски. Сместили смо се у једној соби у приземљу која није пострадала од бомбардовања. Али тек што смо сели за сто, Бугаро-Немци почели су да бомбардују и њихови пројектили окружавају кућу из близа. Радознао изађем на врата која воде у башту Па да, нема сумње, гађају кућу Бугарска шпијунажа је активна. Најједном Регент се створи поред мене. То није без опасности, гранате падају свуда и њихова парчад ударају у зидове наше куће. „Височанство, треба

да се вратите у кућу, не треба остати овде“, рекох. „Зашто? Ви сте ту, зашто не бих и ја остао“?

Рајсове белешке од 8 септембра 1918.

„Одлазимо из Солуна у 6 и по сати у јутро. Време је лепо и Мартин, мој енглески шофер, добро јури с нашим камионетом. Нешто после 8 сати ми смо у Тертекопу, где одлазим да стегнем руку капетану Бранку Вукосављевићу, који се вратио као шеф ескадриле. Он поново лети, али не може више да

Капела на Кајмакчалану августа 1921. г. у којој је смештено племенито срце Д-р Рајса — 1929.

подигне своју рањену руку Каже ми да је код њих све спремно. Фронт друге армије, где ће отпочети акција, фронт којим има само 12 км. дужине, има 129 авијона на свом расположењу Хоћу да пређем преко Буковника да поздравим Принца Александра и војводу Мишића. Одмах иза Водена прсле су нам две гуме у исти мах и због тога смо били принуђени да се зауставимо, што нас је одоцнило. Да се иде у Буковик, треба узети, после коте 605, стазу у равници десно од великог друма. Најпре равна, врло прашљива и

доста рђав пут иде касније врло јаком узбрдицом. Ново прскање гуме, али, поред свега тога, стижемо мало пред подне тамо где смо пошли.

Буковик је просто један логор са колибама и шаторима у буковој шуми, која је у осталом доста проређена. Принчева „кућа“ је један индијски „бегало“ који је послан из Индије и који је Принцу дао генерал Мајнл. Унутрашњост је врло удобна са бањом. Принц ме прима, као и увек, као старог ратног друга и пита ме шта има новог у Солуну. За столом је војвода Мишић и један архимандрит који се нарочито стара о грађењу цркве на Кајмакчалану. После ручка, остajem најпре са Принцом Александром који ми показује своју колибу и говори ми о циљу операције. Треба помоћи фронт окуке Црне до Кавадараца у долини Вардара. Српска војска има главну улогу у овој операцији, али

му да је то корисно. Он чека генерала Франш де Епере-а који треба да стигне у 15 сати, и ја се решавам да одмах одем за Моравску дивизију.

Пошто сам поздравио Калафатовића, Пешића, Николића и т. д. силазимо низ Буковик који се налази на 1900 метара висине, и узимамо пут Горничево—Бањица. На Јелаку налазим Белића и прву армију која је већ обавештена о моме доласку. Белић је врло задовољан. Франш де Епере, пошто је обишао цео фронт, дошао је јуче у Армију и изјавио да су, од свих савезничких војска, најбоље извршили припреме за офанзиву Срби, а нарочито прва армија и њен штаб. Белић ми је објаснио где се налази логор штаба моравске дивизије, мало даље од дринске, на Султанији Килбелери. Убрзо смо на подножју косе Султаније, где налазим капетана Милишића. Сви пријатељи из Моравске дивизије задо-

Горничево после битке

њој помажу Французи и, чак Грци који дају два пука, један на Груништу, а други на Скочивиру. Само ови пукови су из области Патраса, куле германофила Теотокиса. Морало је бити стрељано доста војника. Да ли ће се пристојно борити?

Казао сам Принцу да сам убеђен да ћемо, ако дођемо до Кавадараца, стићи до Београда.

Одлазим сада да мало попричем са војводом Мишићем и кажем му свој план да останем са Моравском дивизијом за време операција, пошто она има да врши гоњења после пробоја. Војвода је споразуман, али налази да се сувише излажем. Објашњавам

вољни су што ћу бити с њима за време операција. Они ме називају дивизијским „маскотом“. Смештамо се под малим шатором, очекујући догађаје. Поручник Вујић, мој друг и „ордонанс официр“ задовољан је што је далеко од Солуна и његове врућине.

9 септембра 1918. Преко ноћи било је врло јако и дуго бомбардовање коте 1050 или Битоља. Идем да видим авионске вежбе за споразумевање. Са једне висоравни близу нашег логора војници бележе пријатељске и непријатељске линије. Они се споразумевају са авијоном помоћу правоугаоника и троуглова од белог платна. Једна зелена ракетла коју пушта авијон, значи разумео; црвена

ракетла где сте? и т. д. Авијон саопштава бежичном телеграфијом или депешом штабу шта је видео. Још сам једном посетио Чика Љубу (пуковника Вучићевића, команданта артиљерије моравске дивизије) и он ми показује размештај својих многобројних топова.

После ручка, одмарамо се. Око 15 сати оно јако карактеристично звиждање гранате која долази, обавештава нас да нас Бугари бомбардују. Гранате падају сасвим близу логора и оне се распрекавају на неких 50 метара

Смиљанић шаље по мене да видим особе које су се пробиле из Крушевца. То није шест, као што је било речено у почетку, већ четири човека и једна млада жена. Једног од тих људи*) послао је Главни стан и он је прошао преко бугарских линија на Соколу. Стигао је до Крушевца. Сада се вратио и довео са собом свога старог 63 годишњег оца, два друга Србина и једну младу учитељицу, Љубицу. Она је дошла до нас обучена у женске хаљине. Има толико људи који је запиткују да не могу тачно да сазнам како су успели да из-

Дрински штабни официри: Испитивање бугарског заробљеника у Султанија Кулбелери после битке на Кајмакчалану

од нашег шатора и посипају га земљом и ситним шљунком. Склањамо се иза једне велике стене и, са Миличићем и осталима, критикујемо гађање. Бугари избацују двадесет граната од 105 и онда се ућуте. Одлазим са Вујићем да посетим Дринску дивизију која је сасвим близу нас. Ту сам видео пуковника Смиљанића пуног наде у операције које ће почети. У осталом цео свет гаји ту наду и официри и војници. Не говори се ништа мање него да се стигне у Србију и у Софију. И ја то верујем, али неки мисле да би то значило ићи мало пребрзо на посао и да би се то могло десити само онда када би Бугари, обузети паником напустили све. У сваког случају, морал трупа је диван.

Пре неколико месеци упућено је неколико људи у окупирану Србију. Они су се вратили истим путем преко соколских положаја. Њих је допратила једна млада жена из Крушевца. Како су могли да прођу? Биће занимљиво да чујем шта причају. Пуковник

врше ово бегство. Знам само да је трајало месец дана и да су избеглице прошле бугарске линије за време једног српског „баража“. Изгледа да је млади комита из Главног стана представио своја четири друга као сумњиве личности које мора да спроводи. Извешћу ствари на чистину, чим будем имао времена. Дотле, све петоро ми је потврдило оно што смо већ знали о понашању Аустро-Мађара у окупираној Србији.

14. септембра 1918. Ноћас је почела канонада и ја сам се пробудио усред артиљеријске припреме. Мајор Бора долази по мене да пођемо на нашу осматрачницу на Милетиној Коси. Коњи су спремни и ја одлазим с Бором, Вујићем и капетаном Таушанови-

*) У лицу чувеног српског четника Драг Јовановића зв. „Луне“, по ослобођењу председника општине Врњачке Бање, обласни и народни посланик. Запажен у процесу Пушине Рачића и као невин судски ослобођен.

ним уским путем за Средњу Косу Ватра је већ жива. Кад смо стигли на угао који чини Милетина Коса са Средњом Косом, приморани смо да вратимо своје коње, пошто Бугари бомбардују пут. Стижемо пешнице без сметње до редуте и спуштамо се у ровове. Али видик није бозна какав. Види се само један део фронта. Рововска коса и њена околина. По врх тога тек што смо се сместили у рову, мноштво батерија распоређених око нас, почињу да сипају ватру и све ове гранате пролазе изнад наших глава. А Бугари одгова-

донским јесењим сунцем. Канонада бесни — права страхота. Дим од експлозије ствара прави облак. Бугари одговарају тек врло мало. Уосталом они изгледају дезоријентисани, јер су већ јутрос, пуцали у ветар и, за време целог нашег повратка са Милетине Косе, пратили су нас бугарске гранате од којих је једна пала близу француске батерије на малом остојању од нашег логора. На Соколу гори шума. Од времена на време, наши гађају више у позадину да туку непријатељске резерве. Од Битоља до Кожуха траје непре-

Боравиште првих редова 9 пука на Милетиној коси

рају „Мармите“ пљуште свуда око нашег рова. Ипак доста удобно намештен, уживам доста у овој ситуацији. Она је занимљива, јер човек може да добије појам о надмоћности српске артиљерије. На шест српских граната Бугари шаљу само једну. Грмљавина је огромна. Од времена на време бацамо поглед изнад рововског бедема. Велике гранате распрскавају се као водоскоци у бугарским рововима. Чудо ми је што не видим авионе.

У 11 сати напуштамо свој заклон да се вратимо у логор на ручак. Данас је слава капетану Радојловићу и ми је скромно славио. После ручка мајор Бора и ја одлазимо на коњима за Бело Гродло да видимо шта се дешава на тој страни. Пењемо се брзо. Остављамо своје коње на подножју врха Гродла и веремо се до највишег врхунца са његовим стењем, које се бели из далека. Лежећи по трбушке, јер нас виде са бугарских положаја, имамо пред собом изванредан приказ. Цео фронт прве и велики део фронта друге армије налази се пред нама обасјан лепим маке-

кидна канонада. Спуштамо се у 17 сати и долазимо доста рано. Паљба траје целу ноћ. Сутра ујутро гранате са загушљивим гасом, пре нападаја.

15. септембра 1918. Целе ноћи грмео је топ. Одлазим у 7 сати са Бором на Милетину Косу код пуковника дивизијара. Одлазимо са коњима, али не на коњу, јер до друма, требало их је водити за узду. Кад смо стигли до овог великог пута за Милетину Косу, приметили смо да га туче бугарска артиљерија. С тога, после неколико стотина метара, вратили смо своје коње у логор и продужили пут пешнице. Пред чесмом на Милетиној Коси, леже два коња убијена од бугарске гранате и једна француска кола, сва разнесена, док Бугари и даље бомбардују ово хоше преко кога живо прелазимо. Готово је опасније четати се овако него остати у рововима.

У бригади налазимо потпуковника Гајића из 3 пука. Његови војници станују на превијалишту Дринске дивизије, које је евакуисано. У 8.45 часова ми смо на осматрачници

штаба Моравске дивизије, где сазнајемо да је 6 пук Дринске дивизије заузео врх Сокола. Француски 120. пук заузео је прае линије Доброг Поља. Сокол, са стране према првој армији, још увек је у бугарским рчкама. Чим Сокол буде заузет Дринска и Дунавска дивизије напашће Рововску Косу, али потребно је да се пре тога заузме Сокол да се онемогући да митраљежи бију нападаче с бока. Операције на Соколу напредују полако због кршевитог и тешког терена.

Бугари нервозни, праве бараж за бара-

врамамо у логор испраћени једном гранатом која се котрља низ шанац. Ова господа из штаба по мало су потиштени због неуспешног нападаја на Браздату Косу, али се они надају да ће то сутра поправити.

16. септембра 1918. У 23 сата Бугари су евакуисали Рововску Косу и све положаје до Старовне Редуте. Дунавска и Дринска дивизије иду за њима. Пуковник Јуришић јавља ми да је Козјак пао. Устао сам рано и тражим од пуковника да ми даде коња и ордонанса да пођем на Рововску Косу. Наредују

Осматрачница штаба Дринске Дивизије у мају 1917. г.

жом. У 11.28 часова, бојећи се нападаја, они пуштају ракетле и чине један нови страховити бараж. Митраљежи клокћу Ручамо и све је мирно за то време, али у 13 и по сати отпоче једно страшно бомбардовање према Градешници, Превоју и Веси. То је помешано са пушчаном и митраљеском палбом, цела ствар траје до 15 сати. Да ли је то нова артиљериска припрема за нападај? Једна српска патрола пење се на Велесу јаругом Градешничког Превоја. После десет минута, бугарска митраљеска палба и бараж. Стиже вест да су Главница и кота 1765 заузете и да има много заробљеника.

Бугарска артиљеријска ватра продужава се и цела долина је пуна дима. То још није напад, већ само једна лажна узбуна. У 16.15 часова српска се ватра мало стишава и у 16.45 часова види се како се пењу уз Браздату Косу пешаци Дринске дивизије. Ракетле, жесток бараж, права паклена ватра, и наши су приморани да се врате одакле су пошли. У 18 и по сати меци се проређују и ми се

да ми се оседла један коњ и ја одлазим јаругом испод старог логора петог пута. За 30 минута стижем на Беле Воде, и 40 минута касније долазим близу највише тачке Косе. Ту остављам ордонанса с коњима и, преко ровова и бодљикавих жица, пењем се на врх.

Артиљериска ватра и рововци све су испретурали. Бодљикаве жице и коље испресецани су, ровови оштећени или срањени са земљом. Сретам једног познатог артиљериског официра и са њим одлазим да обиђем места која су напустили Бугари. Они су ту све оставили пушке, муницију, самоваре, фотографске апарате и т. д. Њихов одлазак морао је бити права паника. Има мало лешава и неки су без ране. Дејство наших загушљивих гасова! Мерзери су још у четвороугаоним рупама од бетона дубоким око три метра. Бугарски заклони су прави тунели у облику полумесеца, подупретим балванима и издубени у стени. Колибе су од бетова. То је колосално! Топови су још у положају са свом муницијом поред њих. У једном заклону нала-

зим мачку која бежи испред мене. Али какав рђав задах у овим колибама и заклонима. Осећа се да су ти људи били прљави.

У 10.15 одлазим да потражим свога коња, да се спустим истим путем. При доласку срео сам прве бугарске заробљенике које спроводе. У 11 сати сам у логору где ручамо брзо, да пођемо, да разапнемо наше шаторе напред. Силазимо без незгоде и стално сусрећемо артиљерију која мења положај и коморције, које иду са својим пуковима. Цео свет је добре воље. Кад смо стигли на Беле

су своје виолине и свирају коло, док други играју Атмосфера слуги на победу

Још одлазим да видим заробљене бугарске официре. Они седе око једне велике ватре и ја разговарам с једним од њих, са једним младићем који је четири године студирао права у Паризу. То се види по његовој спољашности, јер изгледа много боље него остали. Питам га шта он, као човек који је свршио права у Француској, мисли о свему ономе што је урадила његова влада рекрутовање Срба, покољ заробљеника и т. д. Он незна како да

Терање немачких заробљеника за време борбе код коте 1212

Воде, остављамо ту коње да се попнемо пешице стазом за Градишницу Превој. Сусрећемо први пук који ту логорује да крене ноћас у прву линију У Кланцу Градишница Превој видимо српске трупе где се боре већ много напред. Пукови пролазе, најпре први. Пуковници Николић и Поповић и други официри долазе да се са нама поздраве. Доводе заробљенике. Међу њима се налазе немачки артиљерци и командант 28. бугарског пешадијског пука, који се дао заробити са целим својим штабом.

Око 18 сати силазимо на Беле Воде да ту проведемо ноћ. И трупе непрестано пролазе. Пешадија радо помаже артиљерији да изгура своје топове по прашњавој стази. Лица војника сијају од радости „Хајде у Србију!“ говоре они коњима који тегле с муком. Сви верују да ће се са овога пута вратити кући. Око нашег логора бивакују трупе и ја одлазим да се кроз њих прошетам после вечере са мајором Бором. Свуда се пева. Понова се пропевало! Неки војници извадили

одговори и извињава се што су, по овим питањима „мишљења различита“ Ја му примећујем да се може сматрати срећним што је заробљеник Срба, а не својих сународника, јер би га ови убили, као што су поубијали српске заробљенике. Он ми признаје да је у Србији вршено рекрутовање, али додаје, да ове рекрути нису борци.

То је била идеална ноћ. Мала долина је поплављена сребрном месечином и свуда пламте велике ватре око којих се греју војници. Нико се више не крије и нема више топовске музике. Ми смо на путу за Београд!

17 септембра 1918. Полазимо с Белих Вода у 6 и по сати. Прешавши Градишницу Превој, ми смо у зони коју су још јуче држали Бугари. Свуда констатујемо одлично дејство српске артиљерије. Исто тако свуда констатујемо журбу са којом су Бугари напустили своје положаје, остављајући муницију, комору и т. д. Пут, у почетку доста рђав и прашљив, постаје затим доста леп. Сусрећемо други пук у покрету за положаје и про-

лазимо поред правих села од земуница, бога ми, дивно направљених. Око 9 сати стижемо у Ђвор, одличну осматрачницу на 1255 метара висине. Одатле видимо први пук окупљен на једном гребену и коњицу на Лабиници. Бугари још држе Кучков Камен и ниже висове од њега. Трећи пук напада на ове висове, а Југословенска дивизија на Кучков Камен. Испред нас једна брдска батерија пуца на бугарске положаје.

Пошто смо се ориентисали, силазимо у долину да се пењемо на побочне висове Коз-

ноћ већ пала, према нашем логору за који је место врло рђаво изабрано од стране поручника телефонисте. Срећом, време је је лепо, а Бугари у повлачењу, јер, без тога, они би нас извесно бомбардовали на нашем готово голом брегу. Видео сам доста бугарских заробљеника и, међ њима, неколико официра. Разговарао сам с једним од њих. Он има поштен израз и не верује више у бугарску победу.

18. септембра 1918. Провели смо ноћ доста добро на нашем брегу који је оголео од

Испитивање бугарских заробљеника од штабних официра 1. армије у Врбени у октобру 1916. год.

јака. Пролазимо поред мале циглане, коју су вероватно створили Немци. Пењање прелазимо без незгоде, поред све стрмине косе Шума гори на више места. Пењемо се непрестано до тачке 1369. Пред собом видимо трећи пук, близу гребена, спреман за напад, али он неће кренути пре 15 и по сати после подне. Југословени огорчено нападају Кучков Камен, али не могу да га заузму. Бугарска артиљеријска ватра је доста жива на овој тачци. Први пук пролази и иде право према Кучковом Камени. Док ручамо на трави, једна брдска батерија подешава своје гађење поред нас.

Око 16 сати, Југословени нападају поново, а од своје стране први пук исто тако покушава да напада путем, али Кучков Камен ће тек пасти у 18 и по сати када му је трећи пук дошао као појачање. Ситуација мора тамо бити мучна, јер видимо путем један топ који бежи. Најзад у 18 и по сати сви објекти су заузети. Спуштамо се и полазимо, пошто је

пожара. Устајем рано и мајор Бора ме мли 3. батаљона Саских ловаца. Он ми каже да је био у немачком логору код Велеса када су их хитно позвали пре десет дана, „јер је Фронт пробијен“ Међутим у том тренутку, да испитам једног немачког заробљеника из није било апсолутно ништа од свега тога. Одлазимо за Кучков Камен. Свуда поред добро направљеног пута немачки логори са немачким натписима. Види се да су били господари! Брижљиво намештене земунице још су пуне сваковрсних ствари. Они су све оставили.

Приближавајући се Кучковом Камени, налазимо овде-онде на немачке лешеве. Велика активност на самом Камени. Превизијају пријатељске и непријатељске рањенике. Пролазе пешадијски пукови и артиљерија, коморције се дозивају, а један црнац из колониалног пука шета се, озбиљан, међу Србима као победник. Одлазимо све до Селке, где смештамо свој главни стан. Ми смо на челу дивизије. Први пук долази одмах иза нас и иде

Офанзива 1918. г.: Генералштаб Моравске дивизије на Чвору
за време борбе у околини Кучковог камена

Офанзива 1918. г.: Пуковници Грујић, Ристић и Николић за време
напада на Кучков камен са Моравском пешадијом

Острово

Амбуланте у Острову у јесен 1916. г.

Један „75“ Мораваца на послу код Гнилећа

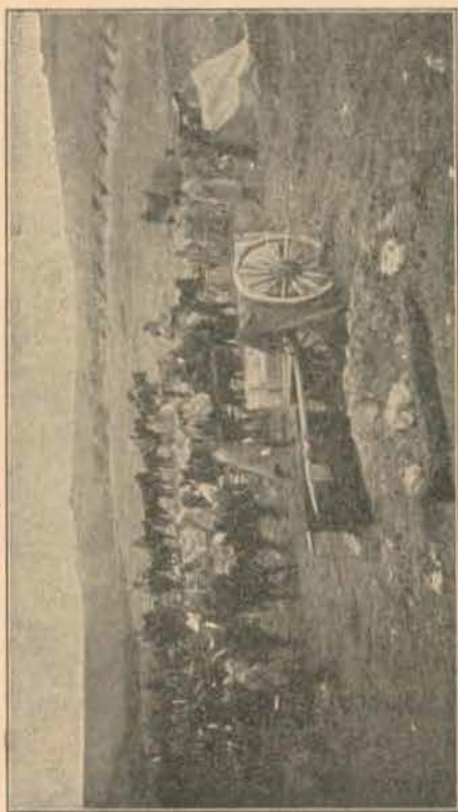
Артиљеријски осматрач за време борбе код Три Зуба и коте 1212

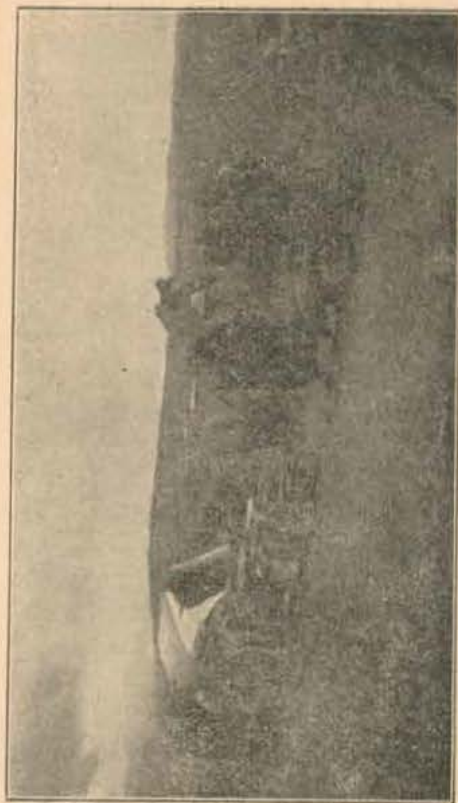
Моравска хаубица за време борбе код Грунишког Виса

Командант Дивизије пуковник Миловановић посматра борбу у
околини Полога

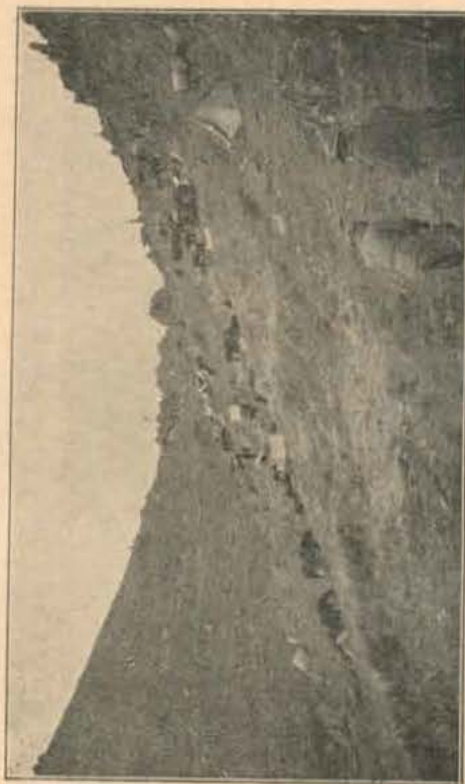
Једна батерија мења положај за време борбе код Три Зуба

Осматрачница за време борбе код Полога

Немачки војник нађен тешко рањен близу осматрачнице код Три Зуба

Бивак првих редова иза Три Зуба 18. нов. 1916. год.

да заузме терен заједно са 3. пуком, до Градишта. Одавде више нема отпора. Бугари су с друге стране Црне Реке. Стиже коњичка дивизија. Она ће ићи још данас до Кавараца. На Рамзи Беју Бугари се бране с друге стране реке. Пуковници Ђорђевић и Чолак-Антић долазе да се виде с нама и причају шта

да шуме запаљене. То је последица бомбардовања и војничке лакомислености. Французи нападају код Битоља, а Енглези на Дојранском фронту Бугари ће свуда да попусте.

19 септембра 1918. Пуковници Грујић и Јуришић одлазе рано на положаје. Одлазим пешице на главицу Селке, где је сјајна па

Улица Краља Петра у Битољу први дан по ослобођењу

су видели. У Беловишту, приликом доласка српских претходница, сељаци су се борили уз њих против Бугара. Ево једног лепог доказа колико су Македонци Бугари. У Поли-

норама. Човек види сасвим изблиза голе и стрме планине на левој обали Црне. Трупe наше дивизије већ су добро поодмакле и поједини одреди већ су с друге стране реке.

Канац Црна Река гледан са Јелака

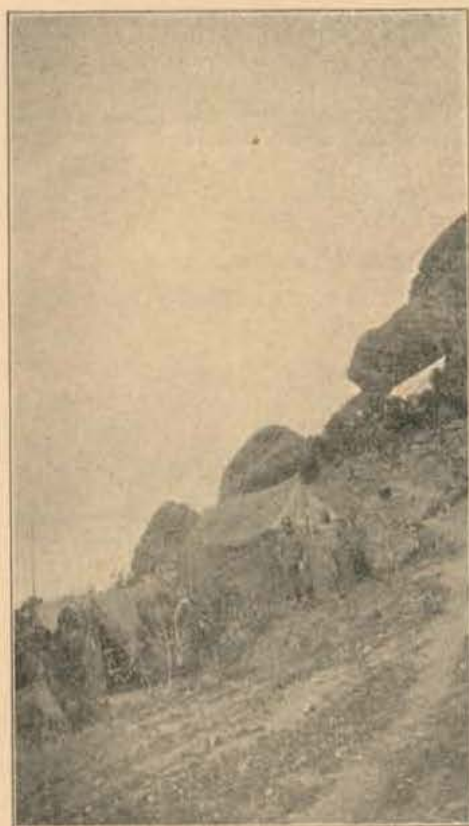
тшу, пре одласка, Немци и Бугари су се опасно побили и Немци су довикнули Бугарима. „Свиње! И треба да вам Срби уђу у Софију!“ Леп склад између савезника!

У 17 сати одлазим на коњу за Кучков Камен — али и сувише је касно, нисам могао да се попнем на врх и враћам се у логор. Сву-

Остајем поприлично на овој лепој осматрачници и онда се враћам у логор. Успут сусрећем коморције, ордонансе и војнике, који иду својим јединицима. У 13 сати после ручка, одлазим с Вујићем који нас је стигао с другим делом штаба, на коњу за Роштен. Али карте су рђаво направљене, јер, судећи по

њима, имали бисмо само сат и по или највише два сата хода. У ствари то су добра три до четири сата. Видећи да се не можемо вратити у логор на време, приморани смо да се вратимо пре но што смо дошли до села.

Командант се вратио тек у 20 сати. Наши пукови су већ више од 10 километара испред нас. Снабдевање је тешко и хлеб не стиже трупима. То је једна велика брига за пуковника Грујића. Бугари се предају и један једини војник заробио је 30 Бугара и једног поручника. Још никако не знамо шта су учинили Французи код Битоља и Енглези код Дојрана. То је за дивно чудо како је човек рђаво обавештен у овим јединицама које иду напред, не знајући шта се дешава код других!

Осматрачница Штаба Моравске Дивизије

20. септембра 1918. Мењамо место и ја одлазим са командантом дивизије и пуковником Јуришићем да посматрамо операције које се воде на страмим висовима с друге стране Црне. Његова три пука имају за циљ да најпре заузму висове с леве обале Црне и да за тим пођу у правцу Бабуна—Прилеп да пресеку пут Градско—Прилеп. Они данас напредују лагано, јер је терен врло тежак,

врућина је, а војници су уморни, јер смо ишли сувише брзо.

Пролазимо подножјем главице Селке и спуштамо се затим на висораван који се издиже изнад Црне и одакле се види фронт Моравске дивизије и један део фронта Дунавске дивизије. Бугари пуцају насумице на нашу страну и неколико шрапнела се распрскавају над нама. Они су засели гребен нама преко пута и ту довели мноштво митраљеза који раде без престанка. Видимо како се наши пењу тамо, потпомогнути брдском артиљеријом, од које је више батерија намештено поред нас, и од топова од 75 који су већ стигли. Тако пратимо битку целог дана, али наши не долазе на гребен. То ће бити за сутра.

Пред вече стиже један француски авиатичарски наредник и један српски војник. Пре шест дана они су отишли на авиону да баце у ваздух мост код Градског, али они су се спустили сувише далеко од циља и уништили свој апарат. Тако су се они вратили, а да нису извршили своју мисију; они су ипак успели да прођу кроз бугарске линије. У 18 сати спуштамо се у Врпско где ћемо ноћити. Већ је пао мрак и ми идемо пешице, водећи коње врло рђавом и нагло стрмом стазом која води у село. Кад смо тамо стигли, Дунавска дивизија напада на висове испред нас. Бараж, ракетле и т. д. прави ватромет који посматрамо по вољи.

21 септембра 1918. Ујутро ми полазимо у испитивању сељака из Врпског, који ми дају ншта обавештења као и они с друге стране. После ручка одлазимо на Гојдак, али изгледа да се то село управо налази на међи двеју војска. Тренутно су још Бугари тамо, дакле не може ништа да се уради. Задржавам се у комори 5. пука у долини Црне, где налазим једног пријатеља капетана из пуковске муниционе колоне. Један француски поручник од кратких 105 долази да извиди пут за напредовање. Његова три топа испалила су за три дана 3955 метака и пратила су догде српску војску. Још вечерас они ће припремити нападај. Враћамо се Јаругом и налазимо у логору наредника Жува, врло познатог сликара који је прикомандован Источној војсци. Он ће остати с нама. За време вечере још придолази поручник Војин са својим пилотом. Они су пали са авионом, али се нису повредили. Авион Моравске дивизије нема среће,

У Буфу: Недељом војнички играју коло

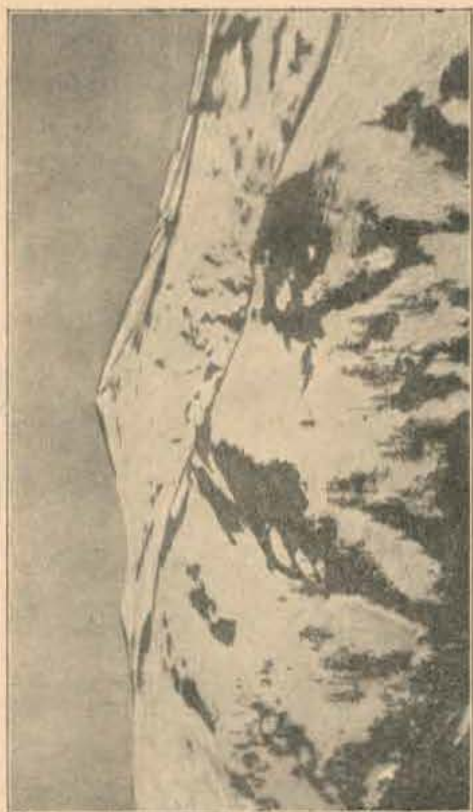
У Буфу: Скупљени народ у недељу

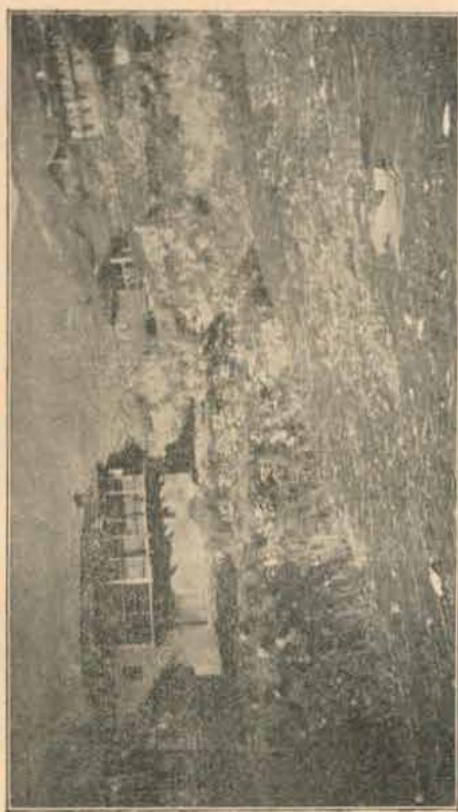
Село Сточивир

Коло у Буфу

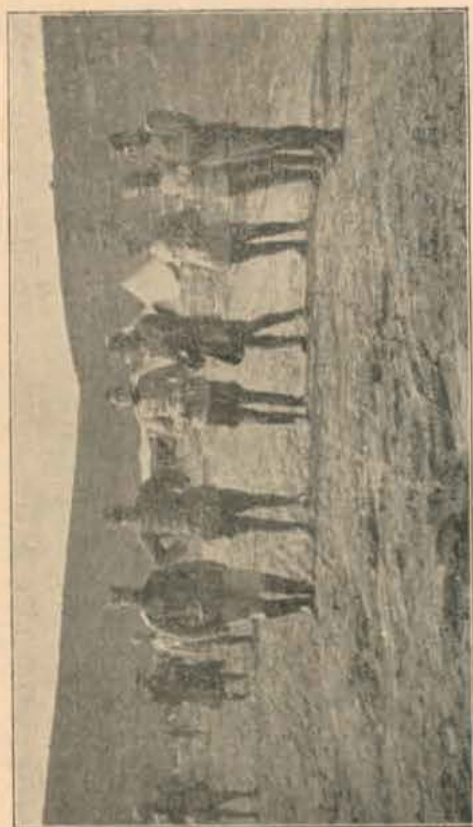
Флока

Село Остреп

Близу Петалина

Авијатичари из Вертекола у јесен 1916. г

Генерал Лебук у Пологу пре борбе маја 1917. г.

Заузете ровове на Котки преправљају војници за нашу употребу

Добро Поље са врхом заузето исти дан кад и Котка.
Гледано из бугарских ровова

Штабни официри 1. армије осматрају дејство артиљерије
за време борбе маја 1917. год.

али је има његов пилот и његов осматрач! Остајемо до касно у ноћ. Ситуација је добра и заузети су многи гребени испред нас. Кавадарци су заузети и први пук је измакао много напред. Ствари иду добро. Јутрос сам испитивао заробљенике из 13. батаљона Сак-

пута који се јако пење, лешеве коња и немачки шлемови. Испитујем људе у Гојдаку, сиромашном македонском селу у једној рупи поред пута. Они ми причају колико су страдали од Бугара и колико су задовољни што су се Срби вратили. Одлазимо, пошто смо ру-

Они који су узели Котку

сонских ловаца. Они су ми потврдили да су им у почетку причали да су Срби дивљаци, али да су их сада Французи организовали.

22 септембра 1918. У 10 сати одлазим с Вујићем и Жувом за Гојдак. Видимо у до-

чали оно што смо са собом понели, али нам кажу да је наш логор премештен. Идемо онда дуж Црне, док нам један телеграфиста кога смо срели, није потврдио да је наш логор остао тамо где је и био. Кад смо стигли у

Офанзива 1918. г.: Провизорни мост на Црној Реци код Гођака

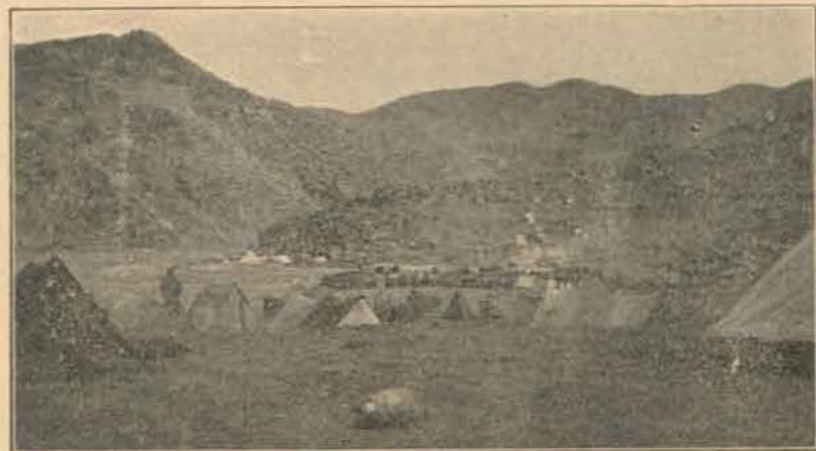
лини Црне авијон поручника Војина, који се тамо сломио. Даље налазимо на осам бугарских хаубица које су напустили Фердинандови војници. Свуда око топова леже изгорела кола. Прелазимо преко Црне преко једног моста направљеног од бугарских кола. Поред

Врпско, не чујемо више топ. Јуче, изгледа, ситуација је била доста критична за дивизију. Немци су извршили један противнапад и били су продрли до Црне. Запленили су наше брдске топове који су били намештени у првој линији. С наше стране извршен је против-

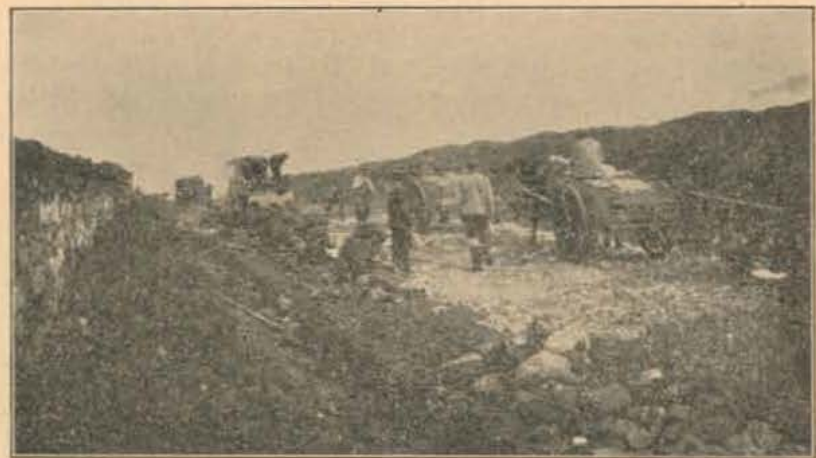
Хаубица Моравске дивизије на Груншком вису

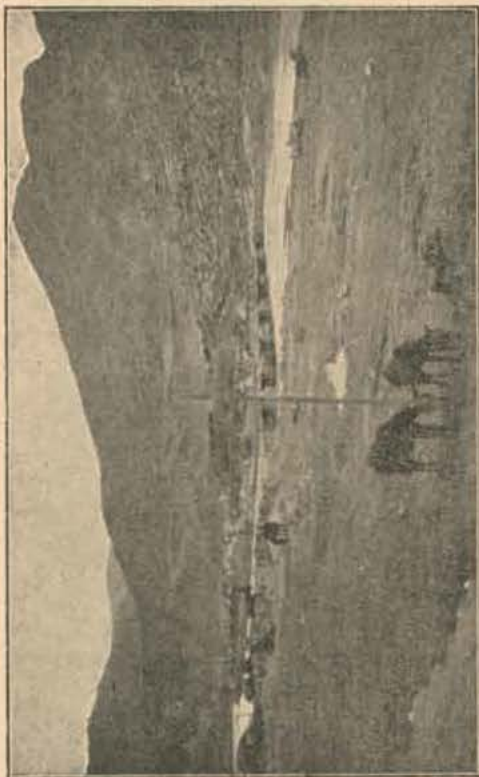
Боравиште Скочивир, у позадини Јелак

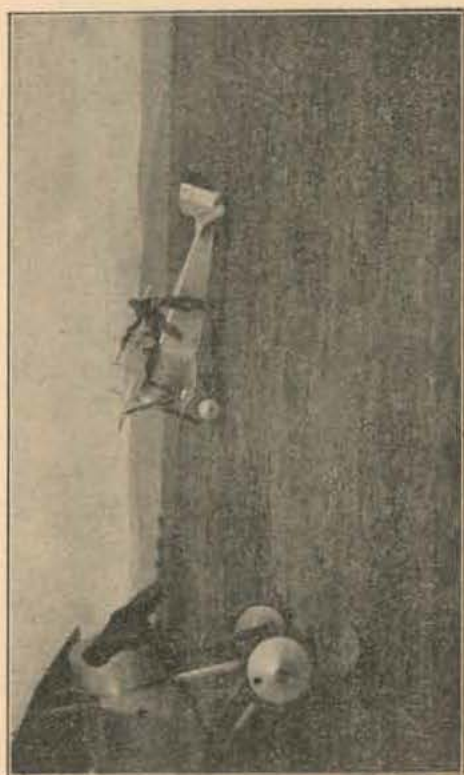
Бугарски и немачки заробљеници праве пут Сакуљево—Бач

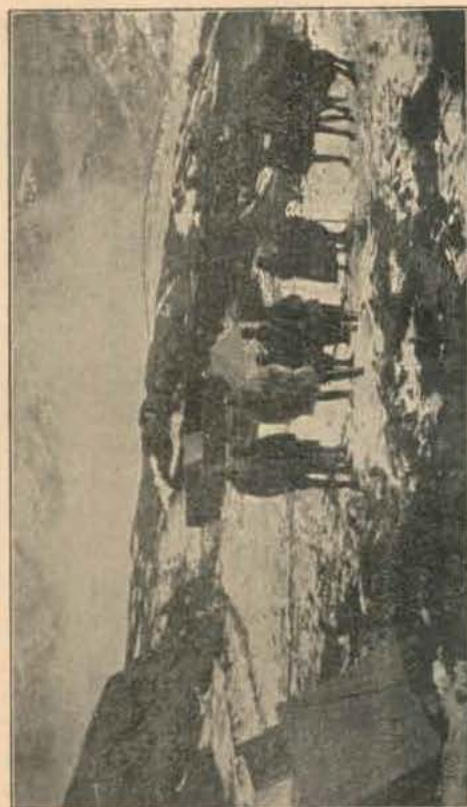
Бугарски заробљеници праве пут пред „дворцем”
Принца-Регента у Бачу

Скочивир и његов мост

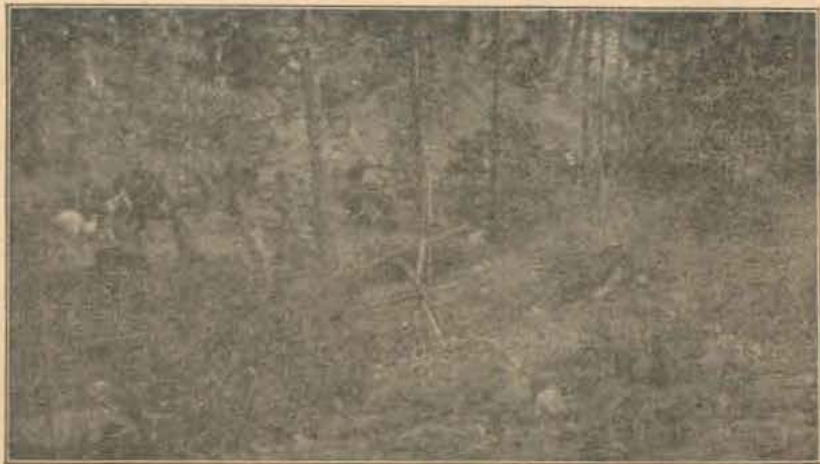
У Вертекову: поручник Милишић враћа се са извиђања

„Чика Љуба” у Ивону, зими 1917. г.

Положаји Ивена зими 1917. г.

Офанзива 1918. г.: После јуриша спровођење заробљених Бугара у позадину

Офанзива 1918. г.: Први пук у Белим Водама после пробоја фронта

Офанзива 1918. г.: Коњичка Дивизија, армијска извидница

Један противавионски топ на путу за Бач

напад, наши су тукли Немце и повратили топове.

23. септембра 1918. Крећемо у 6 и по сати и поново прилазимо кроз Гојдак. Онда идемо артиљерском стазом коју су ноћас направили пионири. Свуда наилазимо на коморе или на батерије од 75. које су мучно извучене на брдо. Пролазимо кланац и спуштамо се с друге стране према Дрену. Немци и Бугари су све оставили одећа, муниција, све лежи разбацано по земљи. Не чује се ни топ ни пушка. Стижемо у Дрен где испитујем сељаке, и ту ручамо. Појавивши коње, долазимо у Церовац где поново испитујемо становнике. За то време, наша комора измиче испред нас, али ми је брзо стижемо на одличном путу из Прилепа у Градско. Бугаро-Немци покушали су да оштете телефор Градско—Прилеп и Дековић који иде у истом правцу, али биће лако да се то поправи. Свуда запаљена кола и логори. Бугаро-Немци нису хтели ништа да оставе Србима. Ми смо далеко иза Бабуне. Тако је Мишићев маневар потпуно успео. Бугари су одсечени. Логорујемо у Мрамору, на сат ипо од Дренова. Поред нас се налази један велики магацин за бугарско снабдевање који Фердинандови војници нису имали времена да запале. Ту има робе за више стотина хиљада франака свећа, чаја, конзерви, брашна и т. д. и то наши војници узимају без штедње. И ми тражимо плена који једемо за вечеру. Спавамо под ведрим небом без шатора.

24. септембра 1918. Одлазимо рано. Ноћ је била дивна али мало влажна, што у осталом није чинило ништа. Јашемо добрим путем Прилеп—Градско. С једне стране има „телефер“, с друге стране железница с уским колосеком. Немци су направили обоје. Сусрећемо Италијане који су заробљени на италијанском фронту а које су наши ослободили. Идући правом јаругом у камењару, пут постаје романтичан. И увек и свуда материјал који су оставили Бугаро-Немци брашно, муниција, топови, штемови и т. д. Код Дренова била је мала борба. Ту су Бугари оставили своје топове са целом запрегом. Цркнути коњи који почињу да смрде и који се надули, леже по земљи. Сељаци су опљачкали кола и пртљак. Целим путем сретамо сељаке, натоварене пленом. Они враћају оно што им је одузето.

Око 9 и по сати стижемо у Дреново. Наши авиони су сасвим уништили пожаром велику станицу. На жалост, има такође жртава међу бугарским заробљеницима. Налазим један српски, један француски и један италијански леш. И ту је плен огroman аутомобили, локомотиве, вагони, муниција, намирнице и т. д. Немци су ипак били добро организовали свој логор. Ручам са пуковником Грујићем и Јуришићем у њиховој менажи, правом малом хотелу од камена. Ту још проналазимо неколико флаша минхенског пива и рајнског вина, које смо попили. Шта све они нису ту оставили, све до кинематографских филмова! Али исто толико је за чудо колико се разбацују и кваре ове ствари које би могле бити толико корисне!

После ручка одлазимо за Роземан на неколико километара од Градског које гори, запаљено од непријатеља, и ми из далека видимо висок стуб дима. Роземан је турско село где свет говори само српски. За два сата стижемо прашљивим путем. Ту налазимо 55 Грка из Кавале, Сереса и Дrame, које су Бугари употребљавали на „телеферу“ и на путевима. Тако и њих испитујем као и сеоске становнике. Бугари не дају отпора или врло слабо. Српска коњица је на путу за Штип, а Француска на путу за Скопље. Код Бугара, то је бегство главом без обзира.

25 септембра 1918. Одлазим јутрос у први пук који је, са Југословенском дивизијом, јуче заузео Грацко. Налазим двојицу команданата пука Николића и Поповића. Они су мало уморни али врло задовољни. Грацко је заузето са минимум губитака 6 рањених и 2 мртва, док су Французи који нису нападали него су били у резерви, имали 15 мртвих и рањених. Губици Бугаро-Немаца су знатни. Бугарски заробљеници нам причају да су „цар“ Фердинанд и Борис били у Грацком и у Дренову да покушају да поврате трупе, али узалуд. Из пука одлазим у батаљон потпуковника Богдановића који ми казује положаје и ја с њим силазим на железничку станицу у Градском. Она је огромна са сваковрсним инсталацијама. Немци су запалили четири петине станице. Депои муниције бачени су у ваздух и све се још пуши. То је материјални губитак од више стотина милиона. Поред свега пожара, плен је врло знатан. Локомотиве, вагони, 20 топова, рововски мерзери,

животне намирнице, вино и т. д. То не може замислити нико ко то није видео. Српски, а нарочито француски војници снабдевају се вином. Вино у безброј буради мало је загрејано од пожара и пуно угља, али то не смета војницима да га пију и да односе пуне порције. То је тако живописно.

Немци су нарочито покушали да бране ову важну тачку, која је снабдевала четири петине бугарске војске, али их је то скупо стало. Пролазим поред једног тона у запрези, над којим је експлодирао српски шрапнел. Све је изгинуло. Немци су испалили на хиљаде метака, рпе чаура то сведоче.

Враћам се у пук да ручам уз немачко пиво и вруће вино из Грацког, доручак је у осталом био одличан. Први пук ми поклања једног опремљеног бугарског коња од тешке бугарске артиљерије, кога сам назвао Борисом. Он је јак и ружан и биће ми врло користан. Враћам се преко поља и стижем управо у часу кад се логор креће за Винчане. Пролазим поново кроз Грацко. На путу можемо се уверити о покушају Немаца да задрже наше мали индивидуални ровови и један аутомобил који је погодила граната. Од Грацког до Винчана поља су посејана шлемовима и деловима немачке опреме, што све-

шавају да га оправе, али сумњам да ће ме стићи. Ослобађамо много италијанских за робљеника са Соче и они се много туже на поступање од стране Бугара.

26. септембра 1918. Проводимо дан у Винчанима, док трупе напредују. Правим анкету у селу, која ми даје оубичајене резултате. Код становника вршене су реквизиције, рекрутovanje, поред злостављања. Село је потпуно турско, па ипак син једног од мојих сведока био је председник општине у српско време и отишао је са српском војском. Он ће се вратити сутра или прекосутра као претседник општине. Неколико француских колонијалних војника искористили су прилику да покраду становнике. Становници су јутрос долазили да се жале да су војници украли 1000 динара једном сељаку. То се може десити у свима војскама, ипак верујем да ће француски официри учинити све што могу да се такве ствари сувише често не понављају. Кад будемо стигли у Србију, такви поступци могли би имати озбиљних последица.

Влада страховита врућина. Стога после ручка не радимо ништа до 16 сати. Затим идемо да се купамо у Вардару који је овде брз. За наше Србе то је права бања у српском Вардару после три године. Кад сам се вратио

Офанзива 1918. г.: Један француски аутомобил у Велесу

дочи о њиховом безобзирном бегству. Кад смо стигли у нови логор, сазнали смо за пад Охрида и Ресна и т. д. Пронеси се вест да је букнула револуција у Софији. То је казна Бугарима, која почиње. Добио сам вест о свом аутомобилу, он је запао у Пошишту. Поку-

у логор, пробам мало свога коња Бориса. То је врло јак коњ, али доста тврдоглав. Ипак, он ће ми бити од велике услуге, јер је много јачи него коњ кога сам до сада јахао.

27 септембра 1918. Штаб одлази напред и Јуришић ми каже да идем у Велес и да га

онда стигнем на путу за Штип. Он ми ставља дивизијски аутомобил на расположење. Шофер не може да упали свој мотор и онда кад је најзад готов, треба да изврши неку другу оправку. То нас задоцњава за сат и по, али најзад полазимо. Пут није дугачак сат и нешто. Свуда трагови изванредне панике Бугаро-Немаца. Они су све бацали и чак су оставили своје мртве. Човеку често непријатно смета задах од цркнутих коња, волова и такође од људских лешева. Око 11 сати стижемо у Велес. Сусрећем одељење поручника

док се не направи мост. Хоћемо да се лично уверимо о немогућности да се пређе река и спуштамо се ка Вардару близу железничке станице. Ту налазимо девети пук где прелази преко воде. Не може ништа да се учини, није могуће прећи Вардар аутомобилом, треба ноћити у Велесу. Један српски трговац нас позива и ми одлазимо да вечерамо и ноћимо код њега.

28. септембра 1918. То је ужас колико има стеница у Велесу! Нисам могао да склопим ока. У зору одлазимо да видимо да није по-

Један Суданац на стражи на улазу села Негочане

Кракова из петог пука. Сви људи су закићени цвећем. Пролазимо главном улицом где ради француски и српски кинематографски сервис. Имају такође и ауто-митраљеви. Одлазимо у општину да испитујемо неке угледне личности, али су оне врло опрезне у својим исказима.

Велес је био од увек центар бугарске пропаганде и становници незнају коме би се при волели царству. Сазнаћемо истину од млинара Зиковића који нас позива на ручак. Али да дођемо до његове куће, треба прећи прско моста који су срушили Немци. Са мало гимнастике и одржавања равнотеже, долазимо тамо. За ручком се налазе још два оператора из француског сервиса. Уз десер наш домаћин нас обавештава о свему што се дешавало за време окупације.

У 17 сати одлазимо да потражимо наш аутомобил и тако смо се изненадили кад смо тамо нашли мога енглеског шофера Мартина са мојим камионетом. Шофери нам кажу да се не може прећи Вардар и да треба чекати

прављен мост да се пређе аутомобилом. Још није. Прави се један мост од алуминијских понтона који се нађени у Грацком, али пошто су их Немци оштетили, најпре их треба оправити. Чекаћемо до 16 сати после подне да бисмо могли прећи. За то време, разговарам са људима из Велеса, нарочито с једним апотекарком који је студирао у Лозани. Ови људи овде су потпуно „Македонци“ и они би хтели да и коза и купус остану читави. Ручам код нашег домаћина са командантом места. Чека ме непријатно изненађење. Мартин је сломио свој стражњи федер кад је јутрос био у шетњи са дивизијским шофером. Штета се не може оправити овде, треба послати камионету у Прилеп. Вујић се решава да се врати са Мартином у Солун да се сели за Србију, а ја прелазим сам — то су била друга кола која прешла — мост око 16 сати. Пре тога видео сам Бојовића који је јуче постао војвода и честитао сам му.

Идемо у правцу Штипа. Свуда трагови борбе и бегства остављена муниција, топо-

ви, лешеви — Око 18 сати стижем у Св. Никољу, нови главни стан дивизије. Пуковник Јуришић ми каже да је ситуација одлична, али да се снабдевање са муницијом не врши као што треба. Немци пале свуда кад имају времена: сламу, жито и т. д.

29. септембра 1918. Проводим јутро у селу Св. Николи испитујући становнике. Сусрећем такође два несрећна „радничка рекрута из моравског краја“ које смо ослободили. Као мноштво ових бедника, тако су и они сасвим малаксали и болесни. После ручка долазимо

следње пењање и стижемо у Барбареву у 18 сати. Прешли смо највише 35 километара. Ту налазим једног француског војника који је био бугарски заробљеник 17 месеци. Он је болестан и прича нам шта је све претрпео од Бугара. Починје да пада киша, али то је киша са олујом која не траје.

30. септембра 1918. Дан крупних вести! Проводим јутро, испитујући сељаке у Барбареву и ослобођене српске и грчке заробљенике. Пре ручка примамо вест да су Сен-Катен, Камбре, Милуз и Колмар заузети. Нарав-

Офанзива 1918.г.: Довођење немачких заробљеника

за Барбареву за које се надамо да ће бити заузето после подне. Јашемо преко Овчег Поља, бојишта из 1913. Свуда трагови јучерашњих и ономадашњих бораба расута муниција, делови опреме, лешеви. Пожњевена поља плодног Овчег Поља, жута од сламе која је остала, пружају се пред нама.

Стижемо у Неманић где присуствујемо једној малој ратној сцени. Један војник који се напио, дирао је жене које су преплашене плачући, дошле да нам се жале, ударајући руком о руку. Наређено је да се грешник ухапси док се не истрезни. Капетан Павловић Жув и ја налазимо се у претходници. Има још да се пређе један кланац.

Тешка артиљерија износи своје топове на козје стазе. Какав утисак! Срби пролазе свуда са својим топовима.

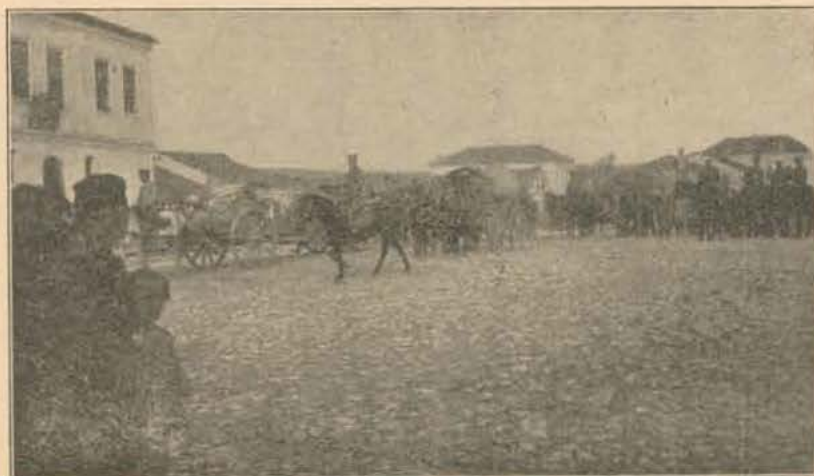
Сада имамо пред собом Кратовске планине, Црни Врх, који је већ заузет. Пут се отеже у бесконачност, а време се квари. Олује су већ на помолу. Најзад савлађујемо и по-

но, доручак је врло весо. На крају ручка, зову пуковника Јуришића на телефон. Крупна вест! Од данас у подне, закључен је мир с Бугарима. Они су капитулирали и примили све услове савезника. Српска војска враћа се победоносно кући! Ићићемо у Куманово и одакле у Ниш. Свршено је, правда је извршена! Још не познајемо услове, али се надамо да су добри. Ако само Америка и Енглеска нису сувише заштитиле своје бугарске пријатеље! Вест се раширила брзином муње. Сви честићају једни другима. Војници од којих су многи из околине Ниша, пружају нам руку са срећним осмехом у који се ипак меша жаљење што се не иде у Софију. После три године прогонства, то је триумфални повратак.

Дуже се логор са журбом. Целом свету се хита да пређе границу старе Србије. „У Ниш!“ то је узвик који се свуда чује, али то није луда радост, већ радост људи који су прошли кроз велике несреће. Она је тиха и дубока. Требали смо сутра стићи у Куманово,

али има телефонска грешка. Дунавска дивизија тамо треба да буде прва и зато смо ми задржани на путу и логорујемо доста близу Барбарева. Присуствујемо сјајном заласку сунца усред ове Македоније која је тако лепа у последњим дневним часовима. Оставићу је после година које сам у њој провео. Већ почињем да имам за њом носталгију! Ноћ је лепа и величанствено тиха. Свршено са концертном топова, сем ако не будемо имали да се још понесемо са Аустро-Мађарима и Немцима. Али мислим да ће и они поћи за приме-

метара даље, наилазимо на претходнице Дунавске дивизије, где упиру митраљезе на бугарске пешаке које, изгледа, подстичу њихови шефови. Мирно идемо даље и ја фотографишем Бугаре. Дуж целог пута до Куманова, пролазимо поред Фердинандових трупа. Неки војници и официри поздрављају нас француски. Сада смо у вароши. Све становништво је на улици. Један део нас дискретно поздравља. То је српско становништво које се још не усуђује да сувише бурно покаже своју радост Бугари су још ту. Остали нас

Офанзива 1918. г.: Одлазак Бугара из Куманова

ром Бугарске. Има још бугарских заробљеника. Као што се могло предвидети, они бацају сву кривицу на Фердинанда, политичаре и новинаре. Али ми им кажемо да не наседамо више њиховим лажима и да ће они морати платити све своје злочине. Немачка ће бити доскора у истом положају као и Бугарска.

1 октобра 1918. Одлазимо рано. Тек што смо пошли, стиже нас један ордонанс да нам каже да бугарска дивизија није још отишла из Куманова под изговором да нема инструкције из свог Главног стана. Разумећу вечерас овај маневар достојан бугарске перфидије.

Пут је дугачак. Идемо путем Свети Никола—Куманово. Кад смо стигли на десетак километара од ове последње вароши, заустављају нас. Бугари још нису отишли. Рачуно и ја питам Јуришића да ли могу да идом у Куманово, и ако су Бугари још тамо. Он ми то дозвољава и ја одлазим с једним ордонансом. Прелазимо Пчињу која дели српске и бугарске трупе и, једва на неколико стотина

посматрају радознано. Ипак девојке нам доносе цвећа, чарапе и пешкира, по домаћем обичају

Кад смо стигли на пијацу, прилази нам један бугарски коњички пуковник. Он ме пита за вести и даје ми драгоцене вести о немачким снагама. Он је био три године у Сомиру и врло је коректан. Ту смо поново окружени становницима од којих многи изгледају срећни што су ослобођени од Бугара. Почиње дефиловање трупа, али, противно конвенцији, они су задржали оружје и топове. Ја их фотографишем. Занимљиво је бити усред Бугара а да нема наших поред себе. Мој ордонанс је негде пронашао једну српску кафану где нам нуде кафе и ракије. Излазимо понова на улицу и присуствујемо дефиловању 10. и 11 пука бугарске пешадије. Официри нас гледају испод ока и онда пролазе с погледом упртим у земљу. Како то мора бити досадно дефиловати пред непријатељем! Неки нас поздрављају француски и ја им желим срећан повратак, нашта они одговарају да се сличне ства-

ри дешавају у животу „Вама, а не нама“, одговарам. Један официр долази да ме пита да ли ће Македонија бити враћена Бугарима и шта ће бити с Цариградом. Кажем му да ће Србији бити враћено све што јој је украдено, да су Немци потучени у Француској и да ће

Чујемо једну детонацију и видимо пожар према станици. Бугарски војници дају нам обавештења један немачки блиндирани воз уништава све железничке станице. Он је данас разорио станицу у Куманову, коју сам видео, и сада ову станицу Бугари имају мож-

Офанзива 1918. г.: Разоружање Бугара у Младом Нагоричану

бугарска војска бити демобилисана сем трију дивизија за чување железничких пруга и њене границе према Турској Коњички пуковник ми каже да ћемо вероватно наићи на немачки отпор код Врање и, нарочито код Ниша, јер су им упућена појачања у Србију

да намеру да се поново придруже Немцима и зато не предају оружје.

Али већ је касно. Треба се вратити у логор. На повратку сусрећемо Дунавску дивизију која иде да заузме Куманово. Кад сам стигао у логор, пуковник Јуришић ми каже

Капетан Бојацијев, бугарски управник полиције у Битољу

Павел Шиков, бугарски виши пољск. интендант у Битољу.

да ћемо сутра напасти Бугаре који логорују на 7 километара од вароши, да их приморамо да предаду оружје. Он додаје да је Дунавска дивизија погрешила што није већ јуче пуцала кад бугарска дивизија није хтела да крене логор. Најзад, он ми још каже да се

да извршим своју анкету у селу Орашцу После ручка, одлазим са штабом да посматрам догађаје.

Бугари су одасвуда опкољени и наше трупе су у положају за борбу. Са своје осматрачнице видимо врло добро непријатеље како

Рустен Јусуф из села Степанаца, тако грубо тучен од комесара бугарске полиције у Штину, да му је десна рука преломљена. Ово су му руку после одсекли са ножем.

бојао за мене док сам се налазио усред Бугара који су уценили моју главу Саопштио сам му обавештења о немачким снагама, које ми је дао бугарски пуковник. Сутра ћемо присуствовати једној занимљивој ствари, али, судећи по лицима бугарских војника, чим стану да пљуште гранате, они ће се предати.

2 октобра 1918. Неколико бугарских пукова било је разоружано. Десети пук отишао је под оружјем са својим пуковником. Ситуација није још јасна. Искористио сам јутро

су се прикупили на брежуљцима, са топовима унапред. То Дринска дивизија преговара. Око 14 сата стиже вест да су Бугари дефинитивно капитулирали. Одлазим одмах да присуствујем њиховом разоружању Долазим на њихове положаје у Младом Нагоричану, где један дрински одред, са шефом штаба мајором Марићем, надгледа ову операцију Десет пешадијских пукова предаје оружје. Неколико војника то чини очигледно као да им пада камен са срца, други су бесни и бацају пушку на гомилу са цоклом? „Мајка!“

Официри бесне, али неки су практични. Ту је био један потпуковник, врло рђавог изгледа, који хоће да прода свога коња кога су му оставили. Даље разоружавају артиљерију мноштво топова, рђаво храњених коња и мршавих волова. Сељаци их узимају за себе, не стидећи се. То је враћање свога.

Затим долази одлазак војника бзе оружја. Они се сматрају грађанима и скидају своје блузе и униформе. Наравно да официри немају више над њима никакве власти, пораз је све изједначио. Дивим се такту Срба. Војници који надгледају разоружање, праве се да не виде побеђене.

Око 17 сати силазим у Куманово и, успут, још сусрећем разоружане Бугаре. Наш логор је данас на нека 3 километра северно од Куманова. Ту је такође коњичка бригада генерала Гамбете. То је права варош од логора поред прашног пута. Пуковник Јуришић ми каже да један телеграм из Берна јавља да су Аустро-Немци упутили 150.000 људи у Србију да задрже победнике. То није довољно. И њих ћемо брзо савладати као и Бугаре.

3. октобра 1918. У току ноћи дигла се олуја, која је учинила чудо са мојим шатором и мене покрила прашином. Јутро је хладно и пада студена киша која нам ветар шиба лице. После доручка, полазимо око 10 сати. Ја идем напред са Жувом. Киша пада све јаче, пут је блатњав и клизав и ми пролазимо цело време поред комора и артиљерије, пешадије и митраљеза у покрету. Наш циљ је Прешево. И тако, после готово четири сата хода, упућујемо се према томе селу Али сусрећемо телефонског капетана Стефановића, који нам јавља да ћемо логоровати поред друма преко пута Жуинца. Треба да се вратимо, што није пријатно по киши и по хладноћи.

Ипак киша је стала кад смо стигли у логор, усред равнице и окруженог друма логорима. Нисам ни мало као што треба. Једна нога дала ми се на зло и страховито сам назебао. Али то ће проћи и, дотле, пијем добру чашу коњака коју смо узели Немцима у Градском. Пред нама, на нека 3 километра, још падају аустријске „мармите“, али Аустро-Мађари су ускоро приморани да се повуку. После вечере, одмах сам се добро замотао и легао да спавам.

4. октобра 1918. Остаћемо данас овде где смо, пошто треба најпре још потиснути Ау-

стријанце и, евентуално, Немце, да бисмо могли кренути ми који смо у резерви. Користим се доколицом да извршим анкету у два села. Војвода Бојовић је дошао да руча код нас. Он је био пред Врањем. Врло је задовољан и не може доста да нахвали Франш д'Епереа који је српску војску пустио да чини оно што она нађе за сходно и који јој је дао потребну помоћ. До сада све операције ста-

Икона: Св. Ђорђе Кратовски у српској цркви Св. Николе у Краову, једина најмање оштећена.

јале су српску војску само 1000 рањених и мртвих. То је фантастичан резултат. Вечерас су долазили немачки звоници да виде шта радимо. Поздрављали су их митраљезима чија зрна, звиждећи, падају у наш логор. Наши авијатичари нису још дошли, они су у задоцњењу.

5. октобра 1918. Полазимо рано у јутру у правцу Врања. На жалост, киша почиње да пада и не престаје целог дана. Правимо прву станицу у Горњем Павловцу, где вршим своју анкету, али долази наредба да пођемо даље, и ми полазимо по киши, пошто смо поново савили покисле шаторе, до Нерадовца. Ту смо се доста удобно сместили у некадашњој кафани и ја испитујем по вољи сељаке из села. Сада смо у старој Србији и оно што сазнајем о владању Бугара, превазилази све

што смо могли замишљати. Ристовац је потпуно изгорео и сви његови мушкарци и деца, од десет година поубијани су Аустријанци се предају и не одупиру се. Данас имамо 1300 заробљеника.

6. октобра 1918. Одлазим у 7 сати са Жувом и поручником Жарком Поповићем за Врање. Не пада киша али по планинама висе облаци пуни воде. Стижемо тамо за мање од једног сата. На путу сусрећемо сељаке и сељанке где носе својим синовима и мужевима који су у ослободилачкој војсци, велике корпе, пуне животног намирница. Све становништво Врање налази се на ногама. Људи, жене и девојке носе кокорде или српску тробојку. Жене доносе венце које вешају нашим коњима око врата, а нама дају цвећа. Старци деле ракију војницима који се не заустављају. Младићи, са пушкама и претрпаним редицима, престављају добровољце. Они су напали један аустријски топ, побили коње и довели заробљенике. Један официр инвалид на штакама обукао је своју парадну униформу*) Свуда се осећа радост, али то није бурна радост. Овај свет је сувише претрпео да би могао бучно манифестовати.

Улазак Рајса у Врање о коме он овде говори, имао сам част да га са осталим у својству добровољца пресретнем и поздравим. Моје добровољаштво било је наставак кратког добровољаштва 1914—1915 год. када сам као гимназијалац петог разреда учествовао. Тада су наши четници од бугарске опасности и честих комитских упада чували границу и пругу. Прелазима преко границе код Власине, Сурдулице (моје место рођења и пробављено детињство до 1913 год. када за време бугарског рата 1913. г. чешћи упади бугарских комита до саме Сурдулице, примораше моје родитеље да се сасвим преселе за Врање, у свом месту рођења), затим код Предејана, Грделице, Цепа, Владичиног Хана, Лепенице, Прибоја, Врањске Бање и Врање, Бугари су угрожавали жељезничку пругу и задавали страх свима пограничним местима. Моје скромно учествовање показао сам и приликом пролаза тројице бугарских коњаника (извидника) кроз Врање, оне суботе септембра месеца 1915. г. која је, смеомо ре-

ћи, била први датум опште окупације, јер сутра дан у недељу у повлачењу преко планине Пољанице, пут ка Лесковцу, чули смо да је Врање окупирано од Бугара. Бугарска војска послала је ову тројицу својих коњаника као извидницу у варош, да наговести своју окупацију и да Врање, било својом војском, било грађанством не даје никаква отпора, ако се хоће да се нужна окупација изврши без икаквих жртава. Субота је пазаран дан у Врању, а као јесењи пазарни дан, кад се је све спремало за зимницу, био је као ретко који до тада. У највећем врењу пазара сељака и варошана, око 2 часа по подне, прођоше ова три послата бугарска гласника на коњима кроз сред вароши право ка Окр. начелству и Команди I пуковској. Ове се установе налазе баш у самом центру вароши и идући у правцу њих они су на два-три места питали „к'де е српското коменданство?“ велећи уз то „предаите се Срби, није сме братја Б'лгари, искаме да ви ослободим“

Синиша Миливојевић, тадањи писар Окр. начелства (по ослобођењу секретар окр. начелства и срески поглавар) и Станко наредник жандармериски код Окр. начелства (сада шеф општинске полиције у Врању) из леворвера у сред вароши код „Шарене Чесме“ а у сред велике пазарне вреве, убише двојицу, док трећег, при дну вароши код Монопола, где су сва тројица пре тога и ушли, убише моткама и лопатама неки пекари и други грађани.

Пред оваквом опасношћу и узбуне, врањска омладина и многи старији нестрпљиви да нађемо команданта I. Пуковске команде, разбијамо магацин са оружјем и мобилисани са по једном пушком и довољно муниције, одлазимо до села Доње Врање поред Мораве и почињемо паљбу на бугарске војнике одмах преко Мораве, код села Златокопа и околине, који само што нису пошли за Врање. Они су на сваки начин очекивали повратак своја три извидника. Артиљерија се је њихова видела, и њено дејство, убрзо осети, иако нису бомбардовали саму варош. Грување из топова страшно је одјекивало, али ни један метак није био управљен на становништво. Њихови циљеви, односно пад топовских зрна као да нису падали у опште на земљу.

Ова одбрана овако састављена, коју је убрзо предводио сам командант Пуковске ко-

*) Ђорђе Никитовић, без једне ноге више колена. Писац.

манде, била је мизерна пред бугарском великом навалом преко Мораве (20 минута од вароши), али је ипак имала и циљ и резултат. Циљ је био тај, што се је успело, да овим кратким задржавањем улаза бугарске војске у Врање, становништво избегне и одмакне преко планина пут Лесковцу, што је већи део грађанства то и учинио и, што се је успело, ма за кратко време, да да утисак бугарској најезди да у Врању има војске, одбранбене силе, како су они вероватно насигурно и рачунали, и ако је у то време и тај час, Врањска команда располагала, чини ми се, само са једном четом стараца последње одбране...

— Рајса сам први пут видео уласком његовим у Врање. Он нам са још двојицом извидника доноси званичан глас жељног ослобођења. Мада гледамо евакуацију непријатељске војске, 2—3 дана, били смо ни на земљи ни на небу Врање је још под окупацијом непријатеља, када топовски пуцњи нису били тако близу и још док нисмо знали тачно јесу ли помешани са нашим, пошто се то најдискретније од окупатора крило, припремили велике тробојне заставе и тробојне траке као значке на рукама. Потсећивање на српску химну, која се не заборави, али, која се на глас ни једном, за време од три године крвавог ропства не запева, било је такође у програму за дочек „наших”

Ми нисмо знали да је наша војска по повлачењу на солунском фронту изменила своју спољну војничку физиономију и да је снабдевена униформама и шлемовима као француска војска. Угледавши прва три војника који улазе у варош и где велики део становништва, старо и младо, изађе да ослободиоце дочека, — мада се потпуно није евакуисала непријатељска војска, особито бугарска и аустро-угарска, клицали смо „Живела француска војска, живела савезничка војска!”... Ово је исто било и оне суботе, првог дана окупације Врања, када су она три бугарска коњаника и извидника кроз варош пролазила, пошто смо баш тих дана очекивали обећану француску помоћ, те због њиховог доласка бејасмо искитили жељезничку станицу француским, српским и свим савезничким заставама. Такође, образовали одбор за дочек, говорнике да савезнике поздраве и тако даље.

На клицање „Живела француска и савезничка војска!...” добили смо одговор од ову тројицу: „Живела, живела француска и савезничка војска!” али ми нисмо сви Французи, — нас двојица смо Срби.” — Трећи је био Др. Рајс.

Одмах затим, у сред вароши, на главној улици и друму за Београд, пред хотелом Призрен, (а преко пута на 5—6 метара је хотел „Солун”) дочекујемо главног победника Солунског фронта и свих ратних страхаота Његовог Височанства-регента Александра, Краља старе Душанове царевине, данас Краља Велике Краљевине Југославије.

Тешко је чак и немогуће описати сву радост онога часа, ма колико да кога служи сећање и перо. Оно се да само замислити, — али, ако се то жели да напише, ту стаје мозак и не знаш одакле да почнеш. Трудимо се да верујемо својим очима, да пред собом гледамо и поздрављамо свога Краља, трудимо се да се убеђујемо, али као да су нас изневерила сва наша чула. Да нам Краљ доноси слободу и да је, појмљиво, кад Га пред собом гледамо, самим тим фактом имамо и уживамо било је тешко веровати. Мада смо сви око Њега и у разговору са Њим, мада смо се томе једном надали, почињемо да сумњамо у будност и присебност своју, питајући се стално јели све ово јава или сан.

Принц-регент Александар, наслоњен у свом аутомобилу, добио је израз најдубље љубави и оданости од оних, који су деценијама, у колико су могли и умели чували мртву стражу на граници обесне Турске и небратске Бугарске. Он понесе леп букет врањског „жутог” и шареног цвећа на путу за славом овенчани Београд, разорену Престоницу, а ја стојећи са великом победоносном српском заставом у својству српског добровољца, старог 18 година, поред Њега и Његовог ађутанта, задржах најлепшу успомену: да сам дочекао и поздравио српског пуковника и Краља. Друга жеља била ми је, да у сачекивању и поздраву и оних који за Краљем има да прођу, сачекам и поздравим поред осталих и свог оца, трећепозивца. Ова ми се жеља није испунила, јер мој отац те исте године, у марту месецу био је сахрањен у Зејтинлику, српском и савезничком ратничком гробљу, у предграђу Солуна.

Мој добровољачки рад наставио се је још скоро годину дана и у надирању ка Владич. Хану и Лесковцу, допринео сам мало и ја, да као нерегуларан војник заменим и осветим оца. Мени је мило при помисли, да сам био српски добровољац, то ми импонује исто онолико као браћи нашој из Шумадије, за коју

на ручак у једну кафану „Код Слободе“, где смо били послужени приличним јелом.

Око 15 сати одлазим на коњу за Владичин Хан, где ћемо ноћас логоровати. Од времена на време, киша по мало пада и ми сусрећемо безбројне аустриске заробљенике. Данас их је заробљено више хиљада. Они су сви гото-

Костури ексхумирани близу вароши Врање. (Седам грађана и свештеника стрељани у 1916. год.)

и моје Врање и све Врањанце уз њу везујем. *И Врање је Шумадија.*

— Једна породица нас позива, вели Рајс, да попијемо кафу и прича нам своје патње, пошто им је отац био интерниран. Затим долази први пук која гарнизонује у Врању за време мира. Са музиком на челу, он дефиљује између одушевљеног становништва. Има дирљивих приказа, кад родитељи упознају своје синове који се враћају Али треба да извршим своју анкету Она је доста дуга, и кроз њу сазнајем страшних ствари. Бугари су се понашали као најгори варвари. Они су чак профанисали споменик погинулима у првом ослобођењу Врања. После анкете, одлазимо

во млади и до крајности клаонули, готово још отрцанији од Бугара. Неки нас поздрављају и вичу „Живела Француска!“ Немци су страховито оштетили железничку пругу и порушили мостове на путевима. Пут је доста дуг и ми стижемо на место одређења тек око 19 сати. Аустриски митраљези су остали на путу

7 октобра 1918. Право јесењско време; ипак не пада киша. Одлазим са поручником Жарком за Сурдулицу Стижемо тамо за сат и четврт Почињем своју анкету и полазим у чувену Дубоку Долину, где су Бугари поубијали на стотине Срба. Кад смо тамо дошли, пси који су подивљали, јер су се хранили месом безбројних жртава бугарског беса, беже

непред нас. Свуда кост и хумке. Страшно је што су Бугари овде урадили. Они су поубијали око 3000 грађана по јаругама и по шумама. Неке жртве нису биле закопане и пси су појели њихове лешеве. После дугих испитивања, идем да ствари проверим на лицу места и одлазим поново у јаругу. Ту сам дао да се откопају раке у којима констатујем присуство многобројних костију. Један Цаганин којег су употребљавали Бугари као гробара, показује нам места и прича нам о грозним призорима које је видео. *Сурдулица ће остати вечна срамота за Бугарску!*

Око 14 сати напуштамо Сурдулицу и прођујавамо за Предејане где се налази логор наше дивизије. Успут, сипи кишица и местимично имамо доста муке да прокрчимо себи пут с нашим коњима кроз многобројне коморе чије коморчије, као обично, закрчују пут и не даду да се прође. И тако бајонет с пушком једног коморчије, привезане на леђа једне мазге, ушао ми је у бедро. Резултат жестоко запарано бедро и поцепане панталоне, а ова последња штета је много озбиљнија, пошто су то моје једине панталоне. Поред свега тога стижемо на време на место одређења у часу када почиње да пљушти киша.

8. октобра 1918. Моје бедро и моје панталоне су у реду. Пуковник Јуришић ми каже да идем да извршим анкету у Лесковцу. Ми смо увек у кланцу Мораве. Киша не пада, али облаци су врло ниско. То је срећа јер би немачки авијатичари могли да учине озбиљан покољ у овом уском дугом кланцу кроз који тече Морава. А већ одавно нисмо видели наше авијатичаре. Шта раде?

До Грделице идемо са дивизијом кроз безбројне коморе које не воле да праве места коњаницима. У Грделици улазак другог пука, са музиком на челу. Ту поручник Жарко и ја напуштамо дивизију да скренемо на Лесковац. После јахања од 4 и по сата стижемо по кишовитом времену. Ките венцима наше коње. Све становништво срећно, налази се на улици. Одлазимо право у општину где ми грађани причају, пуна четири сата, све што су претрпели. То је страховито колико су зла починили Бугари. Становништво цени да су они поубијали 10.000 грађанских жртава у околини вароши. При поласку, Кобургови поданици још су извршили сваковрсна насиља.

У 16 сати позивају нас „на ручак“ код фабрикатнта Илића. Полазимо и уз одлично јело грађани и грађанке причају нам о својим мукама. Они су много огорченији на Бугаре него на Немце. У 17 сати, Илић нас води у своју фабрику коју су Бугари потпуно опљачкали и упропастили. У 18 сати одлазимо за Стојковце да тамо ноћимо.

9. октобра 1918. Одлазим са Жарком за Власотинце око 8 сати. Сипи кишица и ордонанс нас води дугим путем. Око 10 сати стижемо на место одређења. Испитујем људе у општини и они ми кажу да је и ту бугарски бес извршио неизрециве злочине. После тога нас примају у кући проте кога су убили Бугари и показују нам његове хаљине испробјане ударцима бајонета. Затим идемо да врло добро ручамо код кафеџије Кајиничанића.

Хтели смо да отпутујемо у 14 сати, јер је наша етапа Тополчани, али је немогуће пронаћи наше ордонансе. Тек после два сата тражења успели смо да откријемо наша два сокола које је частило становништво. Полазимо одмах, враћајући се за Стајковце и идући затим путем дуж Мораве. Али ми смо сувише касно кренули, ноћ нас је затекла на путу који поврх тога, ордонанси нису познавали. Стога смо изгубили пут и лутали, на божју срећу по црној ноћи, излажући се на сваком кораку да паднемо у Мораву или да паднемо у непријатељске линије за које смо знали да су сасвим близу. Најзад видимо једну ватру. Ризикујући да натрапамо на Немце, ми смо се приближили. „Ко сте?“ вичемо. „Граничари“ био је одговор. Срећом то нису били аустријски граничари, већ чисти српски млинари. Они нас одведоше тек око два и по сата у село Луковац, где смо решили да преноћимо. Немци су напустили село после подне и у кафани, пуној српских војника на осуству — у колико улазимо у Србији, војницима из ослобоњених крајева даје се одмах одсуство — и сељаци нам припремају два кревета у којима ћемо наћи добро заслужени одмор.

10. октобра 1918. Буде нас у 4 сата, али још је црни мрак и ми смо приморани да чекамо до шест сати да бисмо могли кренути. Тополница а не Топлчани као што смо мислили да се зове село, још је доста далеко и тамо стижемо тек око 8 сати. Гранате још падају близу села. Немачки заробљеници причају да су хитно упућени из Русије три пука

пешадије и један пук артиљерије. То су те трупе које имамо пред собом. Од Аустријанаца нигде ни трага. Моравска и Дунавска дивизија сада су напред, а Дринска дивизија је у резерви. Англо-Грци мораће да замене другу армију на бугарској граници и ова војска доћиће овамо. У току дана доводе нам још много заробљеника који су сви заморени ратом, а наши заузимају положаје који владају Нишом. Леп је јесењски дан и топ је грмео цело време. Разуме се само по себи да сам ишао да видим борбе изблиза.

11 октобра 1918. Савијају се шатори и спрема се за полазак. Али чекамо цело јутро и добар део после подне и не полазимо. Остајемо у Топоници. Занста ситуација је чудна. Дунавска дивизија изгубила је јуче много људи, заузимајући немачке положаје. Говори се о 29 официра од којих 11 погинуло, а међу овим последњим два команданта батаљона. Немамо више артиљеријске муниције. С друге стране по ономе што причају сељаци, још има Немаца нама на десно. Треба најпре очистити целу земљу, пре него што узмогнемо напредовати и заузети Ниш. Ми смо бројно слаби и треба обазриво маневрисати. У осталом, друга армија треба да пође за нама. То је дакле дан ишчекивања. Командант и његов шеф штаба помало су забринути.

У Нишу и околини имају две немачке и једна аустријска дезорганизована дивизија. Биће дакле још борби. Први пук је запленио четири аустријске хаубице са послугом и обрнуо на непријатеља. Наређено је аустријској послуги да гађа Ниш и први метак који је испаљен, погодио је један воз с муницијом на нишкој станици и бацно га у ваздух. Ми смо врло добро видели пламен пожара из Топонице. Један француски официр у пролазу даје нам одличне вести са западног фронта. Италијани су заузели Трент, а Трет јако угрожен. Они су се дакле најзад решили да нападају. То није сувише рано, само рећиће им се касније да није тешко напасти с успехом једног непријатеља кога су већ други победили.

12 октобра 1918. Непрестано рђаво време, али ипак не пада киша. Ситуација је добра. Немци се повлаче, и ако су примили појачања. Чекамо муницију која није могла да нас прати у нашем форсираном маршу. Има немачких заробљеника који ми изгледају јако

поштени. Они хоће да се оправдају народ није ништа учинио, он је подлегао утицају капиталиста и милитариста, он је невин. То је извињење побеђених!

После ручка полазимо. Преко планине стижемо на Марково Кале, једно старо мало утврђење на 3 километра од Ниша. Ниш је заузет и лежи пред нама. Магацини и железничке станице горе. Наше трупе су већ 5 или 6 километара северно од вароши. Друга престоница Србије налази се у нашим рукама. Живела Србија! После подне је кишовито, тек од времена на време сунце се пробије кроз облаке. Одељења првог пука са нама су. Сељаци доносе ракије. Најзад, то је повратак пун узбуђења. Једно момче од 16 година Михаило, пријављује се команданту. Он је био интерниран код Бугара две године. Мати му је умрла од туге, а његов отац преминуо је у ропству. Он би хтео да ступи у војску као добровољац. Ноћили смо у Габрову. Опет пада киша.

13. октобра 1918. Јутро је лепо и Жув, Нешић и ја одлазимо по овом лепом јутру за Ниш који је синоћ заузет. Стижемо тамо за један сат. Свуда заставе и срећна лица. Цео свет је задовољан да је најзад слободан, али несрећа је била сувише велика. Не знају више да се радују гласно. Пролази један пук с музиком на челу. Младићи су се снабдели оделом на рачун Немаца и Аустријанаца и чувају стражу, излишну у осталом, улицама. Такође их употрељавају да прате у општину заробљенике који су многобројни.

Недеља је и радње су затворене. Одлазимо у општину и ја брзо организујем своју анкету. Страшно је што чујем. Човек не може да разуме како се један народ могао понашати, као што су чинили Бугари. Око подне немачки авиони летели су изнад нас тако ниско да смо их могли лако гађати из пушака. Као и сви остали и ја пуцам на њих, а они нам одговарају из митраљеза и бацају бомбе које убијају жене и децу. Позвани смо код једног угледног трговца, Јовановића, где смо одлично ручали.

Немци се још навраћају четири-пет пута и сваки пут бацају бомбе које убијају грађане и 4 коња из нашег штаба, и рањавају тројицу наших ордонанса. Бомба је пала у сред нашег главног стана, на зграду дивизије у којој станујемо. Два српска војника на осу-

ству, од којих је један наредник, извршили су леп подвиг. Они су заробили 160 аустријских војника и 17 официра. Опколили су их са сељацима и пошто су дали да један сељак изиграва потпуковника — обукли су му шињел и метнули на главу официрску шапку, а у уста, као знак достојанства, тутнули му муштиклу — учинили су да положи оружје. Наши авиатичари нигде се не виде. Кога ћа вола раде?

14. октобра 1918. Продужавам своју анкету. Време је врло лепо и један немачки авион долази нам у посету два пута, бацајући бомбе и убијајући жене. Али јуче, оборена су два авиона и Немци се више не усуђују да лете тако ниско као раније. За ручком нам је гост војвода Бојовић који је врло задовољан са током офансиве. Али сада треба дати времена муницији да стигне. Не смемо се усудити даље без муниције. После подне, одлазим да видим железничку станицу коју су разорили Немци. Ипак, они су оставили ту најмање хиљаду вагона од којих су многи натоварени муницијом и разним материјалом. Плен је огroman.

Завршио сам вече поласком у Град да ми један сведок покаже бугарска вешала, бунар у који су бацали лешеве и зид пред којим су стрељали своје жртве. После вечере, отишао сам са Жувом у „бар“, где се састаје наша „златна омладина“

15. октобра 1918. Продужавам свој посао. Дао сам да се откопају раке, пуне људских костију. Немци нам опет долазе у посету са авионима и бацају бомбе. Наши авиатичари још се увек истичу својим осуством. Има поново грађанских жртава. У вече, вечерам у општини са кметом и командантом места. Богата вечера која се продужила до поноћи.

16. октобра 1918. Ишао сам данас после подне на станицу Црвени Крст. Сем воза с муницијом који су наши бацали у ваздух и неколико магацина које су запалили Немци, на стотине кола остало је недирнуто и пуно материјала. На жалост, као и увек, становништво је опљачкало и оштетило у свом бесу врло корисне ствари. Наравно, непријатељски авиони опет су долазили, али су бацали мање бомбе. Цео свет у штабу има грип.

17. октобра 1918. Полазимо рано у болничком аутомобилу за Прокупље. Време је врло лепо, али пут је страховит, тако да једва

прелазимо 26 километара пута за два сата. Кад смо стигли у место, почињем одмах своју анкету. Прокупље је било један од центра бугарског терора. Оно што ми причају, толико је грозно да то превазилази машту Бијући жене по голом трбуху, они су хтели да их приморају да одаду устанички покрет српских патриота. Вечерам врло добро и богато код једног угледног трговца, у друштву француских официра, међу којима се налази капетан Грипон из топографског сервиса. Заиста, Французи имају на зубу Енглеze и истичу Американце чије заслуге сувише прецењују, кад се упореде с Енглеzима. Полазим у 17 и по сати и два сата касније стижем у Ниш по лепој месечини.

18. октобра 1918. Јутрос сам хтео да пођем у Нишку Бању, али сам морао да изменим свој план, пошто крећемо. Одлазим дакле у општину да се опростим с властима и да још саслушам два сведока. Један од њих је професор, који, као и сви остали из његове струке, троши много речи да ништа не каже. После ручка полазимо.

Мајор Бора и ја седимо у једном заплениеном немачком аутомобилу који има „гуме“ од дрвета и којим управљају два домаћа шофера, и ако незнају свој занат. И тако по изласку из Ниша сударамо се са једном француском амбулантом. Срећом нисмо ишли брзо. Мало после тога, почео је један низ кварења мотора, тако да смо напустили ово превозно средство да појашемо наше коње који су пролазили са ордонансима. Идемо до Топонице где вршим своју анкету и где нас сељаци чисте безбројним ракијама, гибаницама и погачом. Ноћили смо на једној идеалној ливади, али на жалост пада киша.

19. октобра 1918. Јутрос је опет лепо време. Полазим са пуковником Леовцем и Д-р Протићем за Алексинац колима у која су упрегнута два коња Јаше Ненадовића, који је 1917 год. био командант III коморинског логора у Којнари-Кремјану. Кад смо пролазили поред првог пука, стигао нас је један немачки авион који нас туче из митраљеза. У подне стижемо у Алексинац где се цело становништво налази на улици. Почињем одмах моју анкету у општини.

У 17 сати завршио сам посао и шетам се по вароши са чича Ђоком, доктором и поручником Антоновићем из штаба коњичке ди-

визије. Оборили смо мноштво ракије и онда одлазимо у школу где је наш стан. За време вечере један немачки авијон спустио је три бомбе, које су убиле 15 жртава, међу њима и два војника. Цео свет је бесан на наше авиатичаре који не долазе.

20. октобра 1918. Немци су се поново вратили пола часа после поноћи. Они су искористили месечину да баце шест бомби у осталом без резултата. Одлазимо из Алексинца да будемо ближе положајима који се налазе на неколико километара од вароши. Немци држе важне положаје Делиград и Буковник, који затварају моравску долину и око којих се већ водила жестока борба у Карађорђево време 1806.

Изгледа да Немци имају мало пешадије, али они су груписали артиљерију, а код нас жели се да се штеде људи. Маневрише се. Дринска дивизија долази с лева, Моравска с десна и тако се надају да ће ухватити Немце у кљешта из којих се неће моћи извући. Зауостављамо се на вису Недичином Хану и постављамо тамо свој логор у једној храстовој шумици. Право пред нама, на три километра налази се Делиград. Цео дан се маневрише и топови пуцају, често гранате падају сасвим близу нас. То је леп предео са великим простором и „мармите“ које експлодирају, чине ми врло пакостан утисак. Опружен у трави посматрам овај призор. Сунце је величанствено сада и човек ми изгледа врло мали кад се упореди са природом. Сељаци који су остали у земљи и који иду ка својим јединицама, непрестано дефилују. За месец дана, српска војска имаће опет 200.000 људи!

21. октобра 1918. Немци нас задржавају још цео дан. Наредба је да се у колико се више може, штеде животи и труди се да се маневрише на такав начин да губитци буду у колико могуће минималнији. Али Немци имају доста артиљерије и пуцају цео дан. Ми ипак имамо губитака. Одлазим да видим борбу из близа. Авиони и даље лете над нама. Данас после подне један авион летећи врло ниско, гађао је из митраљеза наш логор, без штете по нас.

22. октобра 1918. Немци су попустили и ми напредујемо. Одлазим у Мозгово на коњу да извршим анкету. Пре поласка испитујем заробљенике. Сада када се ствари за њих развијају рђаво, они су сви јагањци. Њима је

доста рата, њихових сурових племића, њиховог Кајзера! Они ни из далека нису тако говорили 1914, 1915 и 1916. Када их човек чује, немачки народ је најмирољубивији народ на свету

Идући у Мозгово, наилазимо на немачке лешеве. Анкета даје исти резултат као и у свима селима. понашање Бугара било је страховито, а Немци су опљачкали оно што је остало. Требали смо да стигнемо у Делиграду, али нико не познаје пут. Сасвим умесно остајемо на коси брега, јер још има Немаца по шумама. Наш штаб је то искусио и био нападнут од једне немачке чете. Од времена на време, над нама лети понеки авион од кога се чувамо под дрвећем. Најзад, преко брега дубоко изривеног гранатама, налазимо наш логор и приличан број заробљеника.

24. октобра 1918. Немци су отишли и ми их гонимо. Одлазим напред да могу да се зауставим у Ражњу, где вршим анкету. Пут је закрчен коморама и артиљеријом која настоји да маскира топове зеленилом. За непун два сата, ми смо у варошници. Позвани смо на ручак код Брачинца, брата председника Скупштине. Немци су побили доста света при одласку. У једном селу близу Делиграда убили су три особе и унаказили њихова тела. Сељаци су тражили да их сахране, ми смо их срели успут

Полазимо за Параћин и идемо путем који је дуг и закрчен као и јутрос. Немци су јутрос истерали из Параћина све становништво, под претњом да ће стрељати свакога кога нађу на улици. Они се боје да их становништво не панадне и хоће да пљачкају мирно и несметано. Цео овај свет, заједно са сеоским становницима, налази се на друму и поздравља нас. Како је то лепо долазити као ослободилац!

Гурамо на 2 километра од Параћина. Немци бомбардују варош и њену околину, док наши топови који су поред нас, одговарају. Коњица је већ у вароши. Посматрам борбу поред једне куће чувара друма, коју су Немци, као и на целој линији, претворили у фортицу. Логорујемо поред ње под дрвећем. Цело вече канонада се продужава и чују се митраљези једне и друге пешадије. Наша напредује. У Параћину има неколико пожара. Видећу сутра шта су Немци учинили. Јутрос су разорили железничку пругу Вандали!

24. октобра 1918. Немци су добили наредбу „да се држе до последњег човека“, коју смо нашли у запљењеним архивама.

Стога ће они огорчено бранити приступ Ђупријском путу. С наше стране непрестано се жели да се штеде људи и не жури се. Сутра ће Немци бити приморани да евакуишу овај крај. У току јутра, помажем мајору Бори да прегледа документа која су нађена код Немаца. Ту налазимо занимљиве ствари. После подне одлазим у село Стрижу, сасвим близу Параћина, да вршим своју анкету. Гранате падају, док испитујем људе и док нас посланик поручник Драговић из другог пука нуди одличном ракијом.

25. октобра 1918. Почињем свој дан, помажући мајору Бори да испитује заробљенике. Они кажу да је војницима досадио рат и знају да је Немачка изгубљена. Одлазимо затим у Параћин, где тражим да прибавим доказе. Немци су бомбардовали јуче целог дана ову варош без икакве стратегијске потребе. Она је много оштећена. Нарочито су гађали цркву и њену околину. Ручамо код председника општине који је морао евакуисати становнике из вароши, али који је сам храбро остао за време бомбардовања. Док ручамо, немачки авиони који су нас већ јутрос бомбардовали, опет нас бомбардују са 30 бомби немачка култура! Око 17 сати полазимо за Ђуприју, где стижемо после једног сата. Сутра ћемо ићи у Свилајнац.

26. октобра 1918. Киша је падала целу ноћ, али ми смо били под кровом у згради гимназије. Вршим своју анкету са Нешићем који је био болестан и који се вратио из болнице, пијемо ракију и ручамо врло добро код Цветковића, судског писара. После ручка треба одмах кренути, јер је дугачак пут до Гложана. Сунце се поново вратило, али има ветра. Прелазимо низом лепих села, још јутрос под немачком мамузом, а данас после подне слободних! Све становништво је на путу, поздравља нас, и даје нам погаче, јабуке, крушака, цвећа и, нарочито, вина и ракије. Немогуће је човек да одбије пиће. Од нашег одласка из Ђуприје до села Ракинца, где имамо да ноћимо, Нешић и ја смо попили сваки најмање по литар ракије. Али човек то не осећа, јер је сувише срећан и задовољан да то осећа? Већ је пао мрак кад стижемо у Ра-

кинац, где нам је ордонанс разapeо шатор у шуми.

27. октобра 1918. Опет је ноћас падала киша. Ипак ми крећемо око 9 и по сати. Идем напред и пролазимо села одакле су Немци отишли, тек пре сат-два. Њихов одлазак био је тако ужурбан да су оставили све што су опљачкали, па чак и кафу коју су им морале спремати сељанке. За четири сата стижемо у Свилајнац који је немачки генерал фон Галвиц напустио јутрос у 9 сати.

У вароши смо у 14 сати. Немци су хтели да запале мост, али свилајначка деца су угасила пожар. У осталом Немци и Аустријанци, по свом старом обичају, понашали су се као прави дивљаци при одласку они су пљачкали и злостављали становништво! Показују ми опљачкане радње. Све је узето, а оно што нису могли однети, оштећено је. При нашем уласку у варош, дочекани смо одушевљено од стране становништва. Оно нам долази у сусрет играјући и свирајући. Човек осећа цело уживање и сву радост ових бића што су најзад слободни.

Добили смо стан код богатих људи у једној лепој кући, где је, пре неколико сати, био генерал фон Галвиц. Частим се његовим путером и његовим коњаком. Цео штаб је позван на вечеру од стране председника општине у Великој Кафани.

28. октобра 1918. Киша пада и ми крећемо по пљуску. Колико блато! То је заиста чувено српско блато које се лепи за ноге као восак. Треба да прегазимо Мораву. За један сат смо близу реке и на коњу, прегазили смо је без сметње. Сада треба чекати нашу комору да нам се не изгуби. Она наилази, али да пређе Мораву то је друга песма. Вода допире коњима до прсију и треба превести мазге да се њихов товар не покваси. Ордонанси их воде уз своје коње и доводе их све с друге стране реке. Једна једина мазга легла је, али је спасавају са њеним теретом. Кола такође прелазе на другу обалу без тешкоћа, али ја се питам како ће прећи артиљерија.

Крећемо понова. Киша је престала да пада, али дува хладан ветар, а ми смо покисли. По селима нас нуде вином, ракијом, печеним пилићима и т. д. што нас загревава. Прелазимо бесконачно село Марковац. Идем напред и стижем око 16 сати у Велику Плану, где штаб

станује у фабрици саламе Шумахера, једног Немца који је отишао са својим сународницима. Опет вршим анкету, прву на територији коју су држали Аустријанци, и лежем рано.

29 октобра 1918. Јутрос не пада киша, али свеже је, право јесењско време. Одлазим са Нешићем у Паланку Он ме прати последњи пут, јер је позван у Ниш. Вујић ме не стиже. Изгледа да је пут сувише дуг из Солуна у Београд и да идемо сувише брзо. За два сата ми смо у Паланци. Артиљерија стиже кратко време после нас. Како је могла да дође?

Вршим своју анкету и скупно сам много занимљивих докумената. У 15 сати полазак за Велику Крсну Прелазимо кроз Велико село Азању Све становништво је на друму и нуди нам пића и јела. Жене везују пешкире нашим коњима око врата. Пролазимо и за сат и по ето нас у Великој Крсни. Вечерам заједно са потпуковником Леовцем и двојицом артиљеријских капетана код веренице једног од њих, веренице коју је пронашао после три године. Младе прасећине, ракије, доброг вина у изобиљу

30. октобра 1918. Крећем у 1 сат с капетаном Радојичићем. Идемо у село Умчаре на неких 15 километара од Дунава. Зима је и облаци су врло ниски. То је касна јесен, суморна и влажна. Сусрећемо артиљерију која иде напред поред свега тога што су путеви пуни блата које се лепи. За три сата стижемо у село и ја почињем да испитујем свет Претседник општине и поп дају ми врло тачна обавештења. Вршим испитивање у кући где је била аустријска жандармерија. Поред наше собе жене оплакују једног војника који је јуче погинуо заједно са сеоским кметом, у тренутку када је овај хтео да га загрли. Један аустријски куршум убио је обојицу Очи мртваца залепљене су воском да их он више не отвори, што би значило да зове још неког другог члана породице. Мртвачки сандук је претрпан цвећем и пешкирима.

Пошто сам завршио своју анкету, проводим остатак дана у школи где логорујемо, јер очајно пада киша. Немци и Аустријанци повлаче се из Београда. Наши су већ у Гроцкој.

31 октобар 1918. Остајемо у Умчарима до 10 сати и крећемо затим за Гроцку Одла

зим напред са Радојичићем. Киша је падала целу ноћ и путеви су толико блатњави да је, чак на коњу, готово немогуће да се иде напред. Ипак, у 13 сати стижемо у Гроцку и према Дунаву који је, у овом крају, тако лепо оивичен зеленилом. Последњи пут сам га видео у септембру 1915. У Гроцкој, одлазимо право у општину да извршим анкету, али ту су припремили мноштво добрих ствари за пиће и за јело и, пре него што смо започели рад, приморавају нас пријатељски да по другој пут богато ручамо.

Неколико француских заробљеника могли су да умакну приликом евакуације Немаца. Они нас налазе, а међу њима и један наредник пилот-авиатичар који је провео више од године дана у ропству У то време он је припадао ескадрили Бач. Један Лоренац, немачки војник, такође је побегао и долази к нама. Београд је опкољен. Ми смо сасвим близу. Можда ћемо га већ сутра повратити.

1 новембра 1918. Ручамо и одлазимо у правцу Београда. Време је свеже, али има по мало сунца. Идем напред, али ускоро ме стиже аутомобил команданта дивизије. Идемо око 4 сата и имамо пред собом Београд. Трагови аутомобила се виде непрестано на путу, дакле Београд је слободан и дивизија ће логоровати у престоници. Заиста, на уласку у једно предграђе, налазимо пуковника Грујића који се сместио у једној вили, опљачканој од Аустро-Немаца. Непријатељски авиони лете изнад нас и спуштају се нагло да од времена на време оспу митраљезом.

Остављам свога коња у дивизији и улазим пешице у Београд. Ја сам један од првих који улази у престоницу. Све становништво је по улицама. Аустро-Немци тек што су отишли. Одушевљење је огромно. То је поплава цвећа, венаца, пешкира које дају у знак добродошлице. А сви ти пешкири носе датум! Кад су жене имале времена да то извезу? Усред вароши, на Теразијама, гужва! Један млади добровољац служи ми као гардиста и једва ми крчи пут Два пута морам да бежим у дућане да се ослободим цвећа и венаца.

Одлазим у општину да поздравим општински одбор. Ту наилазим на срдачан пријем. Шетам се тако до 18 сати и враћам се у дивизију са двадесетак пешкира, као успомену на овај дан ослобођења Београда.

Становништво нестрпљиво чека долазак трупа, али неће да их пошљу да не даду изговор за бомбардовање вароши. Заспао сам с тврдим убеђењем да је рат сада свршен и да сам у њему извршио своју дужност.

8. новембра 1918. Доћи ће Принц Александар. Већ у 16 сати улице су пуне света. Престоничке власти, друштва и т. д. окупиле су се на уласку у варош, на путу за Бањицу. Ту је такође једна чета војника, музика и официри. Тачно у 17 сати стиже Принчев аутомобил. Он стаје и Принц у униформи генерала за кога је произведен, силази праћен Дамјановићем и Ацом Димитријевићем.*) Он поздравља председника општине који држи говор. Принц одговара једноставно гласом који се чује, али он је узбуђен. Затим поздравља све великодостојнике Рибарца, Вељковића и т. д. и прилази да им стегне руку. Други делегати га поздрављају говорима. Хорови певају химну и маса виче: „Живео!“

Сада одлазимо сви пешице у Саборну цркву. Баца се цвеће, венци и увек „Живео!“ од стране оних који су најзад ослобођени. Од времена на време заустављамо се да саслушамо неки говор и, онда полази се брзим кораком. Принца једноставно прати председник и чланови општине и официри, а испред њих неколико војника који им крче пролаз кроз гомилу. Жене се бацају на колена и увек „Живео!“ Тај простосердачан дочек узбудљив је до крајњих граница.

На Теразијама заустављају нас понова и један стари господин, бивши министар, како изгледа, држи конференцију више од пола сата, читајући свој текст при светлости електричних сијалица, јер се спустио мрак. Најзад стижемо до Саборне цркве.

Она је импозантна, осветљена електричним сијалицама и украшена зеленилом које је свуда распоређено. На вратима Принца дочекује свештенство које му предаје Свето Писмо. Хор пева химну и церемонија је кратка. Излазимо и Принц одлази аутомобилом у свој привремени двор, Крсмановићеву кућу. Пролазимо туда и улазимо да видим да ли га могу поздравити. Топао дочек од стране дворских официра, Принц ме позива на ве-

*) Аца Димитријевић, сада бригадни ђенералштабни генерал и Маршал Двора Његовог Велич Краља Александра.

черу. То је моја прва вечера у престоници после толико година искушења! Овој незаборавној вечери присуствовали су: Принц, министар Нинчић, пуковник Калафатовић из Главног Стана, пуковник Дамјановић и Туцаковић, шеф полиције у Главном Стану и ја.

СУРДУЛИЦА*)

Извештај поднесен Врховној команди српске војске од Д-р Рајса
доктора природних наука, професора Лозанског универзитета и т. д.

Мала варош Сурдулица стекла је једну жалосну славу у Србији, због страховитог масакрирања, извршеним у њој од стране Бугара. То је била једна станица на путу изгнанства, кроз коју су пролазили несретни Срби, одвојени у бугарско ропство.

Да би овој књижици оставили прави и истинит изглед и сву оптуженичку моћ, ми је доносимо без икаквих коментара, у њеној правој форми.

Сведочење Алексе Јанковића, 69 година, Аксентија Томића, 65 година; Михаила Момчиловића, 45 година, Јована Марковића, 53 године, Косте Јанковића, 40 године; Маринка Станковића, 66 година; сви из Сурдулице. Њихова сведочанства су лично потписали „Три грађанина Сурдулице, била су убијена од Бугара: Сима Момчиловић, 26 година — шумар; Живко Аранђеловић, 18 година и Мика Стојановић 25 година, чиновници. Они су убијени 1-ХИ-1915. г., Бугари су позвали све мушкарце од 18—50 година и све су затворили у општинској судници. У вече, Бугари су изабрали између њих, петорицу од којих и три напред поменути. Двојица су успели да се спасу. Три остала су везали и одвели у шуму. Двојицу су убили кундацима. Сима Момчиловић био је мучен целе ноћи до ујутру. Сломили су му руке и ноге, и одсекли му уши. Сами бугарски војници причали су после тога по вароши, како су мучили жртву.

20 или 30.000 лица из околине или доведени из далека, убијени су сви у Сурдулици.

*) Превод са француског, добротом мог одличног друга и присног пријатеља Д-р Јована Жана Спасојевића, лекара и шефа клинике за кожне и венеричне болести Општине града Београда, коме на овом месту изјављујем топлу захвалност. **Аутор.**

Сведоци их нису могли пребројати, било их је сувише. 7 децембра 1915, седам учитеља су убили на путу близу вароши, а Бугари су наредили Сурдуличанима да их сахране. Ови су могли опазити да су лешеве ових несретних људи били стрељани пошто су их најпре много мучили. 10 децембра 18 њих доведених из Скопља, били су убијени у Врлој Реци.

Почетком јануара дошао је ред на њих дванајсторицу из Врање, одмах за њим, других шест су их следили. Током месеца јануара доводили су у групама око 300 из Прокупља, Куршумлије, Лебане, Приштине, Лесковца, Ниша и т. д. Неки пут је било мање људи — мушкараца — али су групе биле увек најмање 120 лица. Такве су групе стизале сва-

Лобање убијених у Дубокој Долини код Сурдулице

Осам дана доцније, увек на истом месту, 18 људи из Прилепа, и једно дете од 13 година били су убијени. Да становници не виде шта се дешава на том месту, забранили су Бугари пут преко Врле Реке. 23 децембра 1915, Бугари су довели једног адвоката из Призрена, родом из Књажевца, са својом ћерком старом 16 година. Њих су преко ноћи убили. 7 децембра 1915, 140 људи доведених из Лесковца, побили су у долини Дубока Долина. Убијали су их у групама по дванајест, са ударима бајонета. Наморали су цигане из околине да их сахране. Међутим неколико жртава овог убиства, нису сахрањене, и њихове лешеве су пси разнели. Пред Дубоком Долином је била стална стража и забрањивала прелаз преко

ког дана од месеца јануара па до марта. Те људе, које су доводили у Сурдулицу, нису све убијали. Једна нарочита комисија је решавала о њиховој судбини. Ову комисију су сачињавали Нестор Симонов, потпоручник 42-ог пука и командир одреда, Тодор Витанов, наредник 10 чете 42-ог пука, и Пејов, болничар исто из 42-ог пука. Претседник комисије је био Симонов. Војници — извршиоци масакра — припадали су 42-ом пуку, а командир њихове чете био је потпоручник Стојан Јуруков, у исто време и командант места у Сурдулици. Убијали су их у Врлој Реци, у Дубрави, у Стојковој Шуми, у Дубокој Долини, у Калиферу и у Радићевој Бари. 40 гаоца су убили у Влашком Долу а у Врлој Реци на-

ђено је свештеничко одело. Сведок Станковић могао је видети, из своје крчме, која се налази у средини вароши на путу, све што се дешавало, а нарочито довођење таоца. Бугари су му забранили да гледа кроз прозор, кад они долазе, и да ноћу пали лампу. У ствари, увек су ноћу, после 10 часова масакрирали, и кад је поворка осуђених пролазила испред Станковићеве кафане.

хов префект их је спречио у томе, објашњавајући им, да је то забрањено условима експитулације. Сви становници, људи и жене, били су опљачкани и тучени.

Први претседник општине био је Таса Станков из Трне. После њега Крста Меков из Ћустендила. Овај последњи узимао је на превару људима новац и због тога је био кажњен 6 месеци затвора. Трећи претседник био

Лешеве ископани у Дубокој Долини код Сурдулице

Пошто су доста поубијали, војници су најзад одрекли послушност да и даље муче људе — жртве. Најзад је комисија тражила од Д.Д.Д. бугарског да пошаљу македонске комите, да би продужили безумље. После кратког времена стигоше и комите предвођене Трајком Поповим из Скопља. Они су имали специјалну мисију да убијају жртве, појављавали су се само ноћу. Војници су задали у селу Полому неког Тому пред његовом женом и децом.

70 људи из среза је регрутовано као војници-радници. Када су Бугари полазили, хтели су повести све људе са њима, међутим 1-и-

је Иван Василов, који се боље опходило од ранијих. Последњи претседник био је Нинко Јарков. Он није био рђав, али је узимао новац од становника. Општински деловођа био је Стојан Георгијев, један врло рђав човек, и који се врло рђаво опходило са народом. Наређивао је да се секу општинска дрва и продавао их у своју корист. Од становника је узимао све што му се допадало и никад није плаћао.

Све животне намирнице дрво, живо и т.д. биле су реквириране. Некад су давали реквизиционе бонове, али су најчешће узимали без бонова. Ти бонови никад нису били

исплаћени. Тако Бугари нису ништа платили за оно што су узели.

Употреба српског језика била је најстрожије забрањена. Становници, код којих су нађене шајкаче или српске књиге били су тучени или интернирани. Српске књиге су биле заплењене. У месецу јануару 1917 године варош је била опкољена војницима и шеф по-

вају побијене, али ови двојица мисле да су Бугари такве цигане довели из Бугарске. Ова последња претпоставка не изгледа ми тачна, јер Цигани, који су ме пратили на месту масакрирања у Дубокој Долини, између осталих и два горе наведена сведока, изгледа да су врло добро познавали места где су Бугари закопавали своје жртве.

Костури лица убијених у Дубокој Долини код Сурдулице

лиције приморао је становнике да потпишу у школи једну изјаву у којој се тврди да су Бугари. Тада је шеф полиције био Најдан Константинов из Ђустендила. Да би узели дрва, Бугари су срушили куће следећих лица. Илије Ђорића, Аритона Марковића, Стојана Димитријевића, Ристе Ђорића, удове Тодора Ристића и Танке Ристе Крстића. Људи, жене и деца били су приморани да раде на одржању путева. Чак и жене државних чиновника морале су исто да раде без плате и хране.

Сведочење Османа Ђурића, 65 год. и Мустафе Хамедовића, 65. год. обадвоје цигани из Сурдулице. Обадва сведока су ми изјавили да су Бугари приморавали цигане да закопа-

Сведочења Стојана Спасића, 35 год., претседника Врањске општине, Димитрија Микића, 42 год., Луке Петровића, 25 год., Тасе Стајића, 58 год. сви из Врања, г-ђе Олге Кушаковић, 28 год. из Београда, избеглица у Врању.

„28. децембра 1915 год. пошла је прва партија интернираних пешке преко Трна за Софију. Када су ти људи стигли у Сурдулицу, Бугари су изабрали њих 17 највиђенијих и побили су их. Те жртве, од којих 15 из Врање, јесу: Мита Милић, шеф одељења у монополу; Ђорђе Петровић, трговац, Јанча Вучковић, трг, Аритон Пантазијевић, благајник банке, Мита Ложичковић, чиновник Државног

монопола, Душан Калчић, Ђорђе Цупара, трговац, Коста Ђорђевић, порезник, Мика Младеновић, трговац, Благоје Илић, фабрикант из Власотинаца, син Манета Чаче, шегрт; Тома Миленковић, кројач, Миливоје Стаменковић, Аритон Мирковић исто и три попа из околине Врање Поп Тома, Поп Манојло и Поп Стаменко Стојковић. 23 јануара 1916 г

Били смо сви завезани и војници су нас тукли својим бајонетима. Ја сам добио два ударца, али сам ипак успео да се некако одвежем и да се спасем. Видео сам многе од мојих другова који беху већ зверски убијени“

Прегледао сам тако овог сведока и констатовао сам ожиљке од два ударца бајонетом. Поред тога констатовао сам да је Зафировић

Лешеве убијених у непосредној близини Сурдулице

дошао је пуковник Петар Калкацијев, командант 42 пука, и исте вечери заповедио је да се интернирају још 6 грађанина од којих су четворица била убијена у Сурдулици. То су били: Тома Микић, 54 год. судија (туберкулозан), Тома Ђурђевић, претседник Првостепеног Суда у Смедереву, Тома С. Михајловић, трговац и Тома Зафировић, народни посланик из Врања, болестан од једне болести срца“

Христифор Цветковић, 30 г из Лесковца сведочи „Ја сам био сведок са још 80 људи у Сурдулици 6 децембра 1916. за време пута ницу нам дали ништа да једемо и били смо тучени без престанка. У Сурдулици довели су нас у Дубоку Долину поред главног друма

тада добио један јак нервни потрес због потреса које је тада видео. Он више не може да говори — док се не запита.

У пратњи поручника арт Жарка Поповића, из штаба артиљерије Моравске дивизије, заједно са мојим сведоцима из Сурдулице и неколико Цигана, пошао сам и ја у Дубоку Долину. То је једна јаруга доста дубока али тесна кроз коју протиче један поточић када пада киша. Свуда сам констатовао да је земља не баш много раније померана тако да ствара мала уздигнућа. Требало је подићи само сухо лишће које их покрива, копати мало и видети шта та земља скрива. Наредио сам Циганима да отворе један од

тих уздигнућа. Пошто смо извадили кости од најмање 5 лешева, од којих једног свештеника кога смо познали по остатцима одећа, и пошто смо открили такође остатак одећа једног сељака, констатовао сам, да та рака садржи још једну велику количину костију других лешева. Констатовао сам такође да неколико великих камена покривају раку, од који су

киње, која је била запослена у Врањском начелству

Пошто је критиковао држање војних власти у своме округу, начелник окружни који изгледа да је био поштен човек, револтиран дивљаштвом својих земљака, говорећи о догађајима у Сурдулици, каже у томе писму:

„Можете да се уверите према свима зва-

Скелет нађен у Дубокој Долини код Сурдулице

много попрскани крвљу као да су целати своје жртве убијале камењем и бацали у раку Цигани су ме уверавали, да ови несрећници нису сви још ни били мртви када су бацани у раку и убијани камењем. Нико од становника Сурдулице није смео тада да се приближи Дубокој Долини. Стражари са пушкама чували су улаз у Долину

Моја су обавештења о догађајима у Сурдулици потврђена једним тајним писмом Ивана Димитрова, шефа Врањског округа, упућеног Министарству Унутрашњих Дела и Министарству Здравља у Софији, које је датирано 23 марта 1916. год. под бројем 903 и чија је копија предата српским властима од стране једне девојке из Врања дактилограф-

ничним документима раније изложеним да сам ја био противан илегалним интернирањима, не само интернирању Зафирове, него и свију осталих као што ми је дужност налагала. Додајем да су ме пуковник Калкацијев и мајор Илков спречавали врло често да вршим своју дужност и своју власт у округу који ми је био поверен. Међутим ја сам увек радио у духу споразумевања. Сведоцима могу доказати да сам тражио у два маха, посредством једног „Фелдвобела“ и једног поднаредника, да се не чини грешка и да се Зафиров не интернира, зато што је болестан, врло болестан од реуматизма, једне тешке болести, као што је то констатовала комисија, одређена од стране од истог Илкова, у којој

је био Д-р Марков, санитарски капетан у 2/3 болници. Марков је издао Зафирову једну званичну потврду Не треба заборавити да су пуковник Калкацијев и мајор Илков становали у кући пок. Зафирова а исто тако и ја. 23 јануара ове год. Зафирова су одвели у Сурдулицу, место врло добро познато Врањанцима и Лесковчанима, — без да су дозволили његовој жени да му спреми потребне лекове и одело. У Сурдулици, и ако је имао једно моје специјално писмо за полицијског чиновника Георгијева, пустили су га да се одмара мало на путу а затим су га одвукли у смрт. Те исте вечери пуковник Калкацијев није хтео да прими мог секретара. Он је тада лумповао код мајора Илкова. Обадвојица су прославили нелегално интернирање Зафирова. Његов живот је био одржаван само инјекцијама и сваког се часа очекивала смрт.

Додајем да се стидим да говорим о томе како је „фелдвобел“, као одговор на моје тражење да не дира Зафирова, извадио своју сабљу и претио ми је подижући сабљу изнад моје главе и главе болесног старца који је био прикован за свој кревет. То је генерал Кутинчев оквалификовао као „задатак врло добро схваћен и енергично извршен“.

Ја сам тврдо убеђен да — и ако су мотиви оних који су наређивали интернирања — били патриотски и опомена — интернирање је вршено нелегалним начином и да су се интернирани убијали да се скриво то нелегално интернирање, да би се силовале жене и ћерке интернираних и да би се њихова добра

Између осталог изјављујем да кривице Калкацијева, Илкова, капетана Димкова, поручника Храмова, командант-официра Антонова, командант-официра Зурева, фелдвобела Алексе Попова из Цариброда, војника Хане Манолова-Батпазарски, детектива Георги Хопова и т. д. да све њихове кривице — ја понављам, фатална су за Бугарску и да ће те требати најмање 10 година да би се поправило сво зло које су они учинили Бугарској, и у име Бугарске. Иста злочинства су извршена и у Нишу о чему сам ја већ поднео извештај Главној Врховној команди, Господину Председнику Министарског савета и Вама лично Господине Министре, и тражио сам једну брзу и непристрасну анкету. Нико тада није хтео да ме чује. Ја Вам стављам на расположење један исцрпан извештај о из-

вршеним зверствима, убиствима, паљевинама, извештај који садржи тачна имена, — дела и датума.

Ја бих морао да Вам саопштим специјалан случај који сам чуо у Лесковцу, случај потврђен догађајима у Власотинцу и овде, и то да је Благоје Илић Мумџиски, који има своје фабрике у Врањској Бањи, Лесковцу и Власотинцима, а који има и своју породицу у Карлову од којих је један чак и бугарски мајор, био је убијен. Илић, који је био врло богат, није се бавио политиком. Он је носио увек са собом 100—120.000 лева поред сата, прстења, кутије за цигарете и других ствари од вредности. Све му је то било украђено у Дубокој Долини, о којој је народ овде певао песме и на жалост још ће их певати. И овај човек, пре но што је требао бити убијен, хтео је да да бугарском Црвеном Крсту пола милиона лева да би спасао свој живот. Али су бугарски војници више желели да украду за себе 100 или 120.000 лева за које су били сигурни да се налазе код убијеног. Знам да међу нашим војницима има људи који, противно интересима Бугарске, њене храбре војске, направили су овде милионе и милионе. Између ових има један извештај потпоручник Ђуруков, садашњи командант Сурдулице.

Пуковник Калкацијев, лично он, казао је чиновнику Карађову следеће речи које много кажу „Да ја узимам, ја крадем! Видите у овој соби има много дивана и на сваки по један ћилим. Све је то покрао мој бригадни пуковник Кирилов“ Ове речи Калкацијева, изговорене у пуковничковој кући, потврђене су ми од стране Карађова код мене у присуству потпуковника Д-р Павела Везечева и ја сам их поновио лично пуковнику Кирилову. Према предњем ви и сами можете да судите овдашње прилике. Ја Вас уверавам да су два наша војника, од оних који су присуствовали страхотама Сурдулице, пореметили памећу — а друга двојица су умрли од нервних криза. Познавајући добро, врло добро ову атмосферу ја сам чинио у неколико махова све што сам могао да је променим, да бих спасао интересе земље, у споразуму са вишим властима.

Ја нећу никад заборавити речи које сам чуо из уста фелдвобела Попова, увече 23 јануара ове године, пред целом породицом пок. Зафирова и пред његовим братом „Многе сам ја српске главе котрљао, котрљаћу и твоју!“

Исти начелник, у једном другом врло интересантном писму, упућеном Генералу-инспектору Моравске области у Нишу, 2 фебруара 1916 године, говори о једном другом интернираном — по његовом мишљењу неправилном — који је такође био одведен у Сурдулицу. Каже цитирајући 20 примера нелепих интернирања:

„9. Трифут Митов, преко 50 год. скоро сасвим слеп и болестан. Дигнут из свог кревета и ако болестан, чим је отишао у Сурдулицу морао је понова да легне“

О свима овим догађајима, које је бугарски окружни начелник Димитров навео о Сурдулици а првенствено држање његових земљака је једна страшна оптужба против ових. На тај начин он потврђује исцрпно сведочанства мојих сведока као и многе моје констатације. Он наводи иста имена која сам и ја покупио на лицу места. Он тврди у свом рапорту о полицајцу Георгијеву у Сурдулици, док међутим моји сведоци тврде да је шеф полиције у њиховој вароши био Најдан Константинов. Димитров назива Георгијева просто „полицајцем“. Он је вероватно био потчињен Константинову или, пошто су Бугари често мењали своје чиновнике, он је могао бити у Сурдулици пре или после Констатинова.

Начелник наводи такође, оптужујући и главне личности у злочинима учињеним у околини Врања и то. Пуковник Калканцијев и мајор Илков.

Тако моја анкета доказала ми је да је ова оптужба потпуно истинита. У целој околини Врања и Лесковца наилазио сам на ова два имена. Обојица су припадали 42 пуку, страх и трепет у овом делу Србије. Калканцијев је био командант пука а Илков командант 3 батаљона. Имаћу прилике да у другим мојим извештајима, наћем на недела ова два човека. Верујем да њих двојица сигурно међу свим Бугарима, имају највише злочина на души. Димитров говори такође о Димкову и Хранову. Обојица су ми познати из личне моје анкете, о њима ћу говорити у моме извештају о Врање и његовој околини. Димков капетан у 3. батаљону 42. пука и Хранов поручник истог пука, припадали су групи Д-р Сапунцијева, среског лекара и Д-р Васиљева, батаљонског лекара, а сви су сачињавали комисију за интернирање са седиштем у Врање.

Та комисија је интернирала многобројне становнике овог дела Краљевине.

Димитров даје детаље о хашшењу и убиству народног посланика Зафировића о коме говоре и моји сведоци из Врање. Он тврди да је он боловао од реуматичног оболења зглобова, док Врањанци тврде да је имао ману срца. Обе стране могу имати право, јер се зна да реуматично обољење зглобова у већини случајева изазива срчану ману. Бугарин такође наводи фабриканта Илића, поменут од мојих сведока, додајући да је овај понудио пола милиона лева Бугарском Црвеном Крсту да би откупио свој живот. Његова опаска да су војници претпоставили да узму за себе 100—120.000 лева које је Илић имао код себе, него ли Краљевски дар једној хуманој установи, поражавајућа за морал бугарских трупа.

Тако из моје личне анкете потпомогнута документима из бугарских извора, излази:

1. — Бугари су убијали много људи у Сурдулици. Сведоци цене да их је било 2000 до 3000.

2. — Жртве сурдуличке довођене су са свих страна. Тројица су свега били из Сурдулице.

3. — Убства су вршена на следећим местима: Врла Река, Дубрава, Стојкова Шума, Дубока Долина, Калифер, Радићева Бара, Влашки Дол.

4. — Ови мученици нису били сасвим мртви када су их закопавали, и који су могли показивати знаке живота, дотукли су их камењем у самој раци.

5. — Начином извршења ових убистава на лицу места руководио је командант места, потпоручник Стојан Ђурков и специјална комисија састављена од потпоручника Нестора Симинова, наредника Тодора Витанова и болничара Рејова, — сви су припадали 42 пуку

6. — Пуковник Петар Калканцијев, мајор Илков, обојица из 42 пука, лекари Д-р Сапунцијев и Д-р Васиљев слали су људе из Врање да би били убијени у Сурдулици. Капетан Димков, поручник Хранов сарађивали су на овом одвођењу

7. — Тешки болесници били су убијени у Сурдулици.

8. — 70 људи из Сурдулице било је интернирано.

Група сељанки из Горњег Матејевца (код Ниша) силоване од Бугара.

Сељаци из Топлице са браздама од удараца батњом, навесеним од Бугара.

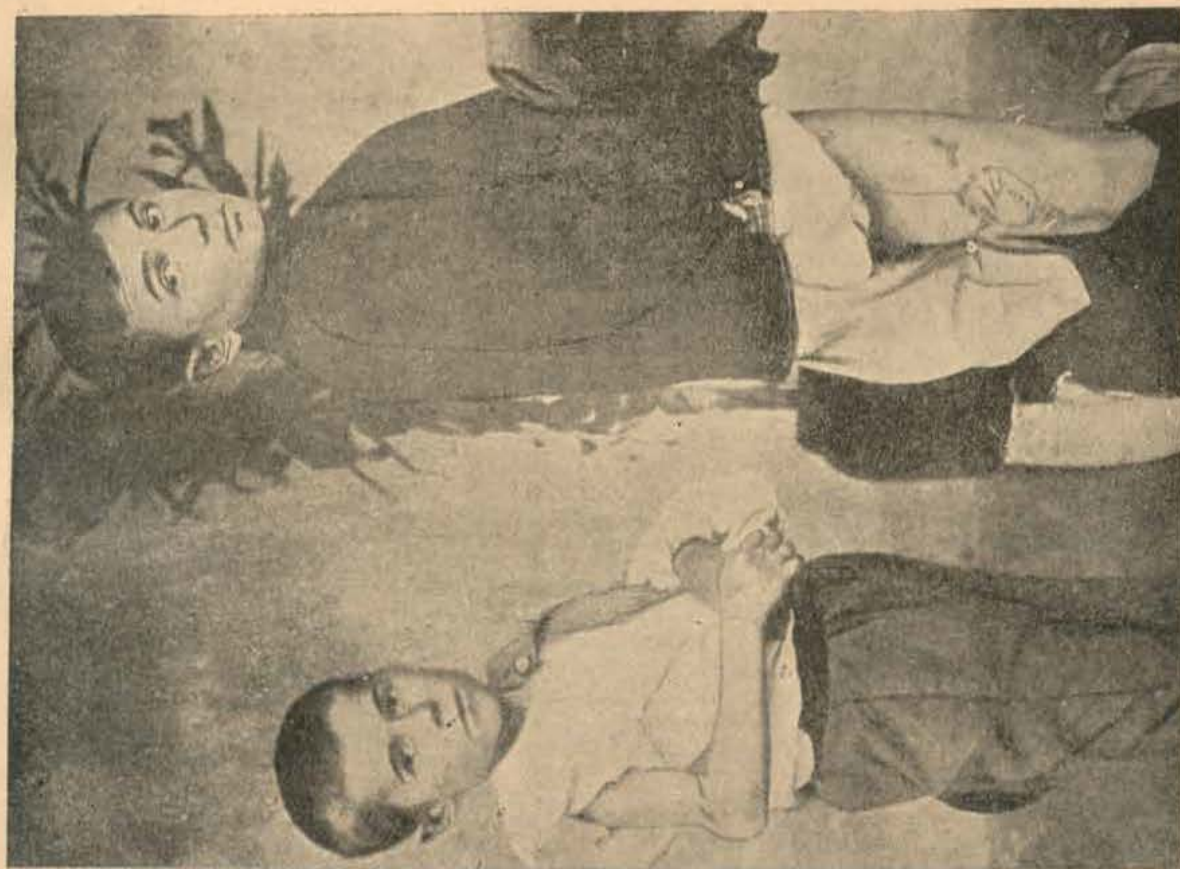
1) Цветко Јовановић из села Врело, пробушена нога са бајонетом; 2) Груја Гајић из села Тјевца, удар бајонетом у грло и био тучен; 3) Живадин из Тивока, тучен по трбуху Сви из среза косаничког Топлица.

Сељаци Топличког краја тучени од бугарских власти. Први (с лева надесно) рањен ударом од бајонета испод грла; други, има ископано око приликом једног батњања; трећи старац од 64 год. добио је 60 удара батном преко стомака.

Селанка из Толлице, тучена и мучена. (Ожигљак на десном куку).

Деца из Толличког краја: Један од 9 година други од 13, којима су Бугарске власти ударили по 30 батина са воловском жилом.

Жене из Топличког округа носе ожијоке од опекотина, учињених од Бугара 1917. г.

Жене из Топличког краја рањене ударцима бајонета. Свака од њих је претходно добила по 50 батина

Жена из Топличког краја тучена толико док јој нису ногу сломили

Жена из Топличког краја тучена по стомаку и горена уснијаним гвожђем

Лобање лица убијених у Араповој Долини, близу Лесковца

Лобање и кости лица убијених у Араповој Долини, близу Лесковца

Лобање лица убијених у Араповој Долини, близу Лесковца

У дворишту казамата нишке тврђаве; изглед масакрираних лица

Човечији леш из околине Прокупља, убијен од Бугара 1917 г. близу једне воденице у селу Доњи Матејевци

Лешви 15 сељака из Горњег Матејевца (Нишки крај) убијених од Бугара

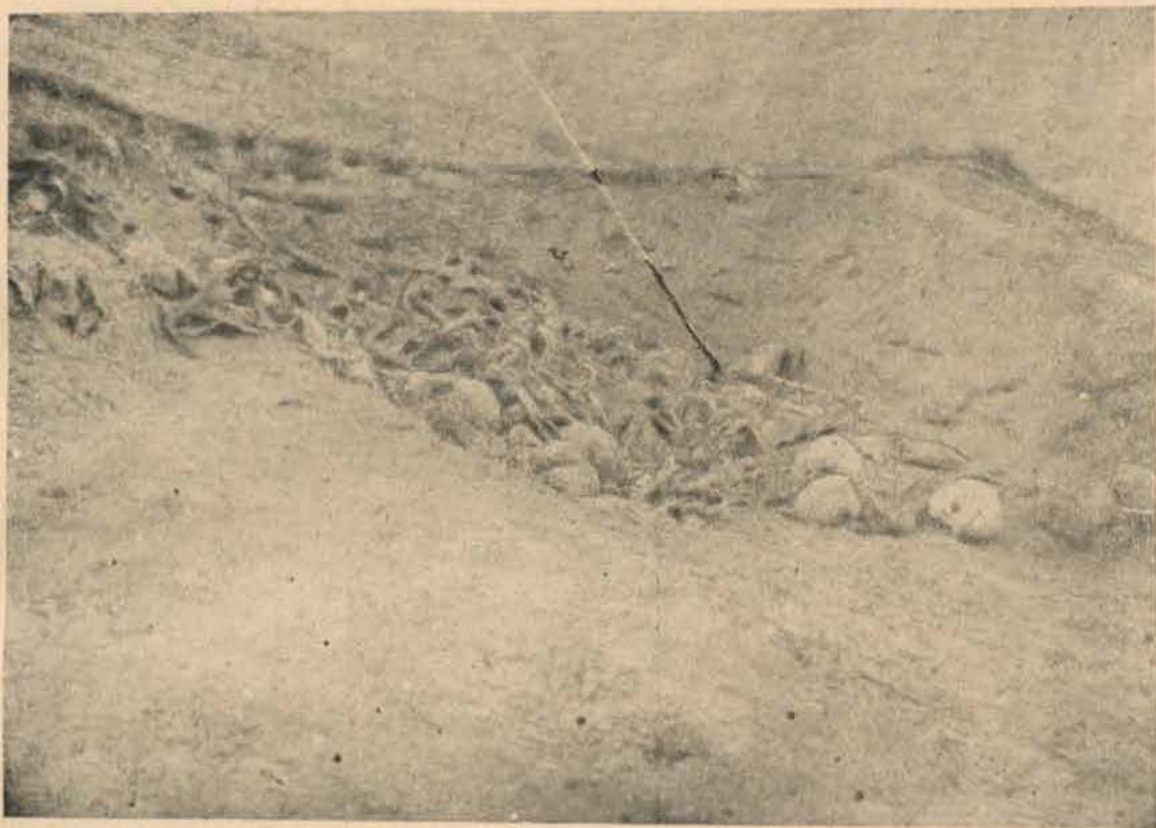
Покупљени остаци од 20 свештеника, 1 официра, једне жене и једног детета убијених од Бугара, близу села Кременисе, недалеко од Беле Паланке

Лешеве трију лица убијених од Бугара 1917. г. близу села Д. Матејевци

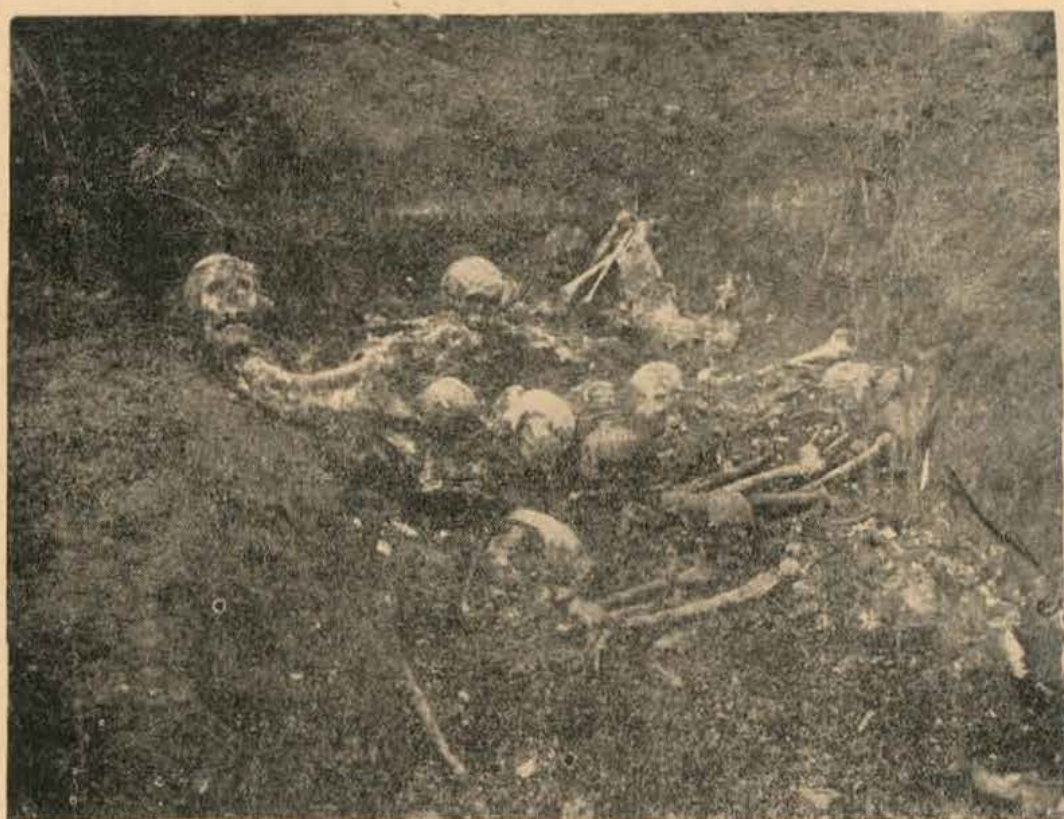
Разбацане и не сахрањене кости убијених људи, западно од Беле Паланке, на месту званом „Табија“

Ископине близу села Љуботена код Штипа, где је сахрањен извесан број српских војника, заробљених болесника болнице у Штину, које су бугарске власти убиле око 26. октобра 1915. год.

Мама близу села Љуботена код Штипа, где су сахрањени 118 српских заробљених болесника болнице у Штину, које су бугарске власти поубијали око 26. октобра 1915. год.

Кости лица које су бугарске власти убиле на 600 метара од Пирота, на месту званом „Бари“

Кости српских војника заробљених болесника у штипској болници а убијени од бугарских власти око 26. октобра 1915. г. код села Љуботена, недалеко од вароши Штипа

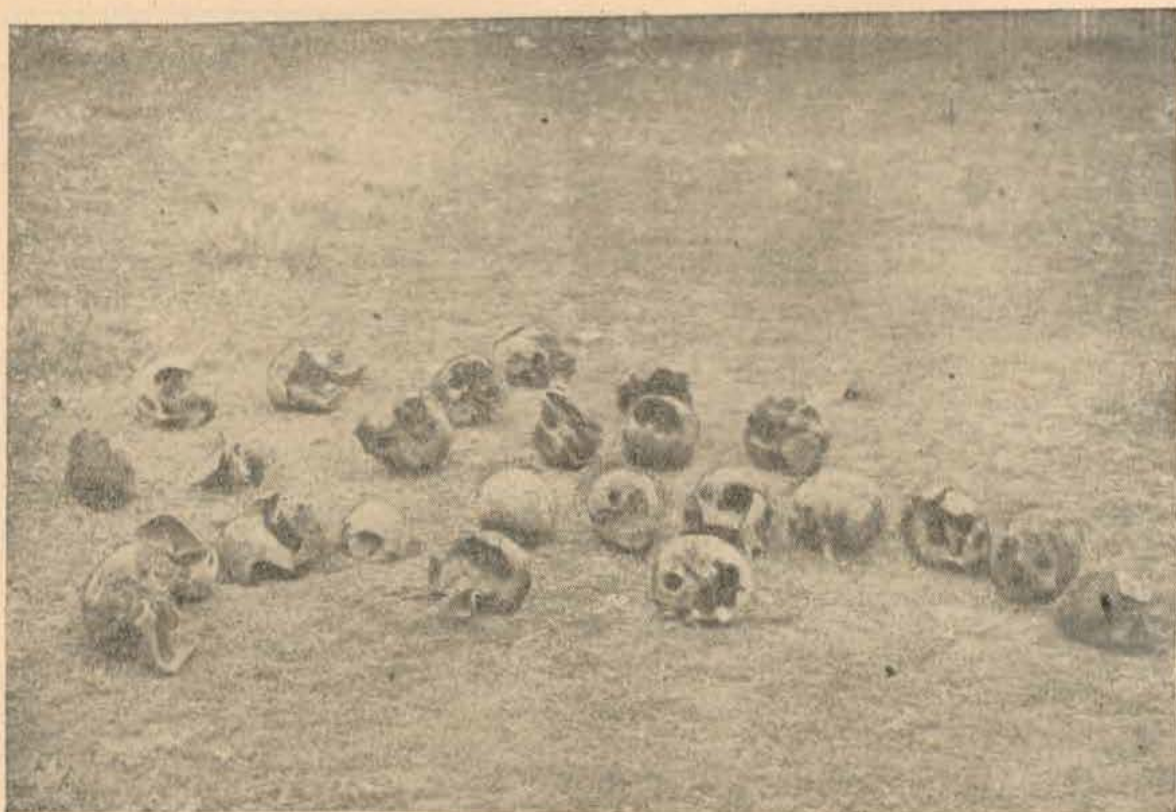

Кости и лобање српских војника заробљених болесника у болници у Штипу, које су бугарске власти побили близу села Љуботена недалеко од вароши Штина

Кости и лобање српских војника (118) заробљених болесника у болници у Штипу, које су бугарске власти побили близу села Љуботена, недалеко од вароши Штина

Разбијене лобање српских војника заробљених болесника болнице у Штину, које су бугарске власти побили, близу села Љуботена, код Штина

Заједничка рака масакрираних мештана у Лешници, местимично откопана.

Војници другог позива побијени у Јовановцу после заробљења
(13 и 14 пук). Сликано је 25. августа 1914. год.

Породица масакрирана у селу Криваја

Сељаци масакрирани у селу Крваји, по наредби аустријског мајора Балзарека, 17 августа 1914. год.

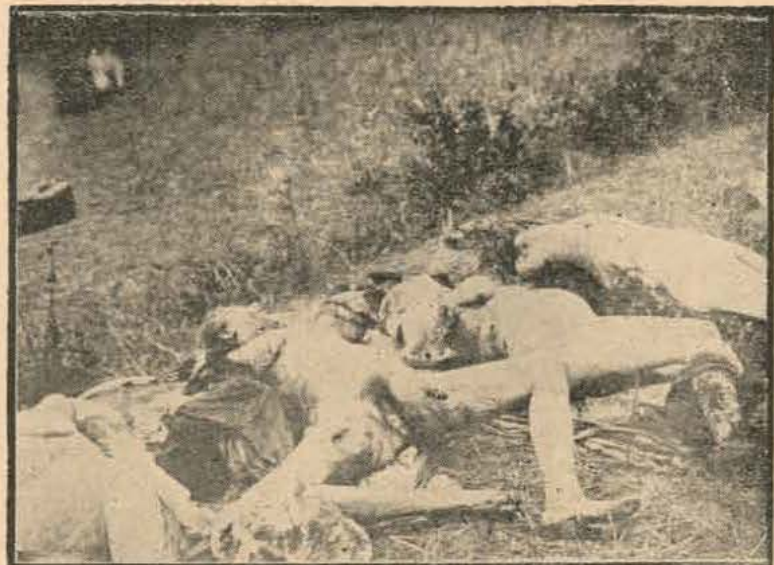
Сељаци масакрирани у Лозници од стране мађарских војника

Убица и жртве. Јозеф Балзарек 1) мајор 16 мађарског пука, заробљени од стране Српске Армије у Кривајници и препознат од сељака као официр који је наређивао масакрирање мештана у овом селу. Снимак је узет у присуству Холандског хирурга д-ра Ван Твенхотена; 2) Швајцарског индустријалца М. Жила Шмита; 3) и претставника Српског Црвеног Крста и Министарства Унутрашњих Дела

Младићи од 15 до 17 година масакрирани у селу Грушић (Обратите пажњу на ране, које се налазе на темену главе, као и ископане очи)

Жене масакриране у Кривајници близу села Завлака

Жена Солдатовића (стара 78 год.) убијена и унакажена у селу Бастави, 19. августа 1914. год.

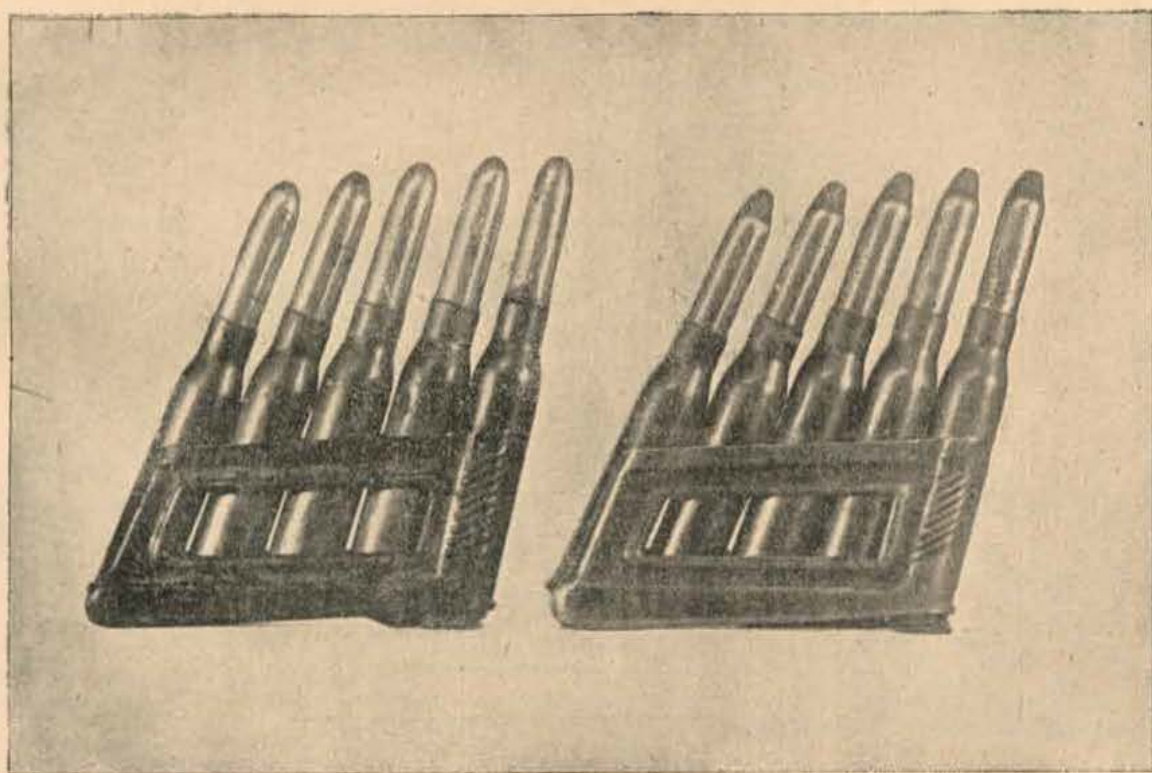
После извршења смртне казне. Жртве. (Афтовац)

Жене и стари масакрирани у селу Криваја

Школска соба у Пригвору у којој је спаљено 17 жртава после пушкарања. Обратите пажњу на зидове попрскане крвау.

Обични аустро-угарски бојни метци дум-дум, нађени на бојишту код Црне Баре и Парашнице

Жртве бомбардовања Битоља, Иван Андријашевић, стар 8 год. убијени 23. децембра 1916 год., са још десеторо друге деце, за време док су играли на улици

У очекивању јела. Српска деца у Битољу очекују храну коју им издаје: српски потпорни фонд

Група бугарских и немачких официра пред зградом Општине у Битољу

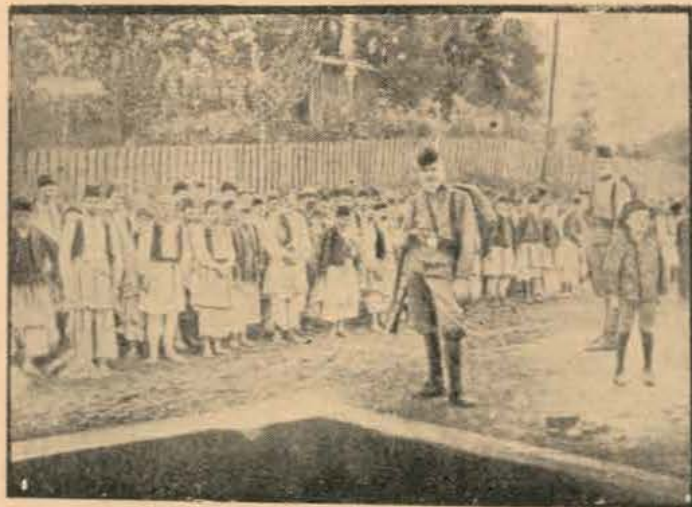
Српска сирочад у Броду (Македонија)

Два српска војника (један инвалид без ноге) и њихова мати, осумњичени због сакривања оружја, извршење смртне казне

Српски мештани обешени у Јагодини. Пресликани део поштанске карте

Аустро-угарска пропаганда. Мирни српски сељаци ухапшени и интернирани као опасни разбојници. (Слика нађена у генералном аустро-угарском Конзулату у Солуну)

Комитска чета Ђурлукова, звана „Вардарска куга“

После извршења смртне казне (Афтовац)

Поштанске карте: Извршење смртне казне (Афтовац)
Вешала Пуковник Маринић

Обешени српски мештани у Крушевцу

Ране проузроковане експлозивним зрнима. Место изласка
(распрсказања) зрна (облика печурке)

Рана проузрокована експлозивним зрном

Улица у Битољу после бомбардовања разорним
гранатама

Последице бугарског бомбардовања. Порушена
улица у Битољу

Куће у Битољу изгореле после бомбардовања од
стране Бугара

Битољ. Последице пожара проузрокованог разорним
гранатама

9. — 200 младића из истог среза рекрутовани су за бугарску војску као рекрути радници.

10. — Све су реквирирали а ништа нису плаћали.

Рајс по ослобођењу.

По свршеном рату и закљученом миру у Парису, где на конференцији мира у својству делегата-експерта наше владе својски заступа интересе наше ствари, пун докумената у сли-

Битољ. Последнице пожара проузрокованог разорним гранатама

11. — Чиновници и војници бугарски богатили су се на штету српског живља.

12. — Српске комите су биле уништене.

13. — Српска црква је била претворена у мизматичку цркву

ци и рапорта писаних у речи, свега онога што је непријатељ у окупираној за време од три године и незаштићеној Србији починио, — приступа организацији једног врло важног посла у нашој управној полицијској струци,

Радње у Битољу после бугарско-немачког повлачења

14. — Бугари су уништавали приватне својине.

15. — Становништво је морало да ради бесплатно за непријатеља.

Београд 7/20 децембра 1918. Р. А. Рајс.

коју је дотле наш управно-полицијски апарат у престоници потпуно оскуђевао.

Испитујући и проучавајући злочиначка дела почињених од званих и незваних „културтрегера“ 1914—1918, особито при поврат-

ку у ослобођену Србију, Рајс је долазио у додир и са нашим полицијским службеницима и, као стари криминалист, увидео је потребу, да нашу полицијску службу треба реорганизовати и поставити је на једној модерној и научној основи. Из тих побуда, он подноси предлог Министарству унутрашњих дела, стављајући му своје велико искуство на расположење. Овај његов предлог Министар унутрашњих дела усваја и поставља га за контрактуалног начелника Министарства — одељења антропометријског, пре рата основаног од стране Душана Алимпића, познатог правног и криминалног писца, имајући, ово одељење, за главну основу систем Бертнонаже. Примивши се овог положаја, Рајс из основа мења ово одељење и даје му назив Технички отсек или, техничка полиција.

На ово мењање назива, односно мењање начина службе, Рајс бива руковођен тиме, што се антропометрија показала као нетачна и не довољно поуздана у служби идентификације, те је на њено место уведена дактилоскопија као потпуно екзактна наука и, што је антропометријско одељење имало за задатак идентификацију личности, док техничка полиција, као научни и усавршенији метод, има много шире поље рада, базирано на чистом научним принципима.

У савременом данашњем добу, криминални свет у извршавању криминалних радњи служи се свим најмодернијим техничким средствима, као што је електрицитет, разни гасови, хемијски препарати и т. д. те у борби полиције противу оваквих модерних крађа, има да се служи бољим и сигурнијим средствима у борби противу криминалног света те се њена делатност распростире на терену, на лицу места извршеног кривичног дела, где има за задатак да прикупи све отиске и др. предмете, способне за идентификацију извршеног злочина, и да их научним путем у лабораторијуму преради и помоћу њих пронађе извршиоца кривичне радње, у случају налазка за доцније их чува. Зато се она служи на лицу места фотографијом и хемијским препаратима. У једном модерном полицијском лабораторијуму врши се испитивање крви на нађеном месту криминалне радње, пљувачке, длаке, сперме, оруђа, оружја . хемијска анализа, нарочито у испитивању фалсификата

новчаница и свих врста вредносних папира или докумената.

Овај метод, служи се графолошком и графометријском методом на научној основи појачавано фотографијом, хемијским и оптичким испитивањем.

Поред тога за ову службу установио је Рајс, цео лабораторијум, снабдео га свим потребним справама и апаратима, а уз то и основао полицијску школу, пошто се је показало, да за ову нову и модерну институцију треба имати научен и оспособљен полицијски кадар стручних службеника.

Ову школу су похађали полицијски чиновници и званичници-детективи. Школа је била уређена као интернат и у њој се предавало 14 предмета научна техничка полиција, опис идентификације, кривично право, кривични судски поступак, практичне вежбе из научне техничке полиције, закони и уредбе, истражна служба, судска медицина, државно право, хемија и физика, опште полицијско познавање, инструкције за агенте, француски језик и гимнастика.

Наставници су били професори университета и виши чиновници министарства унутрашњих дела, док директор школе био је Д-р Рајс. Ова школа трајала је две године и кроз њу је прошло ондашње ниже полицијско особље. Она је имала великог успеха, јер се у пракси показало, да су сви писари са овом школом били најбољи иследници.

Већим делом Рајсова је заслуга на новој уредби по којој је постављена на новој основи Управа града Београда, као што су слична уређења управа градова других европских центара. Ова уредба устројила је одељења јавне безбедности, политичко, саобраћајно и др. тако, да је њиме заступљена сва модерна полицијска служба у нашој престоници.

1922. почео је да се ради закон о управној полицијској струци у министарству Унутрашњих дела и Рајс је израдио законски пројекат о организацији наше полицијске струке. Услед партијско-политичких трзавица у ондашњем парламенту тај законски пројекат није могао постати законом.

Рајс је нарочито обучио у ову савремену техничку службу своје млађе сараднике. г.г Драгољуба Савића, доскора подшефа овог отсека сада управника града Ниша, Мику

Ђорђевића, полиц. капетана у Земуну, Владету Милићевића, секретара министарства и Стевана Живковића, шефа секције за идентификацију

Г Савић, убрзо бива слат на специјализирање у париској префектури код чувеног Д-р Бела, директора техничке полиције, на 1 годину дана, па у Брислу (Белгија) код Д-р Деректера, директора криминалне школе, у Лиону код Д-р Лакера, директора техничке полиције, у Риму код Д-р Атоленгија, директора научне криминалне академије.

Исто то и г Милићевић, изузев Белгије, што доказује да се ова Рајсова реформа, најозбиљније схватила и од надлежних примила.

Професор Д-р Рајс као полицајац и криминалиста.

Нема можда ни пуне три деценије од када је полиција и њена улога у друштву од стране стручњака, почела да се третира као научна доктрина. У то доба, па све скоро до светскога рата, у Европи је било мало њих, који су на пољу полицијске технике т.з. научне полиције стекли глас светских стручњака. Њихова имена била су маркантно урезана у душе тадањих полицајаца разних држава, јер немајући додира и другарске сарадње са колегама ван граница, од њих су само могли да црпе потребне информације за своје стручно-практично усавршавање, кроз њихове штампане списе и кроз институте, који су тек почели стварати, дајући им научни и практични карактер.

Име г Д-р Рајса и ако из младе генерације већ се тада видно почело истицати да је као директор полицијског — научног института на Лозанском универзитету његова фигура као преставника научне полиције и криминалистике већ била позната далеко изван граница Швајцарске, па и нама у Србији који смо се бавили тим питањем.

Од наше стране први лични додир са њиме учинио је наш колега и познати полицијски стручњак г Душан Алимпић тада шеф Антропометријског одељења и уредник званичног „Полицијског Гласника“ а сада Велики жупан у пензији и уредник „Полиције“ који је дошао био у Лозану да прати стручно-научни полицијски курс у институту Д-р Рајса. Лично познанство међу њима развило се

и после његовог одласка у јако и интимно пријатељство, да то ни тадањем Министру унутрашњих дела Стојану Протићу није остало непознато, као ни симпатије, које је покојни Д-р Рајс показивао нашој нацији, специјално за време балканских ратова.

Тим чињеницама има поглавито да се захвали што је пок. Д-р Рајс за време светске ратне катаклизме а нарочито после познате Аустро-угарске казнене експедиције у 1914. год., која је нанела толико незапамћених мука и јада нашем Подрињу — по предлогу Министра Протића позван од Претседника Владе пок. Пашића, да нам као незаинтересовани странац и стручњак криминалиста и журналиста дође ради преузимања анкете, коју је он, као што знамо, бриљантно извршио.

Од тога времена Д-р Рајс се није раздвајао од српског народа, тако да није ни тајио, како је у нашој земљи нашао своју другу отаџбину, од које га је само смрт одвојила.

Наша је намера да овим кратким потезима изнесемо његов рад на пољу криминалистике и да поткрепимо чињеницама факт о његовом огромном угледу светскога гласа, који је на томе пољу био стекао у иностранству док још није дошао у нашу земљу

У нашој земљи он није нашао погодна терена за развијање својих идеја на томе пољу и све што је у том правцу преузимао после рата остало је само на лепом покушају и добрим жељама. Још у 1915. години, када је завршио са анкетом у Мачви спремио је он био један исцрпно израђени велики реферат о томе, како би требало реорганизовати нашу полицију, па да ступањ њенога уређења достигне друге добро уређене полиције других земаља. Наравно, да су ратне компликације, које су се одмах за тим још више заостриле и довеле до напуштања земље, учиниле овај покушај неостварљивим. До повратка у земљу докле га видимо само као ратног кореспондента па извесно време и после тога, када је преузео деликатни задатак проучавања и испитивања бугарских зверстава учињеним над нашим светом, у окупационим крајевима, он је био ван учешћа на уређењу полиције као институције јавне сигурности. Тек после тога, Министарство унутрашњих дела га ангажује за рад на организовању и усавршавању научне полиције код нас и на рефор-

мисању полиције у опште са нашим стручњацима. У својству шефа наше техничке полиције он је видно допринео преуређењу ове важне гране наше струке, која је пре рата била организована у скромним размерама, као и организовању полицијске школе. Чак је и у анкети изведеној на иницијативу листа „Полиције“ о реорганизацији наше полиције и њеној унификацији за целу земљу узео видна учешћа, објављујући преко истога листа поред учињених предлога Покрајинских управа и других наших стручњака, свој опсежни реферат (читаву књигу) којим је предложио главне и основне идеје о решењу тога важнога државнога проблема.

Уз искрено садејство свих оних, који су као стручњаци или практичари могли дати ма какав користан савет, стручна комисија, изабрана од стране министра Унутр. дела, у којој је био и Д-р Рајс, лако је израдила пројекат новог модерног полицијског закона који би из основа преуредио полицијску струку и који би јој првих година по нашем ослобођењу и уједињењу сигурно донео осигурање најбољег реда и сигурности у целој земљи. Али политичко-партијске околности су онемогућиле да тако потребан и користан закон дође тако брзо до свога изражаја и остварења. Њега је са извесним корекцијама донела влада после 6. јануара 1929. године.

Д-р Рајс је своје стручне услуге давао полицији још само за кратко време. Његов иницијаторски и стваралачки дух и његов жив темперамент нису могли да иду руку под руку са нашом бирократском државном администрацијом несавременога типа. Он је у томе правцу стално доживљавао извесна разочарења, а када му још због непознавања нашег језика и нашег позитивног законодавства није било могуће, да се као криминалиста стави на чело као криминалиста наше престојничке јавне сигурности, прешао је на поље стручног испитивања чисто једне гране полицијскога делања, опсервирања и контролисања фалсификата новчаница у Народној банци, не желећи даље да ангажује и троши свој велики ауторитет у друге полицијске акције, у којима још нису биле тако побољшане прилике да је могао помишљати на успешно реализирање његових планова и идеја.

А његов ауторитет у иностранству на пољу криминалитета је био огроман.

И ако из млађег кола, његов стечени глас стручњака на пољу развијања техничке — научне полиције и индентификације, стављао се у исти ред, са познатим именима тада постојећим стручњака европскога гласа: Д-р Бертијона, Хенриа, Д-р Лагасања, Д-р Стокиса, Д-р Јована Вучетића, Д-р Рошера, Д-р Олорица, Клата, Винда, Кодичека, Д-р Отоленгија, Д-р Локара и других. Студент хемије по школи, он је одмах по свршеној школи око 1900 године почео да се бави фотографијом и њеном научном применом на пољу медицинском и судском као доцент Лозанског универзитета. После извесног проведеног времена у Париској полицијској префектури код Д-р Бертијона он тај свој научни рад проширује специјално на терену судске и полицијске технике. Поред два публикована рада о фотографији он у 1903. год. издаје дело о судској фотографији а у 1905. г. ручну књигу »Portrait parle« (фотографије које говоре) на којима је ипрослављени Д-р Бертијон засновао једну од својих познатих метода за распознавање криваца које су му донеле светску славу а полицијама неизмерне користи у пракси у борби против криминалитета. Ова његова књига преведена је доцније на десет страних језика.

У разним стручним часописима француским и немачким почели су излазити тако исто многи његови чланци из домене научних техничких метода као одликама научне полиције, којој се он све више и више почео одавати и због чега је у 1906. год. већ изабран за ванредног професора звучне полиције на Лозанском универзитету.

Да би се видело колико је тај рад његов био на науци плодан цитираћемо његову студију по саопштењу професора Д-р Бишофа његова наследника на Лозанском универзитету, а из тих стручних часописа.

Des émulsions auto-développatriees, La destruction de l'image latente par les sels de métaux, l'attribution à la pratique de l'examen photographique des documents écrits, La décharge invisible des eures. Ecriture à la salive, etc... — (1901 g.); Einiges über die singnatetische Photographie (Lystem Bartillon) und ihre Anwendung in der Anthropologie und Medizin; (1902 g.); — La scaria invisible delle scritte ad inchiostro e le scritte eolla saliva (1903 g.); — Die Photographie im Dienstes Untersuchungsrichters un der Polizei (1905 g.);

Ein neues Gumm Silbar druckverfahren (1906 g.); Contribution à l'étude de la police scientifique (1906 g.); Etude sur l'escroquerie au trésor (1907 g.); Quelques applications nouvelles de la Photographie dans les enquêtes judiciaires; (1906 g.); Das porträt parté (1906 g.); — Russische Passfälschungen (1907—1908); — Neue Versuche, unsichtbare Tinten) adbrücke auf Photographischem Wege, sichtbar zu machen (1907 g.); Bedürfen unsere Universitäten Professoren für Polizeiwissenschaft? (1909 g.); Le sport et le crime (1914 g.); Une espertise en sessemblance (1914 g.); — Les balles explosibles autrichiennes (1915 g.); — Beitrag zum Verfahren unentfliche Speicherschriften sichtbar zu machen. Einiges über Höteliebe (rats d' hôtels).

У 1911 год. он је издао и своје познато велико дело «Vols et homicides d' un Manuel de Police scientifique (tehnique)» које му је у многоме појачало његов иначе велики ауторитет као стручњака и директора „Института за научну полицију“ установљеног од његове стране на Лозанском универзитету још 1908. год. После њене објаве Русија му је послала на двадесетину државних тужилаца и иследних судија из свога царства да у његовом институту студирају специјалне курсеве а на скоро затим га позива тамо, да то исто учини и осталим њеним државним истражним органима. Бразилија му, такође, шаље своје иследне судије на курс и позива га у своју земљу, а и многе балканске земље, као што су наша земља, Грчка и Румунија, шаљу му своје чиновнике на специјализирање.

До времена када је за увек напустио Лозану и дошао у нашу земљу, он је ишао у Русију и Бразилију испунивши своју мисију на најбољи начин и организујући институте за научну полицију у њиховим центрима. У томе времену у Рио де Жанеру изабрала га је Полицијска школа за свога почаснога директора, а на свима међународним конгресима и конференцијама које су се бавиле питањима криминалистике он је узимао видна учешћа и био почаствован разним положејима и мисијама.

Као награду зато, био је од многих државних суверена одликован разним орденима и другим пажњама.

Још пред свој долазак 1914. год. штампао је такође лепо и научно дело «Contribution à la Organization de la Police», које се може сматрати као последње његово дело из криминалистику у иностранству

Његов нов предуги задатак у нашој земљи набрзо је преокупирао сву његову душу У низу разних његових доцнијих многих публикација које су на другом месту поменуте и која се највише односила на ратом причињена недела, он је по својственом му темпераменту унео сав свој велики дух умног и непристрасног посматрача и истраживача ради кога је увенчан бесмртном славом као што га је до светског рата величала и красила заслужено стечена слава за полицијске знаности.

За жаљење је што је један од тако заслужних пионира на пољу модерне криминалистике тако брзо завршио своју каријеру на опште корисном пољу ујемчавања реда и сигурности у свету, која му је обећавала још много славе и уважања. Али је за дивљење и поштовање што је тај предузимљиви дух, тако брзо осетио и тако топло прихватио свој нови задатак, да му се ваља сав заложити за праведну ствар једног честитог али и много нападеног народа. Његове заслуге на овоме новоме пољу рада нису ни мало мање, ма да би, посматране са гледишта карактера мушкости, морала и борбености за правду далеко премашиле прве.

Васа Лазаревић.

Рајс на једној конференцији.

Пок. Рајс, на једној конференцији, на којој је позван и тадањи шеф обав. секције, мајор Божидар Ђермановић, објашњавао је, како треба полиција да се усавршава у техници, јер криминал, свуда па и код нас, особито после рата, показује видно развијање. Ово запажање односи се нарочито на велике вароши и центре, као што је Београд и др. места, јер њихов живот има карактер великоварошког живота, са свима добрим и рђавим странама, као на страни.

— Увек је било и биће, да криминал иде пред полицијом, тек после полиција иде за њим. Ако ми почнемо да усавршавамо полицију, усавршаваћемо у исти мах и криминалне типове и обичне лопове, јер ће они онда морати да пронађу пут бољи од полиције и на тај начин добићемо у Београду опасније лопове и криминалне типове но што их сада имамо. Примитивна полиција примитивни и лопови, јер је у држави све потребно и то

није проблем полиције већ социјални", — завршио је мало у шали познати мајор Ђера.

— Сада ми је јасно где сам дошао, јер се у Београду изгледа тако и ради — одговорио је Рајс.

— Одвојте техничку полицију од политичке, па ће те бити начисто г Рајсу где сте дошли, јер ће те се онда лакше наћи, — као да сте у земљи из које сте дошли.

— Имате право, и ја тако мислим, јер, док техн. полиција треба да јури криминалне типове, дотле често пута политичка полиција у одбрани своје државе треба ове да штити и искоришћује, јер лопови и криминални типови нису антидржавни иако штетни по друштво и појединце.

— Не треба много видети када се ради у корист државе, јер је највећи ред у затвору, и онда се не би разликовало ко је у слободи а ко у затвору, — већ вешто каналисати све, — одговорио је мајор Ђермановић.

— Слажем се и сматрам, да је конференција завршена, — одговорио је Рајс.

Рајс ипак не седи скрштених руку.

Поред дефинитивног окончања анкете своје мисије на терену, где су се од стране непријатеља Аустро-Мађара и Бугара вршила крволочна зверства и масакрирања, поред организације техничке полиције и др. Рајса чешће виђамо и преко јавних гласила, разноврсним својим чланцима, особито национално-педагошким, у којима инсистира за све оно, што нашу омладину и сав народ треба да чини великим и шта је још потребно с њихове стране, па да наша држава буде још већа.

Од много таквих и сличних чланака куриозма ради, ми доносимо један, изашлог у „Политици“, пред саму његову смрт, 25. јуна 1929. који носи интересантну актуелну тему

Поводом модерне омладине

Једна од најжалоснијих појава доба у коме живимо јесте неинтересовање омладине за општу ствар. Ох, не зовем је „општом ствари“ партијску политику онакву, каква је тако интензивно гајена у овој земљи. Она је интересовала данашњу омладину, јер партизани уживају користи и протекције, које су младим људима омогућавале да стичу каријеру без сопствене вредности и сопственог

знања. „Јавном ствари“ ја називам општи интерес заједнице, њен материјални и интелектуални напредак и међусобно помагање, које једино може ујединити народ тако, да он чини целину којој не могу наудити спољни утицаји. Уместо да је потпуно и незаинтересовано одана општој ствари, данашња омладина — има вредних, али ретких изузетака — показала се кроз прожмана свирепим и разметљивим егоизмом. Српска породица, она лепа српска породица, какву су нам описали стари, и каква је још постојала пре рата, почиње да ишчезава. А међутим, у крилу те породице била је у току векова робовања најсигурнија заштита народности.

Који су узроци тога пропадања — не може се назвати друкчије — омладине? Многобројни су и ми ћемо набројати само најважније. Најутимајнији узрок бесумње је рђав пример. Свирепи и бескрајан рат избацио је на површину сумњиве елементе. Било их је, који нису помогли своју земљу када је била у опасности, који су били савршени забушанти, али су знали искористити ситуацију, трговали су са пријатељима и непријатељима, док су други гинули за слободу. Постали су богати, ко зна на који начин, а богаство чини моћним у данашњем друштву, које види само количину динара и долара, не бринући се о благу, што је често за њих прилепљено. То је био пример за омладину да се треба бесавесно богатити и да то богаство избацује људе у прве редове. Природно, ти обогачени људи, парадирани су са својим богаством и то је дало пример омладини, да је у данашње доба потребно заузети став, ако се жели успех.

Оно, што ти примери нису покварили било је заражено примерима политичког партизанства, бестидног и корумпираног. Најзад начин на који се поступало са онима, који су жртвовали свој живот, своје здравље, и своје имање и своју будућност на бојним пољима и у непријатељским казаматима, довршио је у омладини угушивање сваког осећања поштовања и захвалности. Омладина, коју данас имамо, таква је зато што смо је таквом ми учинили својим рђавим примером или боље рђавим примерима, које смо допуштали да јој се дају. Наше је према томе да је подигнемо и да радимо са њом, да она постане оно што је била некадашња омладина највећа гаранција за спас отаџбине.

Не сме се више чути оно, што ми је пре неки дан причао један заслужни патриота. У почетку рата дошао је к њему један седамнаестогодишњи младић и рекао му „Кажите моме оцу да ми дозволи да одем у добровољце. Ако ми не дозволи, убићу се“ Недавно му је дошао други један младић и молио га да фалсификује једно уверење, како би избегао војну обавезу Без коментара, али време је да се то промени

јачи подстрек великим омладинским удружењима био је дат покретом омладинских гимнастичких друштава, што је створило дивно дело сокола у словенским земљама. Соколи су поред ојачања здравља, енергије и снаге увели у свој програм рада и култ патриотизма. Та нам је омладина дала хероје ратова за ослобођење. Али са напретком материјалне удобности, са партизанском политиком егоизам је постао надмоћан и ми видимо како мало по

Д-р Рајс

Како се може утицати на омладину, да се поврати на прави пут? Разним средствима, која ћемо ми редом испитати. Данас да се позабавимо једним битним фактором за рад у томе правцу, да се позабавимо омладинским удружењима.

Омладина воли удруживање и то је сасвим природно, јер човек није створен за самоћу, он је друштвен. Одавно омладина ствара друштва и удружења. У почетку то су била мала друштва са ограниченим интересом, касније удружења са ширим погледима. Нај-

мало омладинска удружења постају установе, које служе разним политичким странкама. За омладинца удружење је постало нека врста посредништва за стицање положаја. С друге стране здраву и патриотску гимнастику све више замењују спортови. А спортски дух је сасвим нешто друго него некадашњи гимнастички дух. И заиста, модерни спортисти су себичњаци — има неколико часних изузетака — који се потчињавају спортској дисциплини и режиму или да би се лично истакли и задовољили тако своју разметљивост, или

да би zaradili novaца. Стари гимнастичар челично је своје тело да би боље могао бранити своју отаџбину у опасности.

Имали смо у југословенским земљама велика омладинска удружења као Орјуна или Српска Омладина. Бесумње у тим организацијама било је патриота, али њихов патриотизам био је заступљен увлачењем политике. И шта су радила та удружења за опште добро? Ништа, проводила су време у демонстра-

Претседник Удружења резервних официра и ратника
ГОСПОДИН МИЛАН Ђ. РАДОСАВЉЕВИЋ
са члановима Средишне управе
СВЕЧАНО ПРЕДАЈЕ ПОЧАСНУ САБЉУ ПОЧ. Д-Р
А. Р. РАЈСУ,
приликом његовог производства у чин резервног
капетана I кл. I.-X.-1926. год.

Посвета на сабљи гласи:

„Војнику правде и права, другу из великог рата, почасном капетану проф. Рајсу, у знак признања за учињене услуге нашој Отаџбини.“

Удружење резервних официра и ратника

цијама политичке природе и у међусобном дражењу једних против других. Међутим, да би једна држава достигла врхунац своје моћи и општег благостања треба омладина да зна, да заједница није створена ради ње, већ она ради заједнице, другим речима да интереси целине долазе испред њених интереса и да се она мора жртвовати за заједничке интересе. Најбољи начин да она то научи састоји се у томе, да се омладина уведе у велике организације, где је омладинац само један прстен у великоме ланцу, али користан прстен, који својом заслугом може изаћи на чело ланца. Циљеви тих организација морају бити корисни целом народу, а таквих циљева има доста. Да цитирамо неколико примера

У Србији само неколико великих вароши као Београд и Скопље имају своје ватрогасце. (У Хрватској и Словеначкој ватрогасна удружења су распрострањенија). Међутим, те установе су врло скучене. У случају озбиљних несрећа оне нису довољне и мора се прибећи војној сили. У паланкама и по селима ватрогасна служба тако рећи и не постоји. Зашто омладинска удружења не организују од својих чланова добровољне ватрогасне трупе добро извежбане и добро снабдевене? Сигурно је да би шеф београдских ватрогасаца, на пример, радо помагао тим младићима својим саветима а евентуално и тиме, што би руководи вежбањима ако би по ту цену био сигуран, да ће имати једну резерву, једну моћну помоћну чету, која ће му корисно бити при руци у великим несрећама, где су војници неизвежбани за тај посао од слабе користи, јер могу водом учинити веће штете него што учини ватра. Колико помоћ тих младих извежбаних ватрогасаца може бити драгоцена у почетку пожара, док професионални ватрогасци још нису имали времена да стигну, ја знам из искуства, јер кад сам ја био студент на универзитету сви студенти у мојој земљи били су добровољни ватрогасци. Омладинске организације треба да створе у паланкама и селима одбрану против ватре.

Кад се велике масе народа, поводом какве свечаности, празника или манифестације скупе у једној вароши или на каквом било месту, ред одржава полиција и жандармерија. Али полиција често није у стању да тај ред одржава јер нема довољно људи. Код нас, у Швајцарској, велика омладинска удружења додају

потребан број људи. Поред тога, у тим приликама, које обично бивају лети, по највећој жези често се догађају несреће људи бивају рањени при гурњави, дешавају се случајеви пада у несвест од сунчанице и т. д., а никога нема који зна шта треба чинити кад се тако нешто догоди. Зашто омладинске организације не би створиле секције „спасилаца“, који

људи и стоке. Колико би у случају опасних поплава рационална и методична евакуација села и заселака била олакшана, кад би власти имале на расположењу организацију сличних и добро извежбаних младића, који знају шта треба чинити и који су унапред припремили потребан материјал за спасавање.

На селу омладинска удружења, организо-

На дан уједињења 1.-XII.-1928. г. приликом предаје дипломе о избору почасног председника Удружења ратних инвалида у Београду пред вилом „Добро Поље“, а под претседништвом г. Пера Лазаревића, пуковника у пензији

би вршили службу приликом великих скупова? Ти „спасилаци“ извежбани да начине први завој на рани, да пруже прву помоћ, биће такође драгоцени и на улици, где су публика и полиција обично наћу у неприлици при најмањој несрећи.

Ми се такође налазимо у земљи великих и моћних река, које често излазе из својих корита и стварају поплаве опасне по живот

вана у духу који треба да их запаја, имају још једну улогу, врло племениту. Врло често се дешава да сељаци, мали сопственици, због болести или друге несреће, не могу, сасвим или делимично, да обраде свој крајичак земље. Као последица тога долази немаштина, па чак и беда несрећника. У таквим случајевима једна екипа омладинског удружења презима на себе да замени немоћног сопственика

Снимак са Четничке славе у Београду. У средини Д-р Рајс

Снимак са Четничке славе у Београду пред хотелом „Имperiјал“ У средини, први ред седи Д-р Рајс

и за мало времена сложне руке омладинаца могу да сврше посао, који ће осигурати хлеб несрећној породици. То је једна врло племенита манифестација људске солидарности, која се често налази у мојој земљи, на пример, и која би била још много ефикаснија, кад се не би импровизирала већ кад би била припремана и уређена од добро организованих удружења.

Најзад, пре рата, постојала су у Србији удружења за војну припрему, која су не само давала војсци спремне младиће, већ су својим

бољшевици и комунисти грозничаво спремају своју омладину за борбу? У Совјетској Русији спремају се чак и девојке. Зар то није абдикација грађана, који су за ред, пред онима који спремају општи хаос, пред самозваним пацифистима, који желе да изазову најкрвавији рат?

Ето дакле неколико примера који показују шта могу учинити омладинска удружења организована на основама заиста корисним земљи. Истина, потребно је за ту организацију и код чланова имати много самопре-

Снимак са Четничке славе у Београду под председништвом чувеног војводе Илије Трифуновића-Бирчанина.
Д-р Рајс у средњи

вежбама, младићима позваним да плате свој данак за сигурност отаџбине, омогућавала да лако сносе тегобе војне службе. У Швајцарској, у Француској, у Италији такве групације постоје у великом броју и оне чине велике услуге земљи и омладини. Овде су, после рата занемарене. Зашто? Мисли ли се да војска није више потребна и да више неће бити рата? То је велика грешка! Или се можда страхује од протеста наивних и слепих пацифиста по сваку цену. Зар није очигледно да они, који би требали да буду највећи пацифисти

горевања и уложити много труда. Али изазвати код омладине то самопрегоревање и тај рад, то је баш циљ ових организација.

Међутим омладина ће наћи у таквим удружењима и велика задовољства. Пре свега уверење, да је то корисно отаџбини, биће јој једна велика морална сатисфакција. Затим она ће у томе наћи повода да гаји дружељубље и пријатељство толико потребно људима, а пријатељства створена под тим условима биће утолико драгоценија и трајнија што су створена на терену где није играла

никакву улогу ни једна себичњачка задња мисао. Поред тога млади би људи ту стекли врло корисних знања на њихову сопствену каријеру познавање људи, а често чак и техничка знања.

Још једну реч на крају Пошто би та удружења сачињавали омладинци треба водити рачуна о духу омладине и дати му сатисфакцију. Младић, а то је природно, жели да се покаже јавности повољно за себе. То је његово право. Он воли да има одело које му добро стоји. Нека се тим удружењима даду једноставне, практичне али укусне униформе, нека се усвоји да се те униформе, као и војничке, сматрају за почасну одећу Тада ће је омладинци носити са гордошћу не само за време вежби, већ и о празницима и својим примером привући ће остале, који су још ван покрета. Успех Сокола великим делом био је изазван и њиховим униформама. А затим човек, који је у својој младости носио одело патриоте подлећи ће касније теже искушењима оних, који социјално и национално желе да га корумпирају

Р. А. Рајс.

Рајсова смрт.

8. августа 1929. год. у 4,10 сати по подне, враћајући се трамвајем из Топчидера, где сам у друштву свога пријатеља Авда Шахинагића, чиновника из Сарајева, мога госта, био да по други пут разгледам Краљеву економију и њему је покажем (тако лепо уређену), из трамваја, који пролази поред саме виле „Добро Поље“ угледах изнад виле на неколико метара два господина који се нешто живо објашњавају Једног сам познао у лицу Рајса, док за другог ускоро сам сазнао, да је бивши министар г. Капетановић, његов сусед, који одмах изнад Рајса у једној жутој вили станује. У одмицању трамваја, а радознао од увек да све видим, опазим да један од ово двојице потклеткву и паде. На првој идућој трамвајској станици, где наилазим на трамвај, који у супротном правцу ка вили Рајсовој и Топчидеру иде, враћам се за једну станицу натраг и после два минута долазим пред кућу Рајса. Тога истог момента затичем га већ унетог у једној собици његове скромне виле и положеног на земљи. Њега су унела два млада човека Коста Смедеревац и Анатол Гар, први старешина, други његов помоћник

суседне општ. електричне станице, удаљене околу двадесетину метара. Улазим у собицу и затичем Рајса, који на велику уплашеност његове нећакње г-ђе Лујзе Алфреда Фавра, а у осутству њенога мужа, који је тога врелог августовског дана, био отишао на савску плажу код „Шест Топола“, недалеко од куће, који тешећи је на француском каже „не плачите, није ми тако тешко“ Брзо позват г. Д-р Иван Атанацковић, лекар и његов сусед, да укаже хитну лекарску помоћ, који је такође био болесник, јер је од скорашње операције у грлу са умотаним вратом завојима, једва говорио, констатова смрт, проузроковану можданом капљом — апоплексија, што убрзо то исто констатовашу још два општинска лекара г-ђица Д-р Јованка Маговчевић, дежурни лекар централне амбуланте општинског санитета и г. Д-р Васа Петровић, рејонски лекар за тај крај.

О овом не малом догађају, а нешто прибранији него остали, узимам телефонску слушалицу и извештавам прво Двор Његовог Величанства Краља Александра, затим министарство Унутрашњих послова, Управу града Београда, претседника Централ. управе удружења резервних официра и ратника г. Милана Радосављевића, Народну банку, чији беше експерт, и све редакције главних београдских листова.

Оваква вест за све, била је гром из ведро неба и мада јасно преко телефона казана, као да беше неразумљива. Тако сам поред осталих, канцеларији Његовог Величанства и г. Милану Радосављевићу, претседнику Централне управе удружења резервних официра и ратника, по три пута морао да понављам „Наш велики пријатељ Д-р Рајс од овога часа није више међу живима, он је мртав од капље у срцу“.

За 10—15 минути почеше да се гомилају аутомобили и извештени долазе. Прво избезумљени, као да још не верује, долази г. Милан Радосављевић, коме у сусрет и усмено потврђујем телефонски извештај, затим представници полиције г.г. Драг Јовић, шеф Јавне безбедности управе града Београда, г. Лаза Марковић, комесар топчидерске полиције са једним дежурним писаром г. Илијом Јуришићем, г. Драг Новаковић, генерални директор Народне банке, Андреја Радовић, вице-гувернер Народне банке и новинари.

Улаз у вилу, помоћу једног жандарма пред капијом, осталима који стално надолазе забрањује се, да би полицијске власти са присутним лекарима извршили потребан увиђај и записнички све то констатовали, како то у сличним случајевима бива.

У дворишту дежурни полицијски писар саслушава очевидце о овом случају, а ми, унутра, пописујемо записнички ствари, које се у џеповима од рајсових хаљина налазе. Налазимо поред осталих докумената и новац и један акт министарства Војске и морнарице, којим се извештава Рајс, да је одређен за члана Државног одбора за престојећу посету савезничких војска — *Фидака* —, који је пре дан-два добио, а због чега је истога дана у том својству, имао конференцију са г. Миланом Радосављевићем у Централном удружењу резервних официра и ратника све до 1½ час по подне. (Отуда је г Радосављевићу, нарочито изгледало невероватна вест о смрти онога који је и као пријатељ и друг и као члан овога одбора, био до пре 2½—3 часа, потпуно читав и здрав, као и обично са њим).

Госпођа Фавра инсистираше да се по рајсовој жељи отвори одмах тестамент, кога показиваше у средњој фијоци покојникова стола за писање велећи та је жеља често понављена од покојника још за живота, пошто то има везе поред осталих аманета и са погребом и око потреба.

Приступамо отварању означене фијоке, и заиста налазимо у затвореном коверту тестамент, на коме је рајсовом руком на француском исписана ознака да се у том затвореном коверту налазе његове последње жеље. Присутне полицијске власти за увиђај и попис заоставштине не смедоше на своју руку да коверат са тестаментом отворе и на поновно телефоном тражене дозволе од г. Манојла Лазаревића, управника града Београда који сам такође не могаше ништа одређено да каже, већ по добивеном обавештењу виших власти — министарства Унутрашњих послова, одговори: како га треба сутра дан отворити и то у суду Мада бејак онда секретар Општине града Београда, али неопуномоћен, односно не делегиран о дње, пошто је моје присуство приликом смрти Рајса било случајно, преставници полиције затражише од Општине београдске да пошаље једног чиновника из масеног одељења, који ће уз асистенцију

полицијских власти, да изврши детаљан, по закону попис свих ствари и целе заоставштине. Тражени чиновник убрзо долази и том послу се приступа. За то време, пошто пре тога констатовасмо записнички шта смо све нашли у џеповима од хаљина, орманима и фијокама, оно двојица који су Рајса кад му је напрасно позлило, унели у кућу, и ја, а уз припомоћ још једног господина приступисмо наглом скидању свег одела, да би га док се још није укочио, пресвукли и спремили за сутрашњи погреб.

Пењемо га са патоса на један диван испод кога је дотле лежао опружен. Један рашнирује и скида ципелу једну, други другу, трећи капут. . . и сви скупа, помажући један другоме, подижемо га да седне, обртамо га и померамо, кад како нам је згодније и успевамо најзад да мртваца свучемо. Исту процедуру имали смои приликом облачења. Људи који су били у оваквим ситуацијама и улогама, знају да то није лак посао, а у овом конкретном случају велим, да смо се прилично знојили, јер бејаше уз то и прилично топло предвече. Тако смо Рајса опремили у његовом новом, види се, као ни мало ношеном фраку, у новој крутој, белој кошуљи, са дугмадима на манжетне, које г-ђа Фавра показа у изобиљу, сва у новим кутијама, рекао би човек, да су одликовања, у црним чарапама и плитким лакованим ципелама, врло мало ношеним. За то време, велики сто у предсобљу за мртво тело, био је постављен и лепо уређен, и тако га тамо пренесемо, да би га и до увече, ко од заинтересованих дође могао ту спремљеног видети.

Призор, који мртав Рајс даје мучан је и тежак као олово. Приликом свлачења и облачења, подижемо га и придржавамо у положају као да седи, чујемо његово још живо крклање у грудима, као да говори, отварање и затварање очију, као да се буди, као да је жив. На мах заборавимо се, да није више међу живима, и да све то што са њим радимо ни мало не осећа, ни мало га се не тиче. Као реагирање, као бол који осећа на наше досађивање што га дижемо и не остављамо на миру, изгледа нам као да казује крклањем и главом својом, која се више не држи чврсто на његовом тако облом и пуном врату; она климаташе без равнотеже на ону страну, на коју га противу наше воље окрећемо и усправљамо.

Врат постаде модар као чивит, рекло би се, да је рукама даљен.

У потпуном скидању свег одела са мртвог тела, на самом десном колену, налазимо једну свежу округлу огреботину величине дводи нарке у металној монети. То је био знак да је Рајс, кад му је изненада позлило, малочас у оном малом инциденту са бив. министром г. Капетановићем пао на том колену и скљокао се. Овај нови наш проналазак од не мање важности, уђе у лекарски протокол, који мој одлични пријатељ г. Д-р Васа Поповић лепо састави, не пропустивши ништа, што би се можда у таквим моментима и дало пропустити. Он ми баш говораше том приликом (сами на балкану) о деликатности лекарског позива и савесности коју један лекар у свима случајевима, особито оваквим мора да има, па стицајући начисто свој протокол, пази, и по нешто ме, као јучерашњег секретара Општинског санитета пита да у свом великом узбуђењу, у коме се заправо сви осећамо, не погрешим или шта не пропусти. Ту одмах, на истом столу, лежала је сабља српског, почасног капетана Д-р Рајса, коју је на дар од стране центр. удружења резервних официра и ратника добио. Ја је дуго држах у руке, извлачих и увлачих је из њене каније, увек са мислима, које су импоновале да је она колико пута била у руке и пасана од великог и племенитог Рајса.

Тешко је описати унутрашње уређење Рајсове виле. Тешко је побројати све оно што се у њој налази, јер то беше пре етнографски музеј, а не дом за становање. Све просторије његове скромне кућице препуне су стварчицама из народа, наших села. Ја хвалим лепо уређење београдског Етнографског музеја, који сам много пута са великим интересовањем посматрао, знам и загребачки и чувени сарајевски, али исто толико хвалим и дивим се уређењу, тако уметничком и са ретким укусом реткостима и оригиналностима у дому Рајсовом, који није ништа друго, до једна не мала минијатура, каквог великог музеја ове врсте. Све оно, што наш сељак, особито српски, са којим је провео највише времена, у својим домовима за кућну потребу има, све Рајс, често у више примерака, разних величина и облика окачене по зидовима, етажерицама и свуда у своме скромном дому има. Добија се импресија како по спољнем изгле-

ду тако и по унутрашњем уређењу, да је то пре кућица једног нашег нишњег сељака и домаћина, а најмање Рајсова — ма да лични намештај постељни и сав остали, одаје господство и културу. Ту има опанака, сељачких чарапа у разним везовима и националним шарамма, дрвених и земљаних, у разним величинама, облицима и шарамма, карата за вино, без које наш сељак ни свадбу ни славу не прославља, ни на црквени вашар, или ма где не иде, верига, бакрачића, кудеља и т. д. различито и старије и новије, наше старо ватрено оружје, ножеви, чутурице, реденици, маса једна испуњених, великих и малих птица, успомена на његов лов и много друго. Нарочито је вредно видети личну збирку разноврсних лептирова и др. инсеката стручно класифицираних и поређаних у нарочитим великим кутијама, које као фијоке пуне један велики и леп орман. Као што је познато Рајс је по науци и природњак.

Када се све то посматра, изгледа, као да Рајс није веровао у превелику љубав коју смо према њему осећали а одмах и превелику захвалност коју му за све учињено вечито дугујемо, па као још један доказ више, своју кућицу подиже и краси, како то чини наш сељак, да би нам можда доказао да га бар сада требамо волети. У ствари Рајс је познавао нашу љубав коју смо у срцима нашим према њему искрено носили и искрено осећали, а он опет за доказ, да српског сељака (кога је својим неумерним пером као војника и хероја прославио широм све четири стране света) и данас исто толико воли, саображава свој интиман живот животу нашега сељака.

— Доцкан увече, по свршеном свем послу, поздрављамо се са г-ђом и господином Алфредом Фавром, који је одавна већ дошао са плаже. Онако утучене и уплакане за својим Рајсом, остављамо их. Д-р Васа Поповић и ја, да би се сутра дан, ако је потребно, опет при руци нашли. Из куће за варош, придружи нам се још један наш пријатељ, Францус, велики сликарски ратни уметник, који је тих дана, са својим путничким, као глобтретерским, за пут око света великим аутом био гост Рајса, а тога дана и часа Рајсове смрти затичем га где у позирању једног младог потпоручника, обученог у генераловој краљевској блузи и панталонама, израђује Краљеву слику, по жељи и налогу Његовом. За успо-

мену на Рајса, овај племенити Францус укра-
сио је пре свога одласка једну собу у вили
„Добро Поље“ сликом у боји, природне ве-
личине, коју г-ђа и г Фавра и данас као лепу
успомену чувају

Д-р Рајс на одру у својој вили „Добро Поље“.

На одру, Д-р Рајс почива опремљен у
фраку, са капетанским еполетама испод гла-
ве, а поред њега с десне стране опружена је
његова сабља, коју је као почасни капетан на-
ше војске од резервних официра и ратника
добио. Крај одра, поређана су преко двадесет
страних и швајцарских различитих одличја
за многобројне учињене заслуге и, неколико
наша Бели Орао са мачевима, две златне ме-
дале за храброст и споменица из последњег
рата. На одру се види и једна бела кита цвећа,
коју је рано изјутра донела једна девојчица
из Јужне Србије. Швајцарски отправник по-
слова и наш велики пријатељ г Карл Јенер,
рано изјутра полаже лаворов венац на одар
свога земљака и личног пријатеља Д-р Рајса,
украшеног швајцарским државним тракама.
По њему стиже и други. „Заслужном добро-
вољцу и незаборављеном другу“ — Савез До-
бровољаца, и тако редом.

Рано изјутра, пошто је убрзо цео Бео-
град сазнао о смрти свога великог пријатеља
и грађанина Д-р Рајса почињу у велико да
прстижу његови многобројни пријатељи и
ратни другови, да га мртва последњи пут у
његовом скромном дому поздраве и да му се
поклоне. Међу првим посетиоцима било је
највише инвалида, четника и добровољаца,
чији је почасни претседник и члан био. Ту се
је оцртавала искрена жалост и туга за из-
губљеним родитељем. Код свих овај послед-
њи неми поздрав и збогом, доказивао је ве-
лики губитак. Крупне њихове сузе и плач као
код деце за изгубљеним родитељима виђале
су се скоро код свих. Од стране Удружења
резервних официра и ратника и Народне бан-
ке као званични делегати били су г.г Милан
Радосављевић, претседник, и Швабић дирек-
тор, као и многи други. Неки преседоше чи-
таву ноћ, да по обичају чувају мртваца и не
оставе га сама. У књигу у којој су се уписали
сви они, који су дотле посећивали дом жива
Рајса, приступили су уписивању и овом при-

ликом, као знак посете дома и одавања по-
следње поште умрлом Рајсу

Пре него се је однело тело у Општу др-
жавну болницу да се изврши обдукција у
просектури од стране проф. Д-р Миловано-
вића, да би се по тестаменту покојниковом,
срце извадило и пренело на Кајмакчалан, у
10 часова пре подне, вајар г Марко Брежа-
нин, узима у гипсу маску Д-р Рајса, која доц-
није има да служи за споменик, који се жели
подићи, а који се данас заједно са овом спо-
меницом израђује и скоро открива. То је
посао специјалног одбора за подизање спо-
меника Д-р Рајсу и Центр. удружења резерв-
них официра и ратника.

Одар Д-р Рајса на катафалку у Офи- цирском дому.

После извршене секције од стране проф.
г Д-р Миловановића, и вађење срца (у 3 часа
по подне), посмртни остаци Д-р Рајса пренети
су у Официрском дому и на почасном ката-
фалку изложени. Пре тога, почасни катафалк
у Официрском дому већ је потпуно уређен
и окићен великим лаворовим венцима при-
стиглих још у подне са свих страна.

Међу свима великим и лепим венцима,
нарочито се је истицао лаворов венац Њего-
вог Величанства Краља Александра, са држав-
ном тробојком и исписаним златним словима
„Д-р Рудолфу Аршибалду Рајсу — Алексан-
дар“. До њега такође лаворов венац претсед-
ника Краљевске владе генерала г Петра Жив-
ковића, са натписом на државној траци „За-
служном пријатељу нашег народа Д-р Рајсу
— претседник Краљевске владе Петар Жив-
ковић“, а с друге стране Краљевог венца
„Храбром ратнику и другу наше војске, Д-р
Рајсу — министар војске и морнарице, армиј-
ски генерал Хацић“ Такође је леп натпис
Удружења резервних официра и ратника
„Војнику правде и права, свом ратном другу
Д-р Рајсу“ Венац је од свежег цвећа са др-
жавним тракама. На венцу ловаца, другова
пок. Рајса, са зеленом траком и ловачким зна-
ком писало је. „Свом ловачком другу, Д-р
Рајсу ловци од Империјала“ Чиновници Ми-
нистарства унутрашњих дела, чији је био на-
челник, гласио је „Драгом учитељу и добром“
док на црној траци, са четничким знаком на
лаворовом венцу Четничког удружења стајало
је „Своме пријатељу Д-р Рајсу — Стари чет-

ници" Из Швајдарске стигао је венац Лозанског универзитета полиције, са натписом „Учитељу и оснивачу" Затим венци Рајсовог посинка и г-ђе Фавра, г-ђе и г Саве Микића, г Бишофа и много други приватни и званични.

У 6 сати по подне, ковчег са посмртним остацима Д-р Рајса постављен је на катафалку

ги су се враћали на исти начин и дефиловали поред ковчега по неколико пута, многи су желели да подуже пред њим постоје, али вал непрегледне масе света, која у поворци полако али сигурно наступа, потискивао је предње и тако често, као *circulus vitiosus* стално обнављао.

Народ, кога је Рајс толико волео и за ње-

Д-р Рајс на одру у Официрском дому са почасном сабљом и др. одликовањима.

у Официрском дому Око њега почасна стража. Убрзо, дозвољава се, да свет улази. До касно у ноћ непрегледна маса света у непрекидним поворкама стално је обилазила покојников ковчег, одавала скрушено последњу, искрену и пријатељску пошту, уписујући се у књигу, која је била постављена на једном столу при самом излазу из Официрског дома. Ово је вредно било гледати, како старо и младо, богато и сирото, учено и просто, све без разлике, у једном беспрекорном реду и тишини улази, задржава се мало пред ковчегом и иде околу натраг ка излазу, да би и други могли за њим то исто учинити уз немо ћутање, пропраћено често плачем и јецањем. Мно-

га све, па и живот дао, овај моменат, као и многи пре тога били су живи доказ силне љубави и искрене жалости од истог тог народа, који му на љубав љубављу ево одговара.

За сахрану Д-р Рајса образован је државни одбор, јер је Министарски савет одлучио да се Д-р Рајс сахрани о државном трошку, са генералским частима. Погреб има да се обави у 15.45 часова пре подне. Овај државни одбор чинили су: г Живојин А. Лазич, помоћник Министра унутрашњих дела (сада бан Вардарске бановине у Скопљу) као претседник одбора и г.г Милан Ђ. Радосављевић, претседник Удружења резервних официра и ратника, Драг Св. Швабић, престав-

ник Народне банке, Милан Остојић, представник Министарства финансија, Коста Барјактаревић, пуковник, представник Министарства војске и морнарице и Илија Новаковић, представник Министарства спољних послова, као чланови одбора.

Удружење резервних официра и ратника, штампало је посмртне плакате о Д-р Рајсу које су се вијале на сваком видном месту Народ се у гомилама заустављао и читао.

„Почасни члан Удружења резервних официра и ратника наш искрени пријатељ из најтежих дана

ПРОФЕСОР Д-р РАЈС,

резервни капетан наше Војске, испустио је своју племениту душу 8. ов. м-ца у Београду

Наша земља — његова друга отаџбина, коју је толико задужио, наш народ, кога је он толико волео и ми, његови ратни другови, са којима је до последњег часа неуморно сарађивао — вечито ћемо чувати драгу успомену на великог Швајцарца и на племенита дела. Слава му!

Средишна управа удружења резервних официра и ратника

Распоред погреб.

Државни одбор прописује распоред свечаног погреб професора Д-р Рајса.

I. Тело покојниково биће изложено у сали београдског Официрског дома у петак и суботу до 15 часова.

II. На дан 10. ов. месеца.

1.) У 15,45 часова извршиће се опело у сали Официрског дома.

2.) Тело покојниково изнесе из Официрског дома активни и резервни официри.

3.) Пред домом говори преставник Министарства војске и морнарице.

4.) Спровод полази Масариковом улицом овим редом

а) крст кољиво, б) венци, в) одличја, г) војна музика, д) војска, ђ удружења и корпорације, е) свештенство, ж) ковчег, з) покојникови сродници, и) преставник Њ. В. Краља, ј) Краљевска влада, преставници београдске Општине, официрски кор и чиновништво, к) грађанство и л) војска.

5.) На углу Масарикове и Милоша Великог улице, говори Радосављевић Милан, пред-

седник Удружења резервних официра и ратника.

6.) Спровод продужује улицом Милоша Великог и зауставља се пред Министарством унутрашњих дела, где говори његов преставник.

7.) Спровод продужује даље улицом Топчидерским друмом до виле „Добро Поље”.

8.) Пред вилом говори преставник Народне банке.

9.) Спровод продужује до Топчидерског гробља, где ће покојник по својој жељи бити сахрањен.

10.) На гробљу ковчег скидају добровољци, четници и чиновници Народне банке.

11.) На гробљу говоре. преставник инвазида, четника и савеза добровољаца.

Свечана сахрана Д-р Рајса уз учешће изасланика Њ. В. Краља Александра, Краљевске владе и огромног дела Београда.

Београд је на величанствен начин и са свим почастима испратио до вечне куће Д-р Аришбалда Рајса, великог пријатеља нашег народа. Спровод је био величанствена манифестација љубави и захвалности према племенитом Швајцарцу

Тело Аришбалда Рајса вожено је, као и тела наших заслужних великана и хероја, на лафету

На спроводу су узели учешће поред изасланика Њ. В. Краља, преставника владе, преставника грађанских и војних власти, огромног броја разних културних и хуманих корпорација, и велики број ратника, другова са фронта покојног Рајса. Они су допутовали да се поклоне његовој сени и одаду му последњу почаст

Трг пред Официрским домом, у коме је стајало изложено тело Д-р Рајса био је прикривен огромним мноштвом народа док су све споредне улице биле напросто закрчене.

Сакупљање света почело је на читав сат пре него што је отпочело опело, тако да је обустављен сваки саобраћај испред Официрског дома. За то време непрегледна колона у савршеном реду продефиловала је поред покојникова одра, који је био прикривен венцима и букетима цвећа.

Мртво тело Д-р Рајса на лафету, пред полазак од Офицерског дома.

Опело у дворани Офицерског дома.

У три и по часа по подне у препуној дворани Офицерског дома отпочело је опело. Чинодејствовао је карловачки владика Иринеј са петнајест свештеника.

Опелу је присуствовао штићеник покојног Д-р Рајса г Фавра, од званичних представника Краљев изасланик пуковник Радивоје Златановић, претседник Владе генерал г Петар Живковић, заступник министра спољних послова г Д-р Коста Кумануди, министар просвете г Божа Максимовић, министар војске и морнарице генерал г Стеван Хацић, министар саобраћаја г Лазар Радивојевић, начелник Главног генералштаба г Милан Миловановић, затим командант Дунавске дивизије г Панта Јуришић, заступник команданта Краљеве гарде генерал г Максимовић, заступник команданта места генерал Петар Радивојевић, помоћник министра унутрашњих дела г Жика Лазић, управник града Београда г Манојло Лазаревић и велики број чиновника и активних и резервних официра.

Реч владике Иринеја.

По завршеном опелу владика г Иринеј опростио се у име православне цркве са покојником овим речима

„Дошао си из лепе Швајцарске у тренутку када се наша домовина борила за остварење националних идеала и за свој опстанак.

„У том тешком часу пружио си нам не само обе руке, него и срце — целог себе.

Наша света црква гледала је како се са апостолском љубављу истичеш свуда, како трчиш масакрираној нејачи и разрушеним селима.

„У борби за народ унео си спу своју љубав и, рад твој био је љубав твоја. Постао си наш, и доживео си да овде умреш. То је велико саживљење са народом.

„Желео си да те наша црква отпрати до вечне куће и опоји српски свештеник Српска православна црква прима те као што си ти у часу страдања примио њену децу Успомену на тебе црква ће чувати у својој ризници. Она са највећом љубављу препоручује твоју душу

и позива своју децу да те задрже у светлој успомени.

„Твоја љубав према нама није имала граница и дао си да се твоје срце чува на Кајмакчалану нашој великој светињи. Нека ти је вечита захвалност, вечан помен и лака ти земља за коју си толико учинио. Слава Аршибалду Рајсу”

Затим је ковчег са телом Д-р Аршибалда Рајса изнесен из дворане. Ковчег су изнели резервни официри и положили на лафет.

У том тренутку војна музика интонирала је погребни марш. На целом тргу завладала је побожна тишина. Војнички почасни одред заузео је став мирно.

Говор пуковника г. Антића пред Официрским домом.

У највећој тишини пришао је лафету са ковчегом пуковник Јован Антић, на служби при Главном генералштабу и у име војске и морнарице опростио се са покојним Д-р Рајсом свим говором:

„Само још неколико дана па ће се навршити петнаест година од онога значајног датума, када се војска малене Краљевине Србије ухватила у коштац са Тесаровим армијама на подножју Цера и Иверка. И у тој неравној борби, српски војник, свесан да брани своје огњиште, на које бесправно и из себичних побуда насрнуо грамжљиви непријатељ, односи једну од најсјајнијих победа из прве фазе великог рата. Поражен непријатељ приморан да напусти заузето земљиште, у срдитој немоћи излио је свој гнев на мирно и незаштићено становништво па чак и на наше рањенике који нису могли приликом повлачења бити евакуисани, и то на начин који подсећа на доба Јанчиара. Нејака деца, незаштићене жене, немоћни старци и изнемогли наши рањеници бездушно су убијани и мрцварени од војске велике аустроугарске монархије, која за себе беше присвојила улогу цивилизатора на Балкану У таквој ситуацији, а да би светско јавно мњење било тачно обавештено о неделима наших непријатеља, српска влада обраћа се на неутралну Швајцарску с молбом да јој пошаље једног стручњака који ће на самом попришту ратних догађаја да утврди праву истину о нечувеним зверствима почињеним од аустријске војске за време њеног кратког бав-

љења на нашој територији. Швајцарска влада одазива се тој молби и одређује Д-р Рајса, који је кроз неколико дана већ у Нишу, где га прима претседник владе. „Требамо искреног пријатеља, који зна посматрати. Пођите на фронт. Отворите очи и уши и кажите онда свету шта сте видели и чули”, беху речи седега државника, коме судба беше доделила тешко бреме управљања државом у оним судбоносним и пуним искушења данима. Једно кратко и војничко „Разумем” био је одговор Д-р Рајса, после кога он одлази на бојиште.

„И ту, на попришту крвавих борби Д-р Рајс се не само уверава о свирепости и дивљаштва Аустро-Мађара, већ се у исто доба осведочава о витешкој души српског војника. Племенито држање наших ратника према побеђеном непријатељу и поред великих његових недаћа, љубав српског војника родној груди и његово јунаштво и пожртвовање у борбама за одбрану домовине толико су очарале овог поштеног Швајцарца, да се он више не задовољава улогом неутралног извештача, већ се пријављује за добровољца само да би био непрекидно уз наше војнике. Од тога времена Д-р Рајс је нераздвојни ратни друг српског сељака и прати га кроз све фазе променљиве ратне среће.

„За време велике катастрофе с јесени 1915. године Д-р Рајс остаје уз војску све до Крфа одакле одлази на краће време у Швајцарску ради збрињавања наше избегле деце, па се одмах за тим враћа на Солунски фронт

„Ту на Солунском фронту, он подноси све тегобе рововског живота и непрекидних борба, испољавајући и личну кураж и јунаштво и напуштајући своје ране другове само у моментима када су били потребни његови драгоцени савети при организацији службе за сузбијање непријатељске шпијунаже и дефетистичке акције. На том пољу рада он је учинио значајне услуге не само српској, већ и целокупној савезничкој војсци на Солунском фронту 1918. год. Д-р Рајс са победоносном српском војском улази у ослобођену Србију. Сад је био моменат, када је могао, са дубоким уверењем, да је за нашу праведну ствар учинио све што се је могло учинити, напустити Србију и вратити се у своју лепу и богату домовину, где су га чекале све угодности мирног и спокојног живота. Али Д-р Рајс то не чини. Његова љубав према срп-

ском народу, а нарочито према ратницима, са којима је кроз четири пуне године делио све тегобе, везала га је чврсто за ову земљу, у којој остаје до дана његове смрти, која је тако изненадно и прерано дошла, залажући своје перо и свој високи ауторитет кад год је било потребно за побољшање судбине ратника и њихове сирочади. Колика је та љубав према ратним друговима била велика, види се из његове последње жеље, да му се срце чува на Кајмакчалану, поред костију оних јунака, који су први отворили вратнице поробљене отаџбине.

„Наша војска, која је имала ту част да једног тако благородног и пуног врлина човека убраја међу своје сараднике на делу ослобођења и уједињења, поред осталих почасти и одликовања примила га је у своје редове са чином почасног капетана, а наш народ биће вечито захвалан своме великом пријатељу Д-р Рајсу

„Мир пепелу његовом и вечна му слава!“

Формирање поворке.

На тргу пред Официрским домом и у Масариковој улици формирана је поворка.

Од Официрског дома поворка се кренула овим редом напред је ношен крст и кољиво, са Краљевим венцем на челу, који су носили двојица гардиста. Затим су четири официра носила одличја наша и страна. Потом је ишла војна музика, једна чета пешадије осамнајестог пука, разна удружења и корпорације, свештенство и ковчег на лафету

Иза Ковчега ишао је штићеник покојног Д-р Рајса г Фавра, затим Краљевска влада са претседником владе генералом г Петром Живковићем, преставници власти војних и цивилних, генералитет и адмиралитет, официрски кор и огромно мноштво народа свих сталежа. Нарочито је запажен велики број инвалида, старца и жена у црнини. Поворку је завршавао један дивизион пољске артиљерије.

Поворка је из Масарикове улице скренула у Милоша Великог улицу и застала пред зградом Старе скупштине, у којој се налази дом резервних официра и ратника.

Ту пред Старом скупштином са др. Аршибалдом Рајсом опростио се у име резервних официра и ратника г Милан Радосавље-

вић, претседник резервних официра и ратника.

Опроштај г. Мил. Ђ. Радосављевића.

„Из грмена великога,
„Лафу изаћ' трудно није;
„У великим народима
„Генију се гнездо вије “

(Горски Вијенац).

„По духу и језику припадник велике француске нације, из чијег грмена лаву трудно изићи није, по рођењу и животу син лепе Швајцарске у којој се таленти цене и поштују, где сваки геније радо гнездо вије, наш драги Рајс радом и талентом, још у својим врло младим годинама, привлачи пажњу на себе — поставља нове правце у науци, којој се одао и убрзо постаје професором чувеног Лозанског универзитета.

Поданик земље, чија неутралност међународним уговорима беше загарантована, није као човек могао остати равнодушан када је једном целом народу неправда чињена. Он напушта завидан положај професора Лозанског универзитета, излаже се опасности и долази међу нас да се на извору догађаја увери, колико има истине у ономе што се о нама рђаво говори и пише.

Баш у то време непријатељска штампа беше употребила сва средства да нас окриви за догађаје који су се одиграли ван наше воље. Криминалиста по струци он је одмах осетио шта ово треба да значи и први је у страшној јавности дигао свој глас против упућеног ултиматума и штраф-експедиције, коју нам Аустрија беше спремила.

Његови чланци у страниј штампи грмели су као хаубица и својим треском обарали једну неистину за другом које су против нас изношене.

Пером доброг новинара, ауторитетом универзитетског професора, репутацијом исправног човека, речју која је звонила као с Јерихона, освајала је срца и владала бићима; он је тада за нашу ствар учинио више него да су нам пукови пешадије и дивизиона артиљерије у помоћ били послани .

Фама о провокацији рата са наше стране би срушена и многи дотле неопредељени стадоше уз нас. Морална битка би добијена и за ту победу наша Отаџбина и народ остаће му вечито благодарни . .

Човек велика срца, добре душе, високе културе и европских манира, отмен швајцарски господин, ма да решен како је сам мислио да остане само хладан посматрач, чим је дошао у додир са нашим сељаком-војником он се за њега загрејао и силно га заволео. Његова судбина још тада беше опредељена да до краја живота остане у нашој средини.

Пратећи нас у стопу, он је поред нас издржао и провео ратно крштење, после прве борбе кад је смрти у очи погледао успавани дух одважног јуначког Виљема Тела, на мах се пробуди и од смиреног професора, постаде прекаљени војник и српски ратник чије груди красе толика ратна одликовања и кога прати признање Његовог Величанства Краља и народа.

Видео си нас, драги Рајсу, у слави и падању, видео си нас у борби и страдању. На путу за нашу Голготу, делио си са нама последње парче суше арбанске проје, хранио си гладне, подизао клонуле и тешио бедне. Твоје присуство у тим нашим најтежим часовима било нам је једина нада, да нас сви пријатељи нису напустили. На Крфу и Солуну уложио си све своје силе, да нас преко твоје Отаџбине са нашим породицама у вези доведеш. А када су наше и савезничке армије проломиле непријатељске фаланге на Солунском фронту, ти ниси отишао у твоју Швајцарску, да у задовољству уживаш заслужени одмор, већ си пошао заједно са нама у Србију да под најтежим приликама и даље сарађујеш на пословима нације и државе за коју си се толико залагао.

Дошао си да у твојој вили, која носи име последње наше победе Добро Поље, уређеној по угледу на куће наших сељака у Шумадији, дошао си и решио да у њој до смрти останеш и своју љубав према нама и тиме посведочиш.

Нека ти је хвала у име свих нас, твојих другова за сва добротина која се као друг и ратник нашем војнику учинио и кога се на самртном часу сетио. Он твоју велику љубав никад заборавити неће. Нека ти је хвала у име Удружења резервних официра и ратника, чији си почасни члан и чију почасну сабљу једини између резервних официра носиш.

А шта да ти кажем у име свих и у име твојих многобројних поштовалаца и пријатеља, једини и несудбени куме сина мога, друже

и непрежаљени пријатељу мој! Шта да кажем деци мојој, мојој малој Олги, коју чика Рајс никад више помиловати неће, шта да јој кажем? Ти одлазиш. Куће твојих пријатеља осетиће да нема више оне централне личности без које се ни једна свечаност и весеље није дало ни замислити. У домовима у којима си ти наилазио ону топлину и братску љубав, коју си у својој ранијој Отаџбини оставио.

Ти одлазиш и остављаш нам тужни аманет, да твоје срце почива на Кајмакчалану, најпоноснијем врху српских земаља, крај другова које си гледао кад умиру.

Ми ћемо твоју жељу испунити племенити пријатељу, твоје срце у место тебе, дочекаће наше ратне другове и браћу по оружју Французе, чијем си се доласку ти толико радовао. Твоје срце биће луча, која ће са Кајмакчалана вечито осветљавати путеве којима треба да иду будући нараштаји. Оно ће их учинити како се жртвује истини и правди, како се воли слобода и несебично служи идеалима Човечанства.

Почивај мирно у Небеском Царству, где те чекају милиони палих ратних другова у земљи коју си толико волео. Наша земља, твоја друга Отаџбина и ми твоји другови, породица твоја, јер ти друге породице ниси имао, нећемо те никад заборавити.

Слава ти и хвала!

— Слава му! Слава му! — заорило се са свих страна из хиљаду грла, када је г. Радосављевић завршио говор.

Затим је спровод кренуо улицом Милоша Великог Средином је ишла поворка у потпуном реду, док је свет притиснуо широке тротоаре са стране. Све до „Лепог Изгледа“ свет је у масама сачекивао спровод и сви тротоари су били густо поседнути.

Испред Министарства унутрашњих послова спровод се опет зауставио. Са балкона зграде са пок. Д-р Рајсом опростио се, у име чиновништва Министарства унутрашњих послова, начелник г. Кузмановић.

Говор г. Кузмановића.

„Син лепе Швајцарске, целом свету познат велики научник Д-р Рајс, дошао је из колевке мира и човечности, к нама, у земљу узбурканог мора. Дошао нам је као велики зналац, неуморан радник, да нас заштити и

послужи правди и истини. Завршио је свој посао часно. А кад је требало да се врати у своју земљу, као витез витезова, он је остао да и даље са љубављу служи нашем народу

„У овој земљи нашао је особине достојне дивљења, наишао је на племенитост и херојство, заволео нас и постао наш моћни бранилац. У данима крви, јада и страдања Д-р Рајс осетио је искрено и дубоко сав бол који је препатио наш народ.

„Објективно и као човек, отворио је целом свету очи и упознао их са нашом праведном ствари”

Затим г Кузмановић истиче поједине задуге пок. Д-р Рајса. Нарочито се задржава на његовом научном значају и истиче његове заслуге за нашу полицију

„Руководио је стручним пословима, извршио је реорганизацију полицијског и техничког одељења, основао полицијску школу, извршио реорганизацију полицијске струке а његове идеје практично су искоришћене, док ће његова стручна књижевност бити од драгоцених услуга за будућност наше полиције.

„Његовој светлој сени дугујемо од срца благодарност. Био нам је саветодавац широких видика. Са свога „Доброг Поља” доносио нам је своје идеје, као свеже убрано цвеће”

„Опраштам се у име Министарства унутрашњих послова, у име персонала и у своје име са племенитим човеком, великим пријатељем нашег народа и мојим другом Д-р Рајсом, чији ће живот далеким покољењима говорити о његовој великој љубави и племенитости”

Тужна поворка креће даље.

Затим се спровод даље кренуо.

Код „Лепог Изгледа” чекао је читав низ трамваја, које је Општина београдска ставила на расположење за превоз учесника на погребу

Док је један део пошао од „Лепог Изгледа” трамвајем и колима, поворка је продужила даље. За лафетом је ишао пешке највећи део оних који су пошли да испрате Д-р Рајса до вечне куће.

Пред фабриком Милана Вапе.

Д-р Рајс је заиста имао много пријатеља и поштовалаца. И, то је пало у очи поштовалаца из свих редова народа,

Фабрика хартије Милана Вапе одала је спроводу почаст својом сиреном која је свирала за све време проласка пратње. У исто време рад је у свима одељењима фабрике престао за пет минута и завесе су биле спуштене.

Пред вилом „Добро Поље”.

Пред вилом „Добро Поље” поворка се зауставила у 5 и по часова. Ту, под лиснатим дрвећем одржао је говор г Драгослав Швабић, у име Народне банке чији је функционер био Д-р Рајс.

„Драги професоре и велики пријатељу Отаџбине наше! У име Народне банке, колегиума и свег особља банчиног, а особено у име твојих ратних другова из Народне банке, хоћу да те пред овим скромним домом, у коме си, увек, само добро за наш народ радио, изјавим наше поштовање и дубоку захвалност

Народна банка дубоко и искрено жали за тобом, јер си ти, велики покојниче, својом великом спремом, драгоценим искуством и свесрдним залагањем и у њеном пословању и њу савршено задовољио.

Осећајући губитак Народна банка дубоко те жали, и моли те да на растанку са њом верујеш у њену захвалност

У овом часу, када ми мисао лети из туге у тугу, у искреном болу за тобом, ја се не питам бојажљиво да ли су сви и сваки, у овој нашој лепој Домовини, свесни губитка у твојој личности. Не. Као да сам наслонио уво и као да чујем безброј верних ти срдаца, понајпре оних, твојих, под шајкачама и њихових малишана, које си ти са разлогом највише љубио, затим, мајки и љуба њихових, очева, сестара и браће њихове — јер сви они знају, врло добро знају, ко је и шта је за наш народ био и значао велики Швајцарац доктор Рајс.

Моје интимно уверење да је већ 17 септембар 1916. године, када је хладни северац гонећи кишу са снегом, југ обавио са свију страна горостасни Кајмакчалан — коме су дични Дринци већ били предали на вечно чување безброј свежих гробова својих најславнијих јунака — да је већ тога дана узлетело твоје честито срце за мир и починак, крај оног Граничног Стуба, до кога смо стигли кроз ватрену грмљавину у ломљењу окова на путу за Србију, и на њему урезали овај натпис за

доцнија поколења. „Први батаљон VII пешадијског пука Краља Петра I. 17 септембра 1916. године у 12.30 час. у подне на новом Светом Месту разбио је окове и отворио двери Мајке Србије”

Драги професоре, праведно си наградио Јужну Србију, што си баш њој срце поклонио. Она је сва у уздаху и болу за тобом, јер те је срцем осетила, заволела и побожно пошто вала.

Последњом вољом својом, ти си у тестаменту своје ставио у дужност пријатељима да твоје топло и родољубиво срце за ову груду ставе на врху гордог Кајмакчалана, да тамо, по твојој жељи — оно ишчезне. Патриотска жеља твоја биће испуњена, за који дан, када твоја и наша браћа Французи, ратници са Солунског фронта, стигну у нашу Отаџбину за свечаности Фидака.

Али је наша вера и праведна нада да оно тамо никад ишчезнути неће, већ ће се свом својом топлином вратити у наша ојађена срца да сачува вечиту успомену на тебе.

Слава ти и најдубља хвала, драги и поштовани професоре, велики пријатељу нашег захвалног народа коме си учинио многобројна добра, да те он, по души својој, сличној твојој и идеалима за Отаџбину никад заборавити не може.

Хвала ти и у име Одбора за подизање цркве Костурнице у Крушњу и честитих грађана те мале варошице под Мачковим Каменом, јер је и твојом иницијативом и племенитим залагањем и тамо посао приведен крају.

Хвала ти за жарку љубав којом си нас волео.

Слава ти!

На Топчидерском гробљу.

Безбројна поворка продужила је даље. Далек је пут до Топчидерског гробља, врућина велика, али је и љубав према племенитом Швајцарцу у нашем народу велика. Свет је ишао стрпљиво, погружено као за својим најрођенијим и најмилијим.

У 6,5 часова поворка је била у Топчидеру. Ту се придружили и шетачи који су се затекли у парку. Поред врата зграде фабрике новчаница Народне банке све је кренуто уз брдо на Топчидерском гробљу.

У 6.20 поворка је била пред гробљем. Ковчег су скинули и однели пред цркву четници и добровољци и инвалиди.

Цркву је опколило много света. Сунце се већ клонило заходу кад је код гроба Д-р Рајса, који се налази поред гроба мале Наде Фавре, коју је Др. Рајс волео као своје дете, одржан помен и отпочели говори.

Нада, кћи г-ђе и г Фавре, непрежаљена нећакиња Д-р Рајса. По жељи Рајсовој сахрањен је одмах до ње

Опроштај професора Лорана са Д-р Рајсом.

„Ја ћу вам драги пријатељу казати своје последње збогом пред овим гробљем недалеко од вашег скромног и родољубивог „Доброг Поља” Говорим вам прво у име своје отаџбине Француске коју сте волели искрено и која вам је дала своје највеће одликовање Легију части.

Говорим вам и у име свију бивших бораца Француза на Солунском фронту чији сам ја овде преставник као претседник југословенске секције.

Ја сам вам са великом радошћу дао пре три месеца титулу почасног члана нашег удружења са нашим знаком.

Нека вам ова славна српска земља коју сте толико волели и за коју сте толико учинили буде слатка и лака и да вам помен буде вечан у њој“ — завршио је г Лоран са сузама у очима.

У име инвалида са Д-р Рајсом се опростио г. Рада Новаковић

овим говором

„Српски инвалиди изгубили су великог пријатеља, заштитника, саветодавца и друга за ослобођење ове државе. Велика су дела којима је Д-р Раје задужио наш народ. Велике су његове заслуге за правду и истину, част и веру. Онда кад нас нико није познавао, он је изнео истину о нама и о рату који се код нас водио.

Највеће његово дело је љубав према нама инвалидима. Он је говорио „Инвалидима треба миран и скроман живот“ Ми смо слушали његове савете и кад је он рекао да ће отићи из ове земље ми смо рекли Не брате Рајсе! Он је заплакао и ми смо заплакали и он је остао.

Ми смо слушали његове савете и ми ћемо увек спомињати његову доброту и његову љубав према нама. Слава Д-р Рајсу вечитом добротвору нашег народа!“

Г. Илија Бирчанин, претседник удружења четника.

опростио се са Д-р Рајсом овим говором

„Болно је јаукуо цео наш народ од Триглава до Солуна и од Балканских Гора до Јадранског Мора. Заплакали су сви преживели ратници широм простране домовине наше. Затреперили су нахерени крстови на многобројним хумкама изгнулих витезова. Задрхтао је крвави Старац — Кајмакчалан а од тога циновског дрхтаја осетио се је потрес и на историјском Добром Пољу и гордом Сувору

Нестало је нашег највећег пријатеља из најтежих дана наше народне прошлости. Нестало је племенитог сапатника наших мука из арбанске голготе. Нестало је човека који је у своје време вредео нашој отаџбини више него дивизија војника. Нестало је највећег

поклоника наших ратничких светиња. Нестало је доктора Рајса.

Склопио је за навек своје паметне очи један редак друг из крвавих дана наше најскорије прошлости. Његов племенити дух винуо се у небеске регионе да у часном друштву оних који за славу Отаџбине давио већ бораве вечни сан, заузме почасно место.

Одјек данашњег војничког плотуна, праћен величанственим звуком Бетховеновог марша, натераће сузе на очи многобројним пријатељима и поштоваоцима овог у истини великог човека. Сви ће они искрено заплакати и зажалити што никад више неће срести симпатичну фигуру нашег осведоченог народног пријатеља и добротвора Д-р Рајса.

Стари четници који су га увек топло вољели послаше ме да са ово неколико речи поздравим успомену на почасног члана њихове организације и да се поклоним његовој блаженој сени. Извршујући ту до срца болну ми дужност, ја из дубине своје захвалне душе кличем нека је слава и вечна хвала нашем драгом пријатељу доктору Рајсу!“

У име добровољаца са Д-р Рајсом опростио се њихов претседник г. Јеврем Томић.

овим говором

„Дуг којим си нас задужио, велики је, и никад га одужити не можемо. И сутра, када ти споменик будемо дизали, на њему, без зазора, моћи ћемо исписати речи Захвална Отаџбина Великоме Сину. Јер ова земља заиста је била твоја Отаџбина.

Можда одлазиш и разочаран. Опрости и буди уверен, да је се и многи од нас разочарао. Али љубав према овој земљи и нашем Врховном Команданту, најјачој гаранцији наше будућности, била је и остала јача од свих наших личних неприлика.

Клањајући се твојој великој сени, дозволи да у моменту, када се растајемо са тобом, у име твојих захвалних другова, поновим завет који си нам оставио

Бранићемо ову земљу са оним истим осећајем дужности и љубави, како смо је заједно с тобом стварали на Груништу и Старовинском Редуту

Слава ти ратнице и друже!“

У име удружења полицијских агената са Д-р Рајсом опростио се претседник удружења г Мијат С. Лукић, бригадир агената Управе града Београда овим говором

„Доктор Рајс цео свој живот трудио се да нас млађе полицајце научи свему ономе што је и сам знао. Прва полцијска школа у Београду у којој је пок. доктор Рајс био директор, била је та стручна школа, која је стручно образовала већину наших млађих полицајаца.

Слава ти велики учитељу, и хвала за све што си за нас учинио, твоје име за нас биће кула светиља, која ће показати пут нашег даљег рада!”

Почасни плотун

Било је скоро седам сати, када је г. Војислав Илић, Млађи завршио рецитацију једне своје песме.

ЗАВЕТНА ЖЕЉА Д-р РАЈСА

од В. Илића, млађег

„Кад ми се овде, у земљи српској,
„Заврши стаза животних дана,
„Желим, да моје срце почива
„Високо, наврх Кајмакчалана,

„Тог најдичнијег врха Србије,
„Где сури орли облак продиру,
„Да тамо будем покрај другога
„Које сам глед’о када умиру!”

И заспао је с том жарком жељом,
И лепе очи за навек свео,
Пошто је вољно Србији дао
Снове и младост и живот цео.

Тек данас ћемо појмити јасно,
Кад га у земљу будемо скрили,
Шта нам је овај покојник био
И шта смо с њиме све изгубили

Кад српски народ бејаше пош’о,
Противу гнусне силе варварске,
Он нам је журно у помоћ дош’о,
Из живописне своје Швајцарске.

Заволео је Србију нашу,
Своју је судбу са њоме слио,
С њоме је клец’о, посрт’о, пад’о,
Мада је родом Швајцарац био.

Тај витез пера спомену чијем
Цело се Српство захвално клања,
Жив се јуначки за нас борио,
А сад нам, мртав, срце поклања!

Урне, античкога типа, где је смештено племенито срце Д-р Рајса, на славном Кајмакчалану

И док се свеће воштане пале,
И док се цвеће на одар слаже,
И док он мирно, блажено сања,
Мени се чини, као да каже:

„Ко залог моје љубави вечне,
 „У знак другарства из славних дана,
 „Желим, да моје срце почива
 „Високо, наврх Кајмакчалана.

„Тог најдичнијег врха Србије,
 „Где сури орли облак продиру,
 „Да тамо, будем покрај другова
 „Које сам глед'о када умиру!”

После овога је пешадија грунула један
 плотун а потом артиљерија испалила више

плотуна. Сунце је било зашло за хоризонт
 када је у раку спуштен ковчег Д-р Рајса, при-
 јатеља нашег народа.

— И ја бејех један од оних, који га спу-
 стише у раку При помисли, да спустам тело
 на вечни починак ту, где је велики Рајс сам
 желео, при помисли, да сам имао срећу и част
 да га пре толико година у најодушевљенијем
 часу као добровољац дочекам а сада опре-
 мим и испратим на далеки пут, са кога се до
 данас нико не врати, — уз сву жалост и бол,
 захвалим судбини и на ову част, што ми је

Писац Споменце на гробу Д-р Рајса. Топчидерско гробље код Београда.

признајем искрено дала да интимно у себи осетим, како се, спуштајући мртво тело великог Рајса, осетих и ја великим.

Народна Одбрана Д-р Рајсу.

Средишни одбор Народне Одбране у знак сећања и захвалности на Д-р Рајса и његова заслужна дела, према српском народу у најтежим временима, у место венца, приложио је Четничком удружењу једну хиљаду динара уписујући Д-р Рајса за члана утемељача наших четника.

Јужно-Србијанци на погребу Д-р Рајса.

На погребу пок. Д-р Рајса као великом пријатељу Јужне Србије, корпоративно је учествовала управа Удружења Јужно-србијанаца заједно са својим члановима и пријатељима удружења.

Изјаве саучешћа преко „Политике“.

Поводом сумрти Д-р Рајса редакција „Политике“ примила је многе изјаве саучешћа. Међу осталима

„Ивањица, 10. августа.

Примите наше дубоко саучешће за највећим пријатељем наше земље и наших инвалида, великим Швајцарцем Д-р Рајсом. Слава му!

Инвалиди”

„Риом, 10. августа.

Дубок бол и саучешће поводом смрти заједничког пријатеља Д-р Рајса.

Професор Кордије”

Босанска Крајина жали смрт Д-р Рајса.

„Бања Лука, 10. августа

Вест о смрти Д-р Рајса изазвала је дубоку жалост како у Бања Луци тако и у целој Босанској крајини, а нарочито код добровољаца који пок. Рајса познају још са Солунског фронта. Ова жалост је у толико већа што је пок. Рајс био обећао својим пријатељима да ће овог лета посетити Бања Луку и Босну

Поводом смрти Д-р Рајса на многим домовима у Босанској Крајини а нарочито у Бања Луци, извешане су црне заставе. Инвалидско удружење у Бања Луци одржало је сем тога и комеморативну седницу са које је упу-

ћена депеша Инвалидском удружењу у Београду у којој се изјављује дубока жалост за губитком друга из рата и великог пријатеља нашег народа. Иако је данас трећи дан од смрти пок. Рајса ипак је овај догађај још увек главни предмет разговора у овдашњем друштву”

Врњци, 10. августа

Гордимо се таквим великаном, Умро је да вечито живи. Србија га заборавити неће. Слава му!

Милутин Стојановић, прота из Лесковца, Вукашин Басекић, адв., Сотир Илић, индустр.

Мионица, 10. августа

Изненадна смрт Д-р Рајса, великог пријатеља нашег народа, истински је потресла све родољубе, а нарочито све сараднике стварања наше велике домовине. С тога хитамо да изјавимо дубоко саучешће породици, његовој души да пожелимо рајско насеље а уморном у борби и истрошеном његовом телу вечити одмор у земљи за коју је неуморно и са бескрајним пожртвовањем радио.

У име грађана варошице Мионице, претседник суда општине *Милош Л Божић.*

Раља, 10. августа

Вест о изненадној смрти Д-р Рајса, великог и ненакнаданог пријатеља српског народа, српских војника инвалида, њиховог искреног и оданог браниоца и заступника у нашој и страни јавности јако нас је ожалостила. Молимо примите наше саучешће у великом болу за незаборављеним Д-р Рајсом. Слава му и хвала му Лака му српска груди за коју је све жртвовао.

Љубица и Душан Пешић,
генерал у пензији

Зајечар, 11 августа

У тузи за великим покојником примите и наше дубоко саучешће.

Перса Стојановић са децом

Косовска Митровица, 11 августа

Са највећим болом неумрлог пријатеља Рајса молимо да примите братско саучешће Косоваца, који ће га и у будуће волети као што је он нашу земљу волео. Ценећи врлине Д-р Рајса са којим је износио истину о души

нашег народа, ценећи љубав његову према нацији, суд, одбор и грађанство града Косовске Митровице, на данашњој свечаној седници, са побожним пиететом изабрали су Д-р Рајса за почасног грађанина града Косовске Митровице и једној новој улици дали назив улица Д-р Рајса. Слава и хвала нашем Рајсу

Претседник општине, Поповић.

Дубровник, 11 августа

Наше велико саучешће за изгубљеним добрим пријатељем и другом

Обласни одбор ратних инвалида — Дубровник.

Сарајево, 10 августа

Молим вас да примите моје дубоко саучешће у жалости за вашим драгим покојником који је народ српски веома задужио. Слава великом Д-р Рајсу

Васиљ Грђић,

за обласни одбор Народне одбране

Дубровник, 10 августа

Примите искрено саучешће пригодном смрти доброг и племенитог Рајса, који је све своје дао за добро наше отаџбине.

Претседник Обласног одбора Народне одбране, *Пилетић.*

Пожаревац, 10 августа

Смрт почасног члана наше омладине г Рајса и највећег пријатеља српског народа оплакује и пожаревачка Трговачка омладина.

Претседник *Драгољуб Јаковљевић.*

Крагујевац, 10 августа

Шумадијски ратници оплакују смрт драгог пријатеља и ратног друга Рајса.

Претседник *Павловић.*

Скопље, 11 августа

Стари четници другови и пријатељи племенитог Рајса клањају се сени драгог покојника и деле тугу и бол.

Претседник Четничког удружења *Врсаловић.*

Париз, 10 августа

Болно дирнути страховитом и изненадном несрећом плачемо с вама због ненакнадног губитка нашег славног пријатеља и великог српског и француског родољуба.

Опети

Јопуд, 10 августа

Израз дубоког бола због губитка нашег драгог и дивног Рајса.

Старчевић.

Ђуприја, 11 августа

Шумадиски соколи на своме слету у Ђуприји оплакују смрт великог пријатеља Рајса.

Старешина жупе *Павловић.*

Ђуприја, 11 августа

Општој жалости поводом смрти Д-р Рајса придружује своје саучешће.

Ст Нешић, држ. саветник

Нови Сад, 10 августа

Драгом покојнику Д-р Рајсу на мртвачком одру, Колико је висок и светао Кајмакчалан толико ће он са својим срцем бити одсад виши и светлији за све векове. Хвала твојој љубави. А како ћемо за твоје велико срце захвалити твојој дивној колеџи.

Сликар *А. Боцарић.*

Сомбор, 11 августа

Поводом смрти осведоченог нам пријатеља и ратника Д-р Родолфа Рајса наше саучешће и жаљење изволите изразити и у име наше породице и пријатеља покојниковим. Лака му земља коју је за живота тако жарко љубио и вечна му успомена!

Пододбор Сомбор
Д-р Јоца Коњовић

Сушак, 10 августа

Поводом смрти Д-р Рајса, добротвора народа, изражавамо искрено саучешће.

За управни одбор
претседник *Шеферовић*

Глајхенберг, 12 августа

Потресена смрћу Д-р Рајса, молим да примите дубоко саучешће моје и питомаца Средњешколске Матице, деце изгнулих другова великога покојника.

Претседница *Лепосава Христић*

Вуковар, 10 августа.

Молим да родбини Д-р Рајса изразите најдубље саучешће нашег пододбора за незаборављеним пријатељем нашег народа.

Претседник *Красојевић,*
велики жупан

Једна захвалност која је касно стигла

Поред познатих великих добротинастава којима је Д-р Рајс за време рата задужио цео наш народ, учинио је у то време и многа незнана добротинства појединцима тог истог народа који је он толико волео.

Неки су му за то захвалили. Таква једна изјава захвалности стигла је у вилу „Добро Поље“ тек прекјуче. То је ово писмо

Цетиње, 4 августа 1929.

Поштовани Господине Докторе,

Мој Вам потпис неће ништа објаснити, — зато Вас морам подсетити на велике и мучне дане, које сте само Ви у стању да опишете онакве какви су текли.

Поред толико високих личности, Ви ћете се ваљда сјетити и једног малог Црногорца, којег сте Ви онако великодушно примили под свој кров, у Вашој вили на обали женеваског језера. Дакле тај мали Црногорац захваљујући прво Вама, па онда свим добротворима Ваше узвишене Домовине, остао је жив, а ако се Вам није до сада јавио и захвалио Вам за гостопримство и спас живота, то је из разлога што није у могућности да Вас позове својој кући, и ако Вам то није потребно, али би тиме дао сатисфакцију оном познатом духу гостопримства и захвалности који је познат његовим сународницима. Хтио сам да Вам захвалим путем јавности, али та капља воде у море добротинства и похвала који заслужно добијате, била би незапажена, тим прије што ја не бих умно изразити колико је осјећам. Ипак сам промислио да ће Вам бити мило да примите ово неколико редака од мене коме сте спасли живот и дали му душевне хране са једним опширним писмом са Солунског фронта, приликом погибије мога оца, чија је смрт и храброст остала тајна, те поред свих мојих напора нијесам успио да дознам тачно на коме је мјесту нашао смрт

Са задовољством сам пратио све Ваше књиге и дописе и стекао сам увјерење, да би смо брзо заборавили на оне мучне и тешке дане, а са њима и оне који су положили животе за остварење ове државе, те и зато Вам морам захвалити, ма да је ова моја захвала мала и ништавна према оној коју Вам одају хиљаде и хиљаде сијени палих бораца од Солуна до Триглава.

Знам да ће Вас такође интересовати како сам пребродио све тешкоће живота после смрти мога оца и повратка у домовину Благодарни образовању које сам добио у Вашој домовини успио сам да добијем приватну службу и био сам премјештан у разним крајевима наше области, те сам био у могућности да помажем и мајку Сад се налазим на Цетињу, али је ова клима за мене веома јака те сам тешко издржао прошлу зиму, тако да ћу бити приморан да тражим службу у топлим крајевима, ако успијем да је нађем.

Завршујући ово моје писмо срдачно Вам желим сваку срећу, дуг и срећан живот на понос Ваше Домовине а за срећу нашег народа.

Доживотно благодаран
Крсто М Шпадијер.

Тестамент Д-р Рајса

Дежурни судија Варошког суда г Мило-сав Смиљанић отворио је сутра дан пре подне тестамент Д-р Р А. Рајса. Поред г. Смиљанића отварању тестаментa присуствовали су от-правник послова Швајцарске у Београду г Карл Јенер, виши инспектор Народне банке г Протић, синиак Д-р Рајса г Алфред Фа-вра, шеф јавне безбедности г Драгољуб Јо-вић и деловођа-писар г Драгош Радовић.

Г Јовић је том приликом предао г Сми-љанићу ствари које су нађене код мртвог Д-р Рајса портмане са 2.650 динара, четири бес-платне железничке карте, пасош и десет ло-зова Класне лутрије.

Тестамент, управо, као што се види, до-датак тестаменту који се налази у Лозани, гласи у преводу, јер је написан на францу-ском.

Додатак моме тестаменту.

Мој тестамент који се налази при де-партману просвете кантона Во у Лозани (Швајцарска) остаје у снази са следећим до-дацима и изменама.

Моја покретност, веш, сребрне ствари, гардероба, било у Лозани било у Београду, — припаће Алфреду и Лујзи Фавра а не Франсоу Готије. Алфред и Лујза Фавра даће овом последњем нешто од ствари, према њи-ховом избору за успомену

Разуме се да ће Алфред и Лујза Фавра оставити лицима, наведеним у мом тестаменту

у Лозани да изабери поједине ствари, које она хоће да чувају за успомену

Две ствари од намештаја, лакиране кинеским шарама, изгледа велике вредности, припадају мантоналном музеју у Лозани. Нико од моје старе породице изузев госпођице Стефаније Десетер, која има ренту означену у мом тестаменту за време њеног живота, неће добити ништа од онога што остављам после своје смрти. Све успомене из моје каријере одличја, медаље, поклони од шефова држава и т. д., моје белешке и хартије из рата, почасна сабља, коју сам добио од старих ратника и резервних официра војске Срба, Хрвата и Словенаца припадају моме кумчету (Фијелу) Андреји Родолфу Опетију, сину М. А. Опетија, главног секретара Француске Банке. Алфред Фавра предаће му све те успомене.

Андреји Родолфу Опетију припадају исто тако новци, које сам депоновао код Француске Банке. Ја га молим да чува увек у својој породици ове личне успомене и моје списе. Може их и објавити ако хоће. Андреји Родолфу Опетију такође припадају стручне публикације, као и белешке и архива разних аката и оригинала и исечци мојих чланака објављених у новинама. Ако нађе за корисно, он их може све предати Народној Библиотеци С. Х. С. или кантоналној библиотеци Во у Лозани, или то поделити између њих. Његов отац, мој пријатељ Алберт Опети, саветоваће га шта има да уради.

Моје колекције птица и лептира биће сопственост Алфреда Фавра и његове жене Лујизе, али ако им је њихово обдржање на терету они ће их дати од моје стране музеју „Српске Земље“ у Београду или колекцији Министарства шума и руда С. Х. С. или обојима.

Завештавам Граду Београду своју кућу „Добро Поље“ под условом да ту остави да станују под истим условима, као и ја за свога живота, супружнике Фавра, докле се они не реше шта ће да раде после моје смрти. После тога кућа има да служи за становање српских официра (старе српске војске из рата), који су оскудни, и ратних инвалида из 1912. до 1918. године.

Сав мој новац у Београду, било чуван код куће, било чуван код банака, припада супружницима Фавра. Ако им овај новац није одмах потребан, желим да тај новац, или бар

један већи део, буде сачуван као дар њиховом сину Мити и другој деци ако би се родила. Моје имање „Душановац“ код Скопља, ако супружници Фавра и њихов син Мита остану у Србији, биће сопственост Митина. Ако се породица Фавра са својим сином врати у Швајцарску, то имање припаће Удружењу старих ратника и резервних официра С. Х. С. да ту станују официри — стари ратници из српских редова, — инвалиди који су у нужди.

Супружници Фавра предаће мојим пријатељима Т Старчевићу, П. Лазаревићу, С. Микићу, Милану Радосављевићу и Ј. Тановићу успомене пробране из онога што ја остављам. Надам се да ће њихов избор бити широкогруд.

Што се тиче мојих смртних остатака ја желим

Да моји пријатељи Старчевић, Лазаревић, Тановић, Радосављевић, Микић и сви остали, који су ми желели добра, даду отворити моје тело да се из њега извади моје срце, да то срце буде стављено у један бокал и да се једном згодном приликом однесе на Кајмакчалан, где ће га оставити код капеле, не закопавајући га. Ја сам волео српску земљу, и драго ми је кад помислим да ће моје срце почивати и нестати на најпоноснијем врху српских земаља, поред другова које сам гледао како умиру

Што се тиче мога тела, волео бих да буде сахрањено на малом гробљу у Топчидеру, поред гроба мале Наде Фавра, коју сам волео као своје рођено дете. Народу српском остављам да реши, да ли ће се тело онога, који је био можда његов најискренији пријатељ, пренети у једним од оних гнусних помпезних кола нових богаташа, или на једном обичном топовском лафету, као што приличи ономе који се борио за тај народ.

Сачињено при чистој свести и здравом телу у Београду 23. марта 1928. год.

Родолф Аршибалд Рајс

Последње писмо.

Младеновац, 9. августа

Сликар г Михајло Миловановић који од дужег времена у Шумадији припрема за изложбу свој опсежни циклус „Српски народ у рату и миру“ поводом једне слике војводе Мишића, коју је ових дана поклонио покој-

ном др. Рајсу, а кога су и он и др. Рајс нарочито волели и високо ценили, добио је јутрос у Младеновцу ово писмо које је др. Рајс написао јуче пред саму своју смрт

Писмо гласи

„Драги мој ратни друже,

Јуче сам примио вашу пошиљку Дивно је. И ви ми не бисте могли ничим учинити веће задовољство. То је збиља „наш“ војвода. И збиља атмосфера из јесени 1916 на Чукама кад су наши војници грунули ка Битољу Ваш лепи портрет имаће почасно место у мојој сељачкој кући. Драги мој друже, ја сам много дирнут вашим лепим гестом. Као што рекох не бисте ми могли ничим учинити веће задовољство. Надам се да ћете кад будете долазили у Београд свратити у моју кућу да видите војводу и да поред чашице ракије одсвирамо заједно наше успомене из оног времена тако далеког, а које је ипак увек тако близу нама, и у коме смо много патили, али се и много заједнички надали.

Још једном, драги друже, искрено хвала и верујте осећајима правог пријатељства вашег старог

8. августа 1929.

P. A. Rajca”

Београд.

Д-р Рајс и Бугари.

Одјек смрти Д-р Рајса у земљи и у иностранству

Поводом смрти професора Рајса, г Пол Ди Боше пише у „женевској Трибуни”

Са својом репутацијом криминалисте, он је могао да упусти свој таленат и на западном фронту. Али симпатија је инстинктивно ишла најнесрећнијима и најсиромашнијима и зато је он и отишао у Србију. И пошто је с њима делио тешке часове прве инвазије, у јесен 1914. видели смо га у првим редовима трупа које су тукле непријатеља преко Саве и Дунава. Чим је долазио у порушена села, испитивао је мештани који су преживели и заробљенике, прегледао је рушевине и лешеве, фотографисао ране и осакаћена тела. Његов извештај о „Аустро-угарским зверствима”, који је састављен зналачком и хладном тачношћу сачињава најстрашнију оптужбу која је икада за време рата била подигнута.

Један једини докуменат можда премаша ову оптужбу у грозоти. То је сличан досие што га је лозански криминалист прикупио о

пакленим зверствима, за која су криве бугарске војне и цивилне власти у Србији, окупираној од 1915—1918. Све је то сада мртва историја и треба је заборавити. Али, онај који је видео ове крваве грозоте или који је само предлистао Рајсова дела, са утиском горког гнушења може да прочита протесте Пеште и Софије који се тичу административних незгода чије су жртве по неки пут мађарске и бугарске мањине.

Последњих година Рајс се нарочито бавио стварима Јужне Србије. Његова последња велика анкета односила се на питање комита. Са доказима у руци он је доказао да терористички покрет има свој корен у Бугарској, да чете имају своја склоништа с оне стране границе, да су војнички организоване, да их штите бугарске власти и да се већина њихових шефова налази већ на листи ратних злочинаца. И пошто је вршио дуга проучавања на месту, он је био уверен да је фамозно „Маџедонско питање” само једна фикција и да је цео овај предео дубоко и чисто српски. И ово одсудно сведочанство Рајса заслужује да се запамти”

Професор Кордие о смрти Д-р Рајса.

Професор Кордие, који је прошле године провео месец дана у нашој земљи и обишао

Проф. Д-р Кордие велики наш пријатељ и Д-р Рајса

бојна поља Македоније на којима се и сам борио, написао је поводом смрти др. Рајса у „Журналу Источних Бораца“ један топао чланак који гласи:

Рука ми дршће кад пишем ове редове професор Рајс је мртав.

Пре неколико часова примили смо његове телеграме којима нам саопштава последње детаље о организацији нашега похода на солунско војиште, кад нас, ето, као гром поразиле вест о његовој смрти.

Огроман број Срба који су преживели страшна искушења од 1914 до 1918 године, сви борци са Солунског фронта и Срби и Французи из македонских ровова данас су у жалости. Сви су они смрћу Д-р Рајса изгубили једнога великога и вернога пријатеља, а Француска једнога од својих најупорнијих пропагатора на Југо-истоку Европе.

Швајцарац и дете огњишта француске културе коју представља Лозана, Родолфо Рајс био је пријатељ и ученик нашега Бертиљона и нашега Лепина. И то је њихова доктрина коју је он спонтано, у августу 1914. године ставио у службу Антанте. То су методи француских криминалиста научника, који су

дали резултате што их је Рајс објавио у књиγαма „Како су Аустро-Угари ратовали у Србији“, „Оптужба против Бугарске“ и у многим другим оптужним актима која су била страшна али и документована и објективна.

Централне Силе осудише га тада на смрт и он је, као чудом, у два маха избегао куршуме њихових емисара. Тај човек није за дрхтао; он није знао за страх.

„Пред злочиним“, рекао је он у једноме своме предавању на Сорбони 1916 године, „немогуће је остати неутралан“

Од тада херојски сељаци, који су после две године балканскога рата успели да туку Аустрију, а затим рданје журнули да се баце у Јадранско море него да се предаду, ти хероји и мученици из мачванских и дунавских села нису више сами у своме изгнанству и у својој беди. Рајс је са њима и он је за њих задобио светско мишљење. Он их више никада не напушта.

После албанске Голготе он долази на неколико месеци у Лозану. Ни ту не остаје беспослен. Прво се живо заузео за наше болесне заробљенике у немачким логорима, за тим је о своме трошку збринуо један велики број

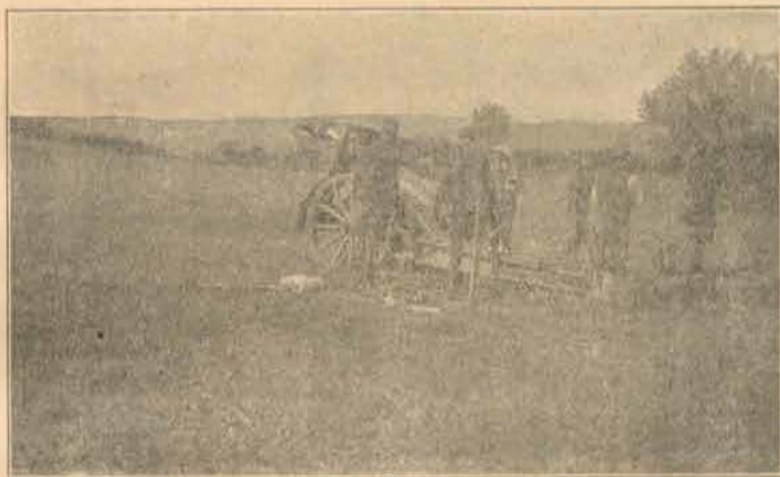
Гробница у Лешници 109 стрељаних из Призвора. Родитељи говоре мртвима.

српске деце која су се повукла са војском из Србије. Најзад улази у траг једној великој организацији која је хтела да разори оружне фабрике у Северној Италији.

Кад је то посвршавао, он се вратио у лето 1916 године на Македонски фронт. При паду Битоља у наше руке он улази у њега са фран-

свакога дана међу њима. Оа је најискренији поборник и радник на српско-француским везама. Генерал Сарај толико му је пута одао топло признање.

Победоносна офанзива налази га на челу најистакнутијих трупа. Он стиже у Куманово у коме су још били Бугари, наоружани и на-

Офанзива 1918. г.: Наши отварају ватру на Ниш

цуском и српском коњницом. Он је свуд, свуд где се бори. Ступио је у српску војску као добровољац, а у ово доба је већ офicier (без плате). Био је рањен и ако сам није собом носио никакво друго оружје сем своје дуле и свога штапа.

У Београд је ушао још док су га Немци напуштали. После тога на тражење нашега „Ке д' Орсе-а" он путује у Русију а затим у Немачку — он који је 1914 године био од Немаца осуђен на смрт.

У Немачкој врши једну дугу и опасну ан-

Офанзива 1918. г.: Наш улазак у Алексинац

У најтежим данима 1917 године, када је Русија растројена а Бугари вршили нечувена зверства у окупираној Србији, када је нада претила да напусти оне у рововима, Рајс је

кету у домену свога негдашњег брата, префекта берлинске полиције. Пошто је као експерт на конференцији мира завршио свој посао, он се враћа у Београд да га више никад

не остави . Доктор Рајс, све до свога последњег даха, никад није пропустио прилику да својим пером и делом, на један снажан начин, не манифестује своју приврженост Француској и својим старим друговима у патњи и борби, старим борцима Источне војске. Он је њима посветио и своје последње напоре. Према њима и према свима нашим жртвама он је извршио своје последње велико дело, женерозно и са дубоким пијететом!

Још 1927 године Рајс је желео да се још једном вратимо и састанемо на некадашњем фронту у Македонији. Од тада он је непрекидно и са пуно енергије и истрајности радио на томе послу. Мени лично учинио је велику част; мени кога је 1917 године познао као непознатог наредника колонијалне пешадије, на једноме брежуљку крај Црне Реке. Он ми је поверио своју идеју и изјавио жељу да се придружим његовим напорима. И овај негдашњи сан биће, ето, остварен кроз неколико дана. На жалост судбина је хтела да овај храбри велики човек не дочека остварење тога свога узвишенога сна.

Ми који смо га познавали и који смо га волели као што волимо херојски српски народ који га је присвојио, ми ћемо ускоро извршити један двогуби ацилук: обићићемо мале крстове на гробовима наших који мирно почивају доле у Македонији и поклонимо се свежој хумци под којом почива онај који је умро радећи за нас и кога данас оплакујемо.

Луј Кордие.

*

„Журнал Источних Бораца“ у своме броју од августа месеца доноси на уводном месту чланак: *Смрт професора Рајса.*

Стигла нам је тужна вест да је умро професор Рајс.

За сада још немамо детаља, али нас је та вест поразила као да смо изгубили некога најрођенијег.

Још јуче он је нашем другу Кордие-у упутио телеграм о нашем походу на бојна поља Солунскога фронта. До последњег дана, до последњег часа он се сав залагао да би омогућио старим борцима Истока да још једном виде она места на којима су некада патили и побеђивали.

Смрт Д-р Рајса је тежак губитак за „По-али д' Ориан“

Ми се са дубоким болом клањамо сенима овога великога човека, који нам је до свога последњег даха био одани пријатељ. Ми га искрено оплакујемо, придружујући свој бол болу свих његових пријатеља.

Његово дело у Београду наставиће се. Учесници у нашем походу имаће један гроб више да побожно оките.

Професор Рајс написао је многа дела на француском језику. Нарочито се истиче његова „Писма са македонско-српског фронта“ са фотографијама, за тим „Одговор Аустро-Угарима“ и „Повреда међународних ратних закона“

Он је недавно уступио Савезу Источних Бораца француско издање своје „Историје рата у Македонији“

Некада професор универзитета у Лозани, он је за време великог рата ступио у српску војску Рањен, два пута осуђиван на смрт од стране наших непријатеља, он је стално давао доказе о своме истинском и великом пожртвовању он је био оличење одважности, али и оличење доброте.

Народни Савез Источних Бораца.

Његово Величанство Краљ Александар кумује вили „Добро Поље“. Са Краљем на слици г.г. Д-р Коста Кумануди, министар, Миливоје Зечевић, армиј. генерал и министар Војске и морнарице, поч. Д-р Рајс, Манојло Лазаревић, управник града Београда, свештенство и др.

Споменик Д-р Рајса, који специјални одбор за подизање споменика и Сред. упр. удр. резерв. официра и ратника ускоро осуђују.— Вајарски рад чувеног акад. вајара г. Марка Брежанина, симпатичног Приморца, у Београду; израђен у познатој и најстаријој ливници „Чика“ Власте Ђорђевића из Београда

ЗАКЉУЧАК

Споменица Д-р Рајсу има двојаки циљ. Први, да о бесмртној личности Д-р Рајса у кратким потезима његове вредности уопште, а специјално у тешким данима рата 1914—18 по нашу отаџбину, остави писана трага у знак успомене и захвалности на потоње генерације, које има да ступе у јаван и самосталан живот и генерације које тек има да се роде, с једне стране, са друге пак, говорећи о епопеји српске — југословенске и савезничке војске кроз незапамћене у досадањој и светској историји, ратове, пружи једновремено признање захвалности и оним српским — југословенским и савезничким борцима у одбрани, у прво време српској па ускоро свеопштој ствари. Мир и безбедност, та основна права свих и свакога, како појединаца тако и држава, немачким »Drang nach Osten-ом« и сличним паролама осталих у то време наших непријатеља, почеше да забрињују не само Европу већ и остале континенте света.

Оба два циља ове Споменице поред речених жеља, резултирају на крају крајева само једну жељу, која обухвата две стране. Страну националног, патриотског и ветишког образовања и васпитања, данашње и сутрашње омладине, која у даном, нежељеном тренутку опасности по своју отаџбину, има да се угледа на сву прошлост њених старијих, који су својом традицијом и самоодбраном задивили цео све, и са друге стране, паралелно са првом, *убиди сву грозоту и пустош рата, са свим његовим негативним странама*, па да га са своје стране, као и увек до сада њихови старији, потпуно избегава, — разуме се, изузев случаја одбране, када се њеној отаџбини, ни кривој ни дужној, почиње ма од кога са стране угрожавати право на самосталан и слободан живот.

Наш народ је и сувише мирољубив и до

бродушан, мада врло јак и куражан. Мени се лично чини, у колико познајем психологију и историју нашега народа да херојство и неустрашивост у свима до сада ратовима, која премашују сва очекивања, бивају у толико већа, у колико се са стране више потенцира угроженост његовога дома и све ово, што му његова слободна отаџбина као свом сину и грађанину даје.

Мада је наш народ по природи мирољубив, не значи да се мири са свима судбинама, које му се намећу. Бурност наше ратне историје не би заиста била оваква каква је, да се је према њему имало више обзира и више правичности. Српски и сав југословенски народ у својој прошлости има као ретко ко, сјајну повесницу, колико заслугом самога себе, толико и више заслугом оних, који га са стране угњетаваху.

Он је *мирољубивији* према мирољубивим, а *љући* од тигра, када се његова мирољубивост схвата као слабост, или када се његов свети дух бесрамно скрнави, а на његову драгу отаџбину варварски насрће. Историја казује да је се он до данас само бранно а никад нападао.

Иако његова личност представља компарацију тигра, видимо и један парадокс, који је можда изузетно својствен само њему. Он је слаб, бољећив и племенит према побеђеноме, ма колико да му је починио зла. Раје је то нарочито запазио и подвукао у пуно махова а исто запажање је такође код свих оних, који српски — југословенски народ и много мање познају. Према томе, а имајући у виду сав природан дар и бистрину нашега народа, питамо се где ли би нам био крај и на ком ли би ступњу културе и цивилизације данас стајали, да наша отаџбина и народ не беху мете или прелазан мост свих оних

ван граница, чији су апетити били ненасити, а чије су мамузе и сабље стално звецкале.

Ова споменица илустровна је сликама из ратова, не зато да шири и развија антагонизам према онима, који се и према мирном и незаштићеном грађанству опходише варварски, већ као поука свима и свакоме, у јединој жељи, да се више ни једанпут, ма и много блаже, то исто не понови. Јер на крају крајева рат има две оштрице, последњи је то, тврдимо најрељефнији доказао.

Строго узев, данас немамо побеђене и победиоце. Данас смо сви побеђени и ни један победиоц, мада резултати рата, конференције мира и географска физиономија карте Европе, обратно говоре. Ми смо сви побеђени од мача који има две оштрице, ми смо сви робови пустоши рата, ми смо бан

кроти властитог и општег стања економског, које широм целог света задире у беспослицу и глад. Још се разврставамо у Велике и Мале силе, мада смо економски сви једнаки, онако исто као пред Богом, мада сви скупа, болујемо од једне исте епидемичне бољке, у којој се не зна ко ће коме притећи у помоћ и ко је лекар а ко болесник. Мелем за нашу општу рану, бар у скорој будућности нема, — у колико га има, тај квантитет не подмирује довољно ни своју властиту

Отуда кроз јачање националне свести „за Краља и Отаџину“, нека се упоредно и бескомпромисно код нас и свих народа света јача и свест опште солидарности и мира, ако желимо, да нас ратне оштрице мача и економска беда, бар у будуће не масакрирају

Аутор.

Топло захваљујем:

Министарству спољних послова за добивене књиге у којима је Д-р Рајс у својству делегата наше Краљевске владе извињао крволочна зверства наших непријатеља на територији окупирани Србије и иста у речи и слици на француском и енглеском средно и штампао.

Из тих оригиналних слика израдио сам клишеа и слике унео у овој Споменици,

Министарству просвете г.г. Министру Божи Максимовићу, Министру-помоћнику Николи Половини и начелнику Општег одељења Момчилу Милошевићу, — који су ми решењем својим дозволили употребу једног дела клишеа из Државне штампарије а из књиге Д-р Рајса „Шта сам видео и преживео у данима рата“.

Г Д-р Милану Стојадиновићу, Министру у пензији, за указану велику предусретљивост, ретку љубазност и помоћ за Споменицу од једне хиљаде динара у својству потпредседника београдске Берзе,

Г. Стевану Хаџићу, армијском генералу, Министру војске и морнарице, 1 почасном ађутанту Његовог Величанства Краља Александра I, који ми је најљубазније изволео лично обећати довољан откуп Споменице одмах чим буде била готова, и похвално ницијативу,

Г Милану Марјановићу, шефу Централног пресбиро-а Претседништва министарског савета, на његову познату добродушност и очинску пажњу, као и на помоћ указану око Споменице,

Г Милану Ђ Радосављевићу, председнику Средишњег одбора удружења резервних официра и ратника Краљевине Југославије и новоизабраном председнику међународних савезничких ратника ових дана у Вашингтону и министровом комесару Сред. управе удружења ратних инвалида, на дати ми песнички предговор и увек лепу и другарску пажњу и предусретљивост, и

Чика Васи Лазаревићу, нач. Мин. унутр. дела у пенс. другу пок. Рајса, на дати ми тражени чланак.

Сава М Ђорђевић

